

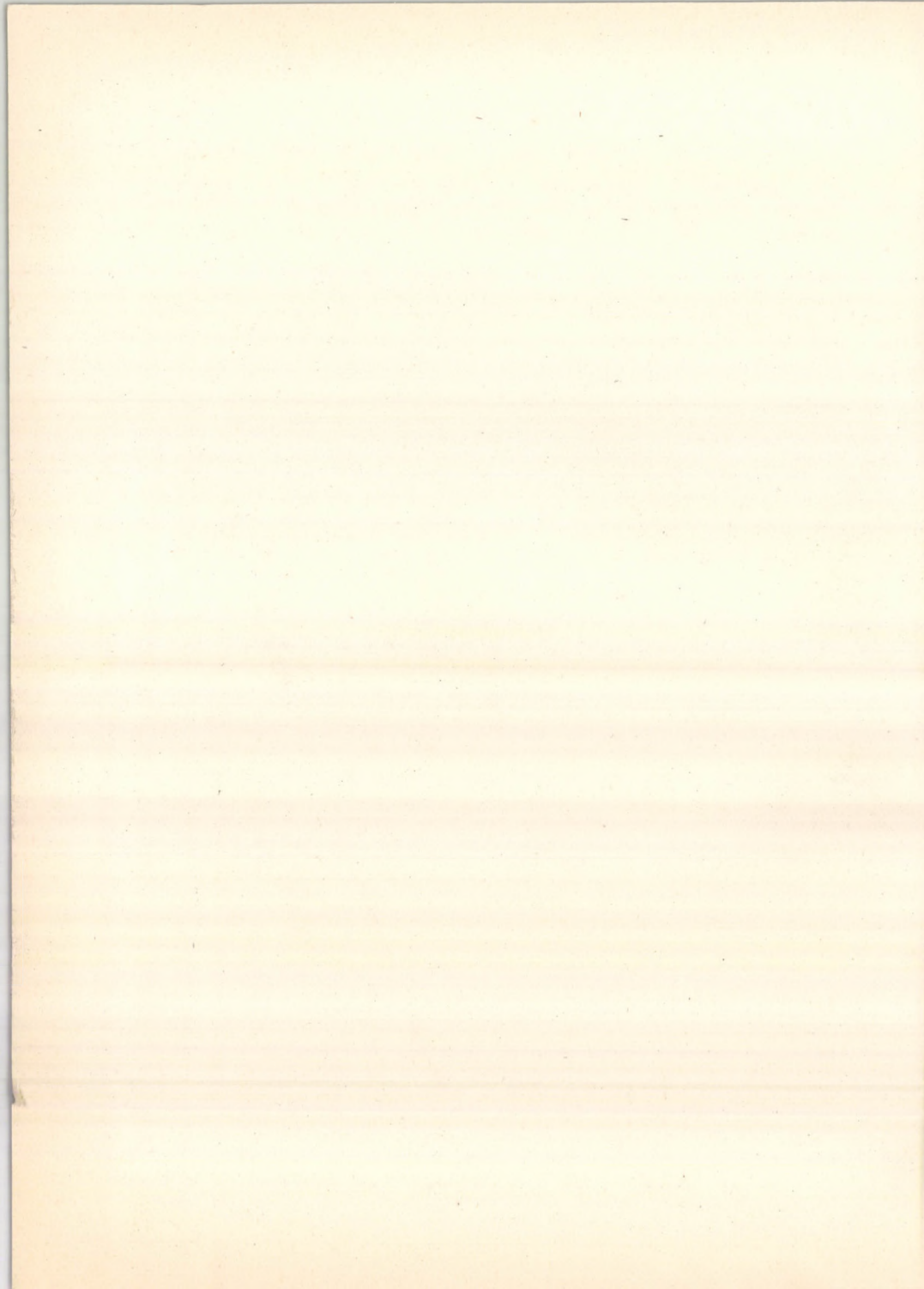
ÉRTEKEZÉSEK
A TÖRTÉNETI
TUDOMÁNYOK
KÖRÉBŐL

45.

*Vita a feudális kori
magyar történelem
periodizációjáról*

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

VITA A FEUDÁLIS KORI
MAGYAR TÖRTÉNELEM PERIODIZÁCIÓJÁRÓL

ÉRTEKEZÉSEK
A TÖRTÉNETI TUDOMÁNYOK KÖRÉBŐL

ÚJ SOROZAT

45.

Szerkesztette
VARGA JÁNOS

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZETE

VITA A FEUDÁLIS KORI
MAGYAR TÖRTÉNELEM
PERIODIZÁCIÓJÁRÓL

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST 1968

VISSZATKÉRDÉSEK
MAGYAR TÖRTÉNELME
TUDOMÁNYOS ÉRTÉKELÉS

© Akadémiai Kiadó, Budapest 1968

PRINTED IN HUNGARY

TARTALOMJEGYZÉK

<i>Előszó</i>	7
A VITA	
<i>Molnár Erik megnyitója</i>	11
<i>Heckenast Gusztáv: A tízkötetes „Magyarország története” periodizációjáról — (Referátum)</i>	13
<i>Benczédi László: A feudális kori magyar történelem periodizációs kérdései a magyar történetírásban — (Referátum)</i>	25
<i>Hegyi Klára: A feudális kori magyarországi művészet történetének periodizálásáról — (Referátum)</i>	35
<i>Péter Katalin: Feudális kori irodalmunk periodizációja az új magyar irodalomtörténetben — (Referátum)</i>	40
<i>Bartha Antal: Oroszország feudalizmus kori történetének periodizációs problémái a Voproszi Isztorii 1945—1962-es évfolyamainak hasábjain — (Referátum)</i>	44
<i>Zimányi Vera: A francia gazdaságtörténeti iskola világtörténeti periodizációjának alapelvei — (Referátum)</i>	70
<i>Pach Zsigmond Pál felszólalása</i>	82
<i>Székely György felszólalása</i>	98
<i>Elekes Lajos felszólalása</i>	102
<i>Perényi József felszólalása</i>	107
<i>Nemes Dezső felszólalása</i>	115
<i>Klaniczay Tibor felszólalása</i>	117
<i>Szabad György felszólalása</i>	121
<i>Mályusz Elemér felszólalása</i>	124
<i>Varga János felszólalása</i>	131
<i>Mérei Gyula felszólalása</i>	137
<i>Spira György felszólalása</i>	139

<i>Kosáry Domokos felszólalása</i>	146
<i>Barta István felszólalása</i>	158
<i>Benda Kálmán felszólalása</i>	161
<i>Nagy László felszólalása</i>	163
<i>Bartha Antal felszólalása</i>	171
<i>Szendrey István felszólalása</i>	175
<i>Győrffy György felszólalása</i>	178
<i>Heckenast Gusztáv felszólalása</i>	180
<i>Ember Győző zárszava</i>	181

ELŐSZÓ

Ebben a kötetben annak a vitának anyagát tesszük közzé, amelyet a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete és a „Magyarország története” című, készülő összefoglalás szerkesztő bizottsága rendezett 1966. március 4-én a feudális kori magyar történet periodizációjáról. Kiadványunk tartalmazza azokat a problémafelvető referátumokat és tájékoztató feljegyzéseket, amelyeket a vitára a Történettudományi Intézet Feudális Kori Magyar Történeti Osztályának munkatársai készítettek, valamint a vitán elhangzott felszólalásokat és az írásban beküldött hozzászólásokat. A referátumokat és hozzászólásokat teljes terjedelmükben, eredeti szövegükben közöljük; de figyelembe vettük azokat a kisebb módosításokat, amelyeket a vita egyes résztvevői utólag hajtottak végre felszólalásaik szövegén. A felszólalásokat abban a sorrendben közöljük, amelyben a vitán elhangzottak; a referátumokat viszont, amelyeknek szövegét a résztvevők az eszmecsere megkönnyítése érdekében előre megkapták, címmel ellátva Molnár Erik akadémikus megnyitója és a hozzászólások közé iktattuk be.

A VITA

MOLNÁR ERIK AKADÉMIKUS MEGNYITÓJA

Nem akarok hosszú bevezetőt tartani, de néhány szóval mégis szükséges megvilágítanom mai vitaülésünk célját és feladatát. A Történettudományi Intézet Feudális Kori Magyar Történeti Osztálya és a „Magyarország története” című, tízkötetes összefoglaló munka szerkesztő bizottsága azért hívta ezt a megbeszélést össze, hogy a feudalizmus kori történetünk legjobb kutatói fejtsék ki véleményüket az 1848-ig — vagy 1849-ig — terjedő magyar történet periodizációjáról. Nyilvánvaló, hogy erre, a jelzett korszak mai tudásunk szerinti legpontosabb periodizációjára, egy ilyen nagy méretű munka megtervezésénél és szervezésénél múlhatatlanul szükség van, még abban az esetben is, ha az egyes kötetek időhatárai nem fognak feltétlenül egybeesni a periódushatárokkal.

Mi tette szükségessé a periodizáció nem könnyű problémáinak újbóli megbeszélését? Elsősorban az, hogy az elmúlt évtized kutatásai során új eredmények születtek, részletesebben megismertünk olyan, mondhatnám döntő jelentőségű társadalmi-gazdasági folyamatokat, amelyek módosíthatják e csaknem ezer esztendő átfigó periódus belső határvonalait. Ezeket — és az évek során át felmerült egyéb észrevételeket, tapasztalatokat — feljegyzésben foglaltuk össze, melyet valamennyi résztvevőnek megküldtünk. A feljegyzéssel nincs szándékunkban senkinek a felfogását befolyásolni: célunk csak az, hogy megismerjük a vitaülés résztvevőinek felfogását ezekről a javaslatokról. A „Magyarország története” szerkesztő bizottsága éppen e vita tapasztalatai alapján fogja majd kialakítani a maga álláspontját.

Szükségessé tette a megbeszélést még az a körülmény is, hogy egyes rokontudományok — így a művészettörténet, az irodalomtörténet — sokat foglalkoztak az elmúlt évben a magyarországi művészet, a magyar irodalom fejlődésének periodizálásával. Felfogásuk e kérdésről összefoglaló munkákban is kifejezésre jutott, amelyről tájékoztatást adtunk a megküldött anyagban. A művészettörténeti, irodalomtörténeti periodizációkban nagy eltérések mutatkoznak a történeti periodizációval szemben. De fel lehet tenni

a kérdést: feltétlenül szükséges-e itt a pontos egybeesés, vagy éppen az eltérés a természetes? Nyitott probléma, hogy feltétlenül egybe kell-e esni egy, a gazdasági-társadalmi folyamatok lényegét, az osztályharc fejlődésének fő vonalát, a politika legfontosabb fordulópontjait tükröző marxista periodizációnak egy másik periodizációval, amely a felépítmény körében, a gazdaságtól meglehetősen távol eső jelenségek fejlődését kísérli meg periodizálni. Úgy gondolom, ez is olyan probléma, amellyel a mai vitán foglalkozhatnánk.

A vitát talán megkönnyítik azok az egyéb tájékoztató feljegyzések is, amelyeket megküldöttünk a szovjetunióbeli periodizációs vitáról és az Annales-kör periodizációs kísérleteiről. Bizonyára ezek is nyújtanak szempontokat, nyújtanak segítséget ahhoz, hogy a periodizáció kialakításánál ne csak a magyar, hanem az egyetemes történeti nézőpontot is érvényesíthessük, a magyar történetet az egyetemes történettel szoros összefüggésben tekintsük. Sajnos, nem készült összeállítás a szomszéd népek történetének periodizációjáról. Remélem azonban, hogy a szomszéd népek történetének jelenlevő magyar kutatói pótolni fogják ezt a hiányt, ezzel is elősegítik előbb említett célkitűzésünk: az egyetemes történeti szemlélet alkalmazását.

A TÍZKÖTETES „MAGYARORSZÁG TÖRTÉNETE” PERIODIZÁCIÓJÁRÓL

HECKENAST GUSZTÁV KANDIDÁTUS

A tízkötetes „Magyarország története” most meginduló előkészítő munkálatai során az első problémák között merül fel a periodizáció kérdése. A ma általában használatos magyar történeti periodizáció 1951–52-ben, az egyetemi tankönyvek előmunkálatainak kezdetén, az MDP Központi Előadói Irodája történész munkaközösségének kibővített vitáulésain készült, tehát már közel 15 esztendő; a tízkötetes „Magyarország története” befejezésekor így negyedszázadnál is régibb lenne, és mint a magyar historiográfiában eddig példa nélkül álló reprezentatív tudományos összefoglalás periodizációja, további évtizedekre meghatározná a magyar történettudomány kutatási és oktatási feladatainak rendszerezését. A munka periodizációjának kérdését ebben az összefüggésben kell felvetnünk.

Az 1951–52-ben készült periodizációnak a társadalmi formációk fejlődésén és egymásutánján alapuló elvi-szerkezeti felépítése kiállta az idő próbáját. Az ősközösségi társadalom bomlása, a korai, az érett, a késői feudalizmus, a feudalizmusról a kapitalizmusra való átmenet stb. tudományosan igazolt és gyakorlati alkalmazásukban bevált főkorszakoknak bizonyultak. Ez a következetesen átgondolt periodizációs rendszer nemcsak az egyetemi tankönyvek és számos monografikus munka szerzőinek nyújtott egységes szemléletű vezérfonalat, hanem a rokontudományok első marxista szintéziseinek kidolgozását is előmozdította.

Az 1951–52-ben készült periodizáció mai körülményeinknél lényegesen kedvezőtlenebb viszonyok között jött létre. Nem arra a magától értetődő tényre gondolok, hogy történettudományunk az elmúlt közel másfél évtizedben számos értékes monográfiát és szintézist produkált, s színvonalas elvi vitákban tisztázott vagy legalábbis több oldalról megvilágított lényeges kérdéseket, hanem arra, hogy

1) annak idején a periodizáció részleteinek kidolgozásához csak a polgári tudomány által egyoldalúan föltárt, döntően politikai történeti tényanyag állt rendelkezésünkre; ma viszont másfél évtized

hatalmas új gazdaság- és társadalomtörténeti forrásanyagot fel-
táró marxista szemléletű kutatómunkájára építhetünk; és

2) annak idején a kultúrtörténeti rokontudományok még nem voltak abban a helyzetben, hogy saját periodizációjuk kidolgozá-
sával segítsék a mi munkánkat; ma már rendelkezésünkre áll a
magyar irodalomtörténet hatkötetes kézikönyvének 1962–63-ban
kidolgozott periodizációja és a régi magyar művészet 1964. októberi
periodizációs vitájának anyaga.

Ezek a körülmények indokolják régi periodizációnk felülvizsgá-
latát.

I.

A történeti periodizáció részleteiben akkor megnyugtató, ha
korszakai egységbe tudják fogni az alap és a felépítmény, a gazda-
ság- és társadalomfejlődés, a politikai élet és a kultúra jelenségeit.
E feladat megoldását rendkívül megnehezíti, hogy a történelem
nemcsak folyamatokból, hanem események egymásutánjából is
áll; ezért nem élhet az irodalom- és művészettörténet periodizáció-
jánál legújabban alkalmazott és jól bevált ölelkező korszakhatárok
rendszerével, s míg a gazdaság- és társadalomtörténeti folyamatok,
vagy a kulturális élet korszakváltásai általában nem köthetők
egy-egy évhez, a politikai történet megkívánja az egyes periódus-
sok, sőt alperiódusok határainak konkrét évszámokkal való meg-
jelölését.

A periodizáció kidolgozását legtöbbször átfogó szintetikus mun-
kák, nagy horderejű kollektív kutatások megindítása teszi idő-
szerűvé. Így kapcsolódott az egyetemi tankönyv munkálatainak
megkezdéséhez az 1951–52. évi periodizációs vita, és ezért indo-
kolja az eddigi periodizáció felülvizsgálatát a tízkötetes „Magyar-
ország története”.

A kézikönyv kötet- és fejezetbeosztását az alapul vett periodi-
záció határozza meg, de egy főkorszak sem azonos (vagy legalábbis
nem szükségszerűen azonos) egy kötettel, épp így egy alkorszak
nem kell, hogy azonos legyen egy fejezettel. Az ősközösségi társa-
dalom felbomlása, a magyar történet első főkorszaka például nem
lesz azonos a kézikönyv első kötetével, hanem annak csak egy ré-
szét teszi ki. Hasonlóképpen nyilvánvaló, hogy önálló fejezetben
kell majd tárgyalni Dózsa parasztháborúját, Bocskai vagy II. Rá-
kóczi Ferenc szabadságharcát, de azért sem 1514, sem 1604–1606,
sem 1703–1711 nem lesz alkorszaka a magyar történelemnek stb.

A kézikönyv részletes tervének, periodizációjának és fejezetbe-
osztásának kidolgozása egy szélesebb kollektíva feladata kell,

hogy legyen. Az én feladatomban, amellyel az MTA Történettudományi Intézetének igazgatója megbízott, csak annyi, hogy összegyűjtsem és csoportosítsam a régi periodizáció korszakhatáraival kapcsolatban felmerült problémákat, az ellenük felhozható érveket és szempontokat. Ezzel azonban önkéntelenül kirajzolódnak egy új, módosított periodizáció körvonalai.

II.

Az egyetemi tankönyv három megjelent kötete 1526-tal (a mohácsi vésszel), 1790-nel (a jozefinus rendszer bukásával), illetve 1849-cel (a világosi fegyverletétellel) zárul.

Az 1526-os periódushatárt az indokolta, hogy ekkor veszett el, a mohácsi csatában, a középkori Magyarország függetlensége, s idáig, a Mohácsot követő kettős királyválasztásig nyúlik vissza az ország három részre szakadásának tragikus folyamata. Ezzel a politikai történeti jellegű elhatárolással szemben már annak idején fölmerült, hogy 1526 csak közbülső állomás Mátyás centralizációs kísérletének bukása (1490) és a három részre szakadást megpecsételő Buda eleste (1541) között; s a Mohács előtti Magyarország függetlenségéhez is szó fér az 1515-i Habsburg—Jagelló szerződés és a Habsburgok exponenseinek a magyar királyi udvarban játszott szerepe miatt. Eltekinthetnénk ezektől az aggályoktól, ha a történeti fejlődés egészének valamely fordulata alátámasztaná 1526 kiemelését. A gazdaság- és társadalomtörténetben azonban az 1526 körüli idő nem korszakhatár; nem az a kultúrtörténetben sem: az irodalomtörténeti periodizáció ugyan 1530 körül zárja le a középkort (a kolostori irodalom elhalása a reformáció terjedése következtében), de a következő, új korszakot, a reneszánszot — az ölelkező periodizáció alkalmazásával — már 1450 táján kezdi; a művészettörténetben pedig reneszánsz volt 1526 előtt is már, a gótika viszont 1526 után sem halt azonnal el. És ha a kortársak ítélete nem is mindig mérvadó, teljesen elmellőzni sem helyes; ezért el kell gondolkoznunk azon, hogy a Mohács utáni évek politikusai és humanistái nem vették észre, hogy 1526 őszén valami új kezdődött. János király, s amíg módjában volt, Ferdinánd is Budán tartotta udvarát; a humanisták, a kortárs Verancsics vagy a történetíró Istvánffy, nem Mohácsról, hanem Mátyás halálától számították az ország romlását. „Mohács fogalma úgy, amint a magyarság tudatában szélteben meggyökerezett, a XIX. század elején, a politikai és irodalmi reformkor beköszöntésével alakult ki” — állapította meg Mohács utóéletét vizsgálván Rédey Tivadar. (Mohácsi Emlék-

könyv. Bp. 1926. 319.) A történeti irodalomban 1526 már korábban is korszakhatár. A magyar történetet a királyok uralkodása szerint periodizáló Pray azért tulajdonított különös fontosságot Mohácsnak (és előzőleg Várnának), mert a király döntő csatában vesztette életét. Katona emellett azért is kiemeli az 1526-os korszakhatárt, mert ez a Habsburg-dinasztia magyarországi uralmának kezdete. Az uralkodóház iránti lojalitás és a romantikus nacionalista múltszemlélet ötvözetével Szalay László, Horváth Mihály, a millenáris történet és Szekfű nyomán az 1526-os korszakhatár immár dogmává merevedett, s a marxista történetírás — bár a Habsburg-párti történetiszemlélettel és a romantikus nacionalizmussal egyaránt kezdettől éles harcot vívott — 1526-ot mint korszakokat elválasztó határvonalat, eredetét nem is vizsgálva, magáévá tette. „Történetírásunkban hagyomány korszakjelzőnek tekinteni Mohácsot. A fogalom marxista értelmében nem volt az.” (Elekes Lajos: A középkori magyar állam története megalapításától mohácsi bukásáig. Bp. 1964. 296.) Kívánatos lenne egy elvi és tárgyi szempontból kielégítő korszakhatárt állítani a helyébe.

1790 mint a késői feudalizmust lezáró, a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenetet, tehát Magyarország újkori történetét megnyitó határkő kétségkívül sokkal jobban, alaposabban és sokoldalúbban volt megindokolva, mint 1526. Aligha lehet vitatni, hogy az 1848-as polgári forradalom előtti magyar reformkor előzményei valóban idáig nyúlnak vissza, s hogy az 1790-es évek politikai harcaiban vetődtek fel először együttesen azok az alapvető kérdések — az állami függetlenség, a polgári átalakulás és a nemzeti kérdés —, amelyek megoldását a 48-as forradalom és szabadságharc kísérte meg. Mégis, ez a korszakhatár is több szempontból problematikus. 1790 kettévágja a magyar jozefinusoktól a magyar jakobinusokig vezető fejlődési vonalat, a Martinovics-mozgalom résztvevőinek 1795-ig töretlen életpályáját. Ezt a problémát kívánta kiküszöbölni a periodizációnak az 1964-ben megjelent kétkötetes „Magyarország történetét”-ben végrehajtott korrekciója. 1795-nek 1790 helyébe állítása is megoldatlanul hagy azonban jó néhány kérdést. Akár 1790, akár 1795 mellett foglalunk állást, érveinket csaknem kizárólag a politikai történetből kell vennünk. Sem 1790, sem 1795 nem jelent fordulatot vagy új korszakot sem az agrártörténetben, sem a földesúr — jobbágy viszonyban, sem az ipartörténetben (a manufaktúra-fejlődésben); korábban jelentkezik a jobbágyságból kiemelkedő nem nemes értelmiség és korábban indul meg Magyarországon a felvilágosodás. Az 1790-es, illetve 1795-ös korszakhatár tehát a politikai történet szempontjából megfelel; a gazdaság-, társadalom- és kultúrtörté-

net területén azonban korábban megindult szerves folyamatokat vág ketté.

1849, a szabadságharc bukása, minden valószínűség szerint praktikus megfontolások alapján lett korszakhatárrá. Ugyanazok a kutatók foglalkoztak a reformkorral, mint 1848/49 történetével, s azonosak voltak a történeti szereplők is. A szereplők nagy részének politikai pályája ugyan nem ért véget 1849-ben, de az 1849 utáni idők elmélyült kutatása már az utolsó 15 év eredményei közé tartozik. Elvileg a marxista—leninista történetírás mindig kiemelte az 1848 márciusi forradalom korszakalkotó (a feudális kort lezáró, s a kapitalizmus korát megnyitó) jelentőségét. Azt hiszem, ma már nincs semmi kutatástechnikai akadálya annak, hogy 1848 márciusával kezdjük — akár egy új kötet élén — a kapitalista Magyarország történetét. Ebben az esetben az 1848/49-i forradalom és szabadságharc a kapitalizmus korának első alkorszaka lenne.

Amennyire egyszerűnek látszik az 1849-es korszakhatár korrekciója, annyira nehéznek és bonyolultnak tűnik az 1526-tal és 1790-nel, illetve 1795-tel kapcsolatban felmerült problémák kielégítő megoldása. A megoldás útja azonban ezeknél sem lehet más, mint 1849 esetében volt: vissza kell térnünk az 1951—52-ben kidolgozott periodizáció elvi alapjaihoz, és az elmúlt 15 év új eredményei alapján kell megkísérelnünk az annak idején helyesen meghatározott korszakok mai tudásunk szerint kielégítő időhatárainak megállapítását.

III.

A magyar történeti periodizáció időrendben első problémája, hogy hol vegyük fel az időhatárt az ősközösségi társadalom bomlása és a korai feudalizmus között. Az egyetemi tankönyv a honfoglalással, történeti irodalmunk általában a feudális földtulajdon kialakulásával és az államszervezéssel kezdi a feudalizmus periódusának tárgyalását. A kezdő időpont az elsőben 895 körül, a másodikban — annak ellenére, hogy a legújabb hazai (László Gyula) és külföldi (Vajay Szaboles) kutatások alapján az eddiginél jobban kell értékelnünk Géza államszervező tevékenységét — István hatalmának megszilárdulása és nemzetközi elismerése, tehát 1000 körül lenne.

A korai és az érett feudalizmus közötti időhatár kérdésében történeti irodalmunk lényegében egységes állásponton van: mind az egyetemi tankönyv, mind Elekes Lajosnak a középkori magyar állam történetéről írott monográfiája, mind Mályusz Elemérnek a művészettörténeti periodizációs vitán kifejtett álláspontja sze-

rint az érett feudalizmus periódusa Magyarországon a XIII. század közepén kezdődik. Ugyanerre az időpontra teszi a román stílus és a gótika közötti határvonalat a művészettörténelmi periodizáció, s csak fél századdal esik korábbra (egyedül Anonymus krónikája miatt) az irodalomtörténelmi periódushatár. Székely György a két-kötetes „Magyarország történeté”-ben a XII. század végén kezd új fejezetet, mert első jelentkezésüktől kezdve összefüggően kívánja kifejteni a XIII. század közepétől kibontakozó új mozzanatokat.

Történettudományunk mai állapotában a késői feudalizmus időhatárainak megjelölése okoz jelentős problémát, s idézhet fel nagyobb vitákat.

A késői feudalizmus időhatárainak problémáját a kultúrtörténelmi rokontudományok vetették fel azért, hogy saját anyaguk alapján eltértek a történettudomány periodizációjától. „A magyarországi művészet történeté”-nek 1956-ban megjelent első kötete az érett feudalizmus korának művészeti kifejezőjét a gótikában látja; az utána következő reneszánsz stílus jelentkezését Magyarországon a XV. század közepétől kezdve figyeli meg, s a művészettörténelmi reneszánsz korszakát a XV. század közepétől a XVII. század utolsó évtizedéig, a barokk periódust pedig a XVII. század elejétől a XVIII. század végéig számítja. Csak legújabban hívta fel Garas Klára a figyelmet arra, hogy a klasszicizmus jelentkezése Magyarországon, az eddigi nézetekkel szemben korábban, már a XVIII. század második felében szórványosan kimutatható.

A művészettörténelmi periodizációhoz igen hasonló eredményekre jutott az irodalomtörténelmi kutatás is. A magyar irodalomtörténelmi hatkötetes kézikönyvének periodizációja szerint a középkori (az érett feudalizmusnak megfelelő) irodalom 1530 táján hal el, irodalmunk reneszánsz korszaka a XV. század közepétől az 1640-es évekig, a barokk kor a XVII. század elejétől a XVIII. század második feléig tart, s a felvilágosodás az 1770-es évek elején jelentkezik.

Ez a tudománytörténelmi helyzet veti fel a rokontudományok periodizációi közötti viszony kérdését. Klaniczay Tibor mutatott rá ezzel kapcsolatban arra, hogy „az irodalomtörténelmi korszakok nem lehetnek mechanikusan azonosak a politikai történelmi periódusaival”, sőt a gazdaság- vagy a társadalomtörténelmi periódusaival sem. (Marxizmus és irodalomtudomány. Bp. 1964. 43.) Amikor teljesen nyilvánvaló, hogy a történelmi, az irodalomtörténelmi és művészettörténelmi periodizáció nem lehet „mechanikusan” azonos, ugyanakkor az is világos, hogy ha az érintett periodizációk között nagyobb s egyúttal kellően meg nem indokolt eltérések vannak,

akkor föl kell vetni az indokolatlanul eltérő időhatárok korrekciójának szükségességét.

Ebben a helyzetben nem sok sikert ígérő vállalkozás lenne megindokolni, hogy miért kezdődik a késői feudalizmus kora Magyarországon gazdaság- és társadalomtörténetében vagy politikai életében kb. háromnegyed évszázaddal, s miért végződik kb. két évtizeddel később, mint a magyar irodalom és művészet történetében. Legyen szabad e probléma megoldása érdekében javaslatot tennem a késői feudalizmus időhatárainak módosítására.

Az irodalom- és művészettörténet reneszánsz és barokk korszakának felfogásom szerint *egy* történeti periódus felel meg, a késői feudalizmus kora, amely a XV. század közepétől az XVIII. század második feléig, pontosabban 1440 tájától az 1760-as évek közepéig tart. E korszak történetének egyelőre legvilágosabban felismerhető tartalma a rendiség és a centralizált monarchia változatos, a korszak egészét tekintve inkább lehangoló küzdelme, a rendi képvisleti állam rövid dicsősége és hosszú nyomorúsága. A korszak nyitánya történelmünk egyik tetőpontja: Hunyadi János törökellenes harca és Mátyás centralizációs kísérlete. De „néhai való jó Mátyás királ” a XVI. században már csak emlék, Bethlennél, Zrínyinél, Rákóczinál program, s a centralizációnak Mátyásnál eredményesebb következő képviselője idegen erőforrásokra támaszkodva idegen célok érdekében lép majd színre a XVIII. században: Carolus sextus.

A XV. század közepe, s az eseménytörténetben 1440 mint periódushatár, nem szorul részletesebb bizonyításra. Alkorszak-határként felvette a régi periodizáció is, s ebben a historiográfiai hagyományt követte. A kezdődő újat könnyen felismeri a jó szemű történész, ha lényegét meghatározni még nem is tudja: így vették észre történész elődeink már régen, hogy Hunyadi János fellépése körül valami új kezdődött Magyarországon. A politikai felépítményben 1440 táján végbement változás lényegét alig 25 éve határozta meg Mátyás Elemér mint a rendi képvisleti monarchia létrejöttét; gazdaság- és társadalomtörténetünk egyik döntő fordulatát pedig, a magyarországi városfejlődés megrekedését 1450 körül, csak tíz éve, Szücs Jenő kutatásaiból ismerjük. A nyugati áru- (elsősorban textil-) behozatallal szemben nem volt versenyképes a tőkészegény hazai ipar, nem tudott megindulni a hazai tőkés fejlődés; így nem jött létre a centralizáció anyagi bázisa, s nem lehetett tartós Mátyás centralizációs kísérlete. Mátyás halála után pedig az elhatalmasodó rendiséggel szemben eleve bukásra volt ítélve minden, a centralizált monarchia megteremtésére irányuló hazai törekvés. Gazdaság- és társadalomtörténetünknek ebbe a fejlődési vonalába tartozik bele

a magyar agrárfejlődésnek a nyugatitól való — Pach Zsigmond Pál által felismert* — elkanyarodása, s Pach monográfiája nagyon nyomatékosan figyelmeztet arra, hogy ez a fejlődési vonal nem specifikusan magyar. Európa kettéoszlása kezdődött itt meg egy iparosodó nyugati és egy agrár jellegű keleti részre, s ha a XV. század közepén jelöljük ki a magyar történeti periodizáció egyik sarokkövét, beágyazzuk nemzeti történetünket a kelet-európai, illetve az összeurópai egyetemes történet átfogó keretei közé.

A magyar történetnek az európai történettel való szerves összefüggése, sőt az egyetemes európai fejlődéstől való függése, véleményem szerint az egyes történeti tudományok periodizációja szempontjából is meghatározó jelentőségű. Miután a XV. század közepétől kezdett létrejönni Európának az iparos Nyugat és az agrár Kelet különféleségében meghatározott gazdasági egysége, ezt nyomon kellett követnie, többé-kevésbé bonyolult áttételekkel és hosszabb-rövidebb időbeli lemaradásokkal, az európai kulturális élet, a tudomány, az irodalom és a művészetek integrálódásának. Így érthető meg, hogy a polgári eredetű és jellegű reneszánsz műveltség a királyi udvaron keresztül, és a humanista képzettséget elsajátító főpapok és főurak révén honosodott meg Magyarországon, lényegében az erre alkalmatlan hazai polgári elemek közreműködése nélkül, s polgárságunk műveltségének reneszánsz komponenseit a társadalmilag fölötte álló feudális birtokos osztálytól sajátította el. Ugyanígy, az európai kultúra integrálódása jegyében jelent meg nálunk a XVII. század első felében a polgárságot visszaszorító feudális restaurációt kifejező barokk, noha Magyarországon a feudalizmus uralma — Dózsa parasztháborújától és a plebejus reformáció nyomaitól ebben a több évszázados távlatban eltekinthetünk — nem rendült meg a reneszánsz időszakában, sőt társadalmilag ugyanaz az osztály, a nagybirtokos nemesség képviselte a barokkot, mint előzőleg a reneszánszt. Ezért úgy gondolom, hogy míg az irodalom- és művészettörténetnek alkalmaznia kell, nemcsak stílusirányzatként, hanem kormeghatározóként is, a reneszánsz és a barokk kategóriáját, a történettudományban ez legfeljebb a kultúrtörténet speciális periodizációjában lesz megengedhető. A gazdaság- és társadalomtörténetben, valamint a politikai felépítmény életében nem ismerünk olyan vitathatatlan minőségi változást, amely lehetővé tenné a XV. század közepétől a XVIII. század második feléig terjedő periódusnak reneszánsz és barokk alkorszakokra osztását.

A késői feudalizmus korának (kb. 1440 — kb. 1765) alkorszak-beosztását centralizáció és rendiség változatos küzdelmének menetére építeném fel, törekedve arra, hogy a politikai fordulatok mö-

gött érzékeltessem azokat a gazdaság- és társadalomtörténeti mozzanatokat, amelyek a politikai és a kulturális élet változásait végső soron meghatározzák. Jelenlegi ismereteink szerint a késői feudalizmus periódusát három alkorszakra vagy hat olyan alkorszakra osztanám, melyek közül kettő-kettő szorosan összetartozik.

Az első alkorszak a Hunyadiak centralizációs kísérletét és a kísérlet bukását foglalná magába, egészen a végső kifejtetig, Buda elestéig, az ország három részre szakadásáig; az alkorszak tehát 1440-től 1541-ig tart, s 1490-nel két részre osztható.

A második alkorszak a három részre szakadt ország története, 1541-től az ország tartós újraegyesítésének kezdetéig, 1683-ig. Ami közben történt, annak oka, motiválója vagy magyarázataként soha nem mellőzhetjük a török hódítás tényét, mint ahogy az egykorúak is mindig megemlékeztek róla, akár feltárni akarták a valóságot, akár elleplezni. Tudom, hogy egy ilyen alkorszaknak történeti szakirodalmunkban nincsenek hagyományai, ezért a bizonyításra egészen a részletekig szükség van.

Ha áttekintjük a magyar történelem régebbi periodizációit, azt fogjuk találni, hogy nincs még egy olyan sokféleképpen tagolt szakasza történelmünknek, mint a török kor. Az 1570 körüli évek, 1593, 1604, 1606 és 1608, az 1640-es évek, 1657, 1664, 1671, 1683 és 1699 keverednek látszatra nagy összevisszaságban, valójában egymás között szigorú logikai rendbe csoportosítva. És bár igaz, hogy nagyon nehéz a királyi Magyarország, Erdély és a török terület fejlődési fázisait közös nevezőre hozni, a sokféleség alapvető oka mégis inkább az, hogy még mindig nem ismerjük eléggé a XVI–XVII. század gazdaság- és társadalomtörténetét. Az azonban okvetlenül szemünkbe tűnik, hogy a Habsburg-királyok és az erdélyi fejedelmek centralizációs vagy korai abszolutista törekvései feltűnően rövid életű eredményeket hoznak, s nyomon követi őket a rendiség felülkerekedése. Ezeket a hatalmi ingadozásokat természetesen kell tartanunk, mert a centralizáció kénytelen más bázis híján a rendiség különböző csoportjaira támaszkodni. Nem a hazai erőviszonyok, hanem a Habsburg-birodalom helyzetének változásai magyarázzák, hogy a központi hatalom és a rendiség küzdelmében azért határozottan felismerhető bizonyos tendencia érvényesülése. A XVI. században, amikor a Habsburg-dinasztia elveszíti a csődbe jutott délnémet kereskedőtőke támogatását, s az örökös tartományokat a főhercegek megosztják egymás között, hosszabb távon mindenütt, az osztrák és a cseh-morva tartományokban éppúgy, mint nálunk, a rendiség erősödésének tendenciája érvényesül. A rendi hatalom II. Mátyás trónra emelésével éri el tetőpontját; ennek hazai kifejezése a bécsi békét megnyergelő rendek 1608. évi

törvényhozása: a városok visszaszorítása az országgyűlésen és a jobbágykérdésnek a nemesi vármegye hatáskörébe utalása. Am csakhamar megkezdődik az ellenkező, a központi hatalmat erősítő tendencia kibontakozása: a belső bázisát kiépítő dinasztia helyreállítja tartományainak egységét, s egymás után töri le az egyes tartományok rendjeit, többek közt az ellenreformáció segítségével. Utolsónak marad a sorban a magyar rendiség, amelynek korlátozása sem kezdődik el a XVII. század közepe előtt, s ennek a Wesselényi-összeesküvést követő megkísérlését a törökre támaszkodó kuruc mozgalom végül is meg tudja akadályozni, engedményekre kényszerítve az 1681-i soproni országgyűlésen a bécsi udvart. Ez a helyzet alapvetően megváltozik a török kiűzésével, amely megnyitja a harmadik alkorszakot.

Az 1541-től 1683-ig terjedő alkorszak lényegét tehát a Habsburg központi hatalom és a magyar rendek különböző eszközökkel vívott harcában látom; küzdelmükre rávetődik a török birodalom félelmes árnyéka. Az alkorszak kettéosztható 1606—1608 táján, a rendiség hatalmának tetőzésekor, a központi hatalom mélypontján.

Külön problémát jelent ebben az alkorszakban Erdély és a török területek kérdése. Itt most csak arra szeretném felhívni a figyelmet, hogy a külön Erdélyt 1541-től kezdődően szervezi meg György barát, hogy a Báthoriak fejedelemsége éppen úgy, mint Bethlené vagy a két Rákóczi Györgyé, nem utolsósorban a Habsburgok gyengeségének is köszönheti sikereit, s hogy e Habsburg-hatalom megerősödése a XVII. század 30-as éveitől kezdve fokozatosan korlátozta Erdély cselekvési lehetőségeit, s a török kiűzése során különállását is felszámolta. Ami pedig a török területet illeti, ide a XVII. század folyamán — aligha függetlenül a királyi hatalom erősödésétől — megkezdődik és előrehalad a magyar rendiség békés gazdasági behatolása.

A magyar rendi képviseleti állam történetének harmadik alkorszaka a török kiűzésével kezdődik, s az alább kifejtendő okokból az 1760-as évek közepéig számítható. Lényegét abban látom, hogy Lipót kormánya a számára kedvező 1681-es kompromisszumból kiindulva, s kiaknázva a győzelmes török háború nyújtotta lehetőségeket, megpróbálta a magyar rendiséget az örökös tartományok rendjeinek sorsára juttatni, és az országot saját elképzelései szerint berendezni. Ezzel azonban kiváltotta a szabadparaszti állapot elnyerésének lehetőségét elvesztő jobbágyrétegek fegyveres ellenállását, a hamarosan rendi vezetés alá kerülő Rákóczi-szabadságharcot. A szemben álló felek harcában a királyi hatalom győzött, de győzelmét csak a rendekkel a jobbágyság rovására megkötött kompromisszum formájában tudta realizálni. A rendek szava a

szatmári béke utáni Magyarországon csak erős korlátok közé szorítva érvényesülhetett, de még érvényesült. Az abszolutisztikus tendenciák egyre erősödtek III. Károly uralma alatt, de nem változtatták meg a hatalom rendi dualista jellegét, az osztrák örökösödési háború kitörése pedig meghozta a rendi privilégiumok megerősítését, a nemesi föld törvényben biztosított adómentességét. Cserébe a magyar rendek megmentették Mária Terézia birodalmát, s ezzel kezébe adták a hatalmat a rendi dualizmust felváltó felvilágosult abszolutizmus uralomra juttatására. Az alkorszak története tehát egy inga lengéséhez hasonlítható: az Einrichtungswerk és az ónodi trónfosztás végletei után szinte szimbolikus jelentőségű a szatmári béke. 1711-gyel oszthatjuk két részre a harmadik alkorszakot.

A késői feudalizmus korszakát lezáró, s a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet korát megnyitó időhatárt a régi periodizáció elvi útmutatása nyomán, az 1848-as polgári forradalomból kiindulva kell megkeresnünk, de elsősorban nem politikai történeti, hanem gazdaság- és társadalomtörténeti síkon. A kultúrtörténeti rokontudományok már előbb is segítségül hívott periodizációinak tanulsága szerint a határvonal 1770 tájára, vagy inkább valamivel 1770 elé esik. Ide mutat a tőkés manufaktúrák megjelenése Magyarországon a XVIII. század közepe után éppen úgy, mint a magyar területeket az osztrák—cseh örökös tartományoktól gyarmati függésbe hozó 1754. évi vámrendelet vagy a mezőgazdaságban a földesúri majorkodás kiterjedése, nagyüzemi árutermelő jellegének kialakulása, és a paraszti termelés gazdaságtechnikai haladása, új növényi kultúrák meghonosítása. Az 1848-as jobbágyszabadítás szemszögéből nézve van meghatározó jelentősége az 1765—66. évi parasztmozgalmakat követően, 1767-ben kibocsátott úrbéri rendeletnek, amellyel a felvilágosult abszolutista államhatalom — intézményesen és visszavonhatatlanul a földesúr és jobbágya közé lépett. „A földesúrnak a Tripartitum III. k. 30. címére alapozott formájú tulajdonjogára . . . a telek viszonylatában az urbárium mérte az első igazi, és a gyakorlatot Werbőczyhez többé visszatérni nem engedő csapást akkor, amikor . . . a telekre vonatkozóan megsemmisítette a földbirtokos korlátlan használati jogát. Ezzel a földesúr elesett attól a lehetőségtől, hogy . . . a telkiföld az ő tulajdonaként alakuljon át polgári tulajdonná.” (Varga János: A telek-tulajdon a feudalizmus utolsó századaiban. Történeti Szemle 1964. évf. 383.) Az Urbárium kibocsátásának a szubjektív szándékoktól független objektív történelmi jelentősége alkalmasnak látszik arra, hogy ezzel kezdjük meg a feudális rend bukásához vezető válságnak előadását. A rendi országgyűlések 1765 után 25 éven ke-

resztül történő szüneteltetése, vagy — a kultúrtörténet területéről — a magyar tudomány megszületése az 1760-as években csak alátámasztja ennek az időhatárnak a célszerűségét.

Az 1760-as évektől 1848-ig terjedő periódusnak alighanem könnyebb lesz a fejezetbeosztását elkészíteni, mint alkorszak-határait megállapítani. Csak annyi bizonyos, hogy az egyetemi tankönyv 1954. évi vitáján erősen támadott 1831. évi alkorszak-határt az újabb kutatások — legutóbb Barta István doktori disszertációja — alátámasztották.

A régi periodizáció 1848 utáni részében az 1964-ben megjelent kétkötetes „Magyarország története” szerzői kollektívája néhány módosítást hajtott végre: az 1900-as alkorszak-határt 1890-re hozta előre, s az 1914-ig el kezdődő alkorszakot 1917 helyett 1918 októberével zárva, 1918. október 30–31-ével, a polgári demokratikus forradalommal kezdett új főkorszakot. Ezek a módosítások, úgy tudom, a történész közvélemény helyeslésével találkoztak.

Összefoglalva az elmondottakat, megfontolandó, hogy a régi periodizáció 1526, 1790, 1849, 1917 főkorszak-határai helyébe nem lenne-e célszerű 1440, 1765 k., 1848, 1918 főkorszak-határokat állítani, megtartva a régi periodizáció többi főkorszak-határait és elvi szerkezeti felépítését. Feladatomnak a módosítás mellett felhozható érveknek az egyes kérdések vitatott voltával lehetőleg arányos terjedelmű kifejtését, s nem egy végleges igényű, arányos periodizációs javaslat kidolgozását tartottam. A vitatott kérdésekben való állásfoglalás és a tizkötetes kézikönyv részletes periodizációjának kidolgozása a szerkesztő bizottságot illeti.

A FEUDÁLIS KORI MAGYAR TÖRTÉNELEM PERIODIZÁCIÓS KÉRDÉSEI A MAGYAR TÖRTÉNETÍRÁSBAN

BENCZÉDI LÁSZLÓ TUDOMÁNYOS MUNKATÁRS

Ha történeti irodalmunkból segítséget kívánunk meríteni a magyar történelem korszakbeosztásának eddigieknél jobb, korszerűbb megoldásához, legcélravezetőbb módszernek az látszik, ha magukhoz a nagy összefoglaló munkákhoz fordulunk, s ezek fejezet- és korszakbeosztási gyakorlatából indulunk ki.

Ami a felszabadulás előtti magyar történeti összefoglalásokat illeti, meglehetősen sovány eredménnyel zárhatjuk vizsgálódásunkat. A részletek szempontjából mégis jelentős eltérések állapíthatók meg egyrészt a XIX. századi szintézisek, másrészt az ellenforradalmi korszak összefoglalásai – mindenekelőtt Hóman–Szekfü „Magyar történet”-e között. Az *első világháború előtti* történeti összefoglalásainkat – Szalay László, Horváth Mihály műveit, valamint a millenniumi „Magyar nemzet történeté”-t – helyük, szemléletük és értékük minden különbözősége ellenére is egységbe foglalja a magyar történelem *túlnyomóan közjogi-politikai* szemlélete. Ez anyagkiválasztásukban, tematikájukban, fejezetcímeikben és beosztásukban egyaránt érvényesül. Jellemző ebből a szempontból a *tízkötetes millenniumi kiadás*, amelynek 1849-ig terjedő 50 fejezetcíme közül 45 politikai jellegű, 3 fejezet – meglehetősen ötletszerűen – egy-egy kisebb korszak társadalmi és műveltségi viszonyairól ad áttekintést, 2 fejezet pedig (például „A nemzeti állam eszméje”) egy-egy eszme hazai úttörését és politikai hatását vizsgálja. Ez a periodizációs gyakorlat nemhogy a történeti folyamatok *egészének* átfogására nem alkalmas, de a szűkebben vett politikai történelem periodizálásához sem nyújt segítséget. A *XIX. századi* szintézisek politikai jellegű anyagbeosztása ugyanis nem a politikai felépítmény egy-egy meghatározott intézményén, az államszervezet vagy a különböző politikai erők egy-egy fejlődési szakaszán alapul, hanem túlnyomórészt az egyszerű eseménytörténetet követi, sokszor a királyok uralkodási évszáma szerint (például I. Ulászló uralkodása – Hunyadi János és V. László – Hunyadi Mátyás király, II. Ulászló és II. Lajos stb.). A fejezetek és kötetek korszakbeosztását sokszor szem-

mel láthatólag a terjedelem pusztán *technikai* szempontjai határozták meg.

Bár a végeredmény szempontjából hasonlóan negatív, részleteiben mégis sok tekintetben eltérő és tanulságos eredményre jutunk *Hóman – Szekfű „Magyar történet”-énél*. Maguk a szerzők ösztözték le művük elé írt bevezetésükben: „A múlt század utolsó évtizedeinek túlnyomóan politikai és közjogtörténeti érdeklődése helyett ma társadalmi, gazdasági és szellemtörténeti problémák felé irányul mindenek figyelme, s a politikai és alkotmányjogi kérdéseket is más vonatkozásokban látjuk, mint elődeink.” E programadásnak megfelelően *Hóman és Szekfű* szintézise a korábbi összefoglalásokhoz képest valóban ki is tűnik a történeti érdeklődés kiszélesedésével, többek között a gazdaság- és társadalomtörténet figyelembevételével. Ám ez a tematikai gazdagodás náluk, mint ismeretes, a *szellemtörténet* primátusa jegyében következett be, ami azt eredményezte, hogy a történeti jelenségek és folyamatok közötti összefüggések a szerzők koncepciójában éppen fordított előjellel, fejtetőre állítva jelentek meg. Megállapítják ugyan, hogy „a gazdasági viszonyoknak megvan a hatásuk az irodalmiakra”, de azonnal hozzáteszik: „A nagy világnézeti áramlatok szinte szuverén erővel gyúrnák és alakítják a társadalmi, gazdasági és politikai viszonyokat . . . , a lelkiek azok, amelyek primér voltakban minden egyebet irányítanak, mindennek megadják a mértékét.” – Ezen a szemléleti alapon munkájuk összkoncepciójában szükségképpen háttérbe szorultak a gazdasági és társadalmi élet alakulására irányuló vizsgálódások, hogy a központi helyet az eszmék szabad és véletlenszerű játéka foglalja el.

Mindez tükröződik *Hóman és Szekfű* könyvének korszak- és fejezetbeosztásában is. Az összefoglaló műveket tekintve, első ízben az ő szintézisükben jelent meg a társadalmi struktúrára utaló olyan átfogó fejezetcím, mint „A nagybirtok uralma” (A XV. század első évtizedeiben), s tűntek fel olyan részletfejezetek is, mint „A jobbagység helyzete”, „Nemesség és városok” (A XVII. században) stb. De ezek a gazdasági és társadalmi alapra utaló egyes fejezetek, önmagukra hagyatva, végül is statikusak maradnak, s nem kapcsolódnak egységes folyamattá össze, mert a munka egészében alárendelődnek az átfogó szellemtörténeti koncepciónak. Nem érdektelen egyébként a *Hóman – Szekfű* egyes átfogó fejezeteit egymás mellé állítva is vizsgálni. A XIV. századtól például így követik egymást a nagyobb történeti korszakok: A magyar nagyhatalom (XIV. század), A nagybirtok uralma (A XV. század 1457-ig), A magyar renaissance állam (1458-tól 1526-ig), a XVI. század, XVII. század (ezen belül alfejezetekben „Az erdélyi államrendszer. A val-

lásügy” — és „A bécsi abszolutizmus útján”), majd tovább: Az új leopoldi berendezés és a Rákóczi-felkelés, A barokk rendi korszak (1711—1780), A felvilágosodás (1780—95), A rendi nacionalizmus (1795—1825), A reformnacionalizmus (1825—48). — Ebből a felsorolásból nemcsak a szellemtörténeti korszakolás túlsúlya tűnik szembe, de ennek a rendszerezésnek elégtelensége is, amikor a történeti folyamat *egészének* átfogására volna szükség. Csak így értelmezhető az a tény, hogy az eszmetörténeti címszavakat hol a társadalmi, hol a politikai struktúrára vonatkozó fejezetcímek, hol pedig pusztán időbeli elhatárolások szakítják félbe. Ez a korszakbeosztásban megmutatkozó többszemponútás (ami felületes szemlélőben akár a szemponttalanság látszatát is keltheti), valójában a szellemtörténeti módszer periodizálásra való képtelenségét bizonyítja.

Némiképpen más a helyzet a Szekfü Gyula irányzatához kapcsolódó *Asztalos—Pethő-féle „A magyar nemzet története”-nél*. A korszakbeosztás nagy egységeit itt az uralkodóházak (Árpádok, vegyesházi királyok és Habsburgok) adják, s ezen belül többnyire eseménytörténetileg meghatározott alfejezetek (például: A magyar nemzet története Szent Istvántól III. Béláig; Hunyadi Mátyástól II. Lajosig stb.) következnek. Ami náluk új — és egyben pozitív —, az a Mohács előtti alfejezetek címei közül kettő vagy három, amelyben az adott időszak politikai *szerkezetének* fejlődésére utalnak. Az alfejezetekben ily módon — összefüggésükben bizonyos fejlődési vonalat is felrajzolva — ilyen címek követik egymást: A patrimoniális királyság kora (1000—1196), A rendiség fejlődése az Árpádok kihalásáig (1196—1301), A rendi fejlődés betetőzése (1301—1382) és A rendek befolyása az országos politikába (1382—1458). — Más kérdés persze, hogy az Asztalos—Pethő által megadott jelölések részben fogalmilag (patrimoniális királyság), részben időpontilag (a rendi fejlődés egyes szakaszainak évszázados előrehozása) nem egyeztethetők össze történetírásunk újabb eredményeivel és álláspontjával.

1945 előtti történeti összefoglalásaink e rövid áttekintéséből végeredményként azt szűrhetjük le, hogy a múlt történetírásától aligha kaphatunk konkrét segítséget a magyar történelem marxista igényű periodizálásához. S ez, úgy tűnik, nem egyszerűen a marxista és nem marxista történeti szemlélet és módszer közötti különbségből fakad. Ebben az esetben is számot kell vetnünk azzal a szemléleti *lemaradással*, amely 1945 előtti történetírásunkat a polgári tudományosság legjobb, európai színvonalához képest jellemezte. A periodizálás szempontjából ennek a lemaradásnak főként két vonatkozása jöhet, véleményünk szerint, számításba. Elsősorban az a

körülmény, hogy a magyar polgári történetírásban, meghatározott társadalmi okok következtében, nem alakult ki egy olyan izmos *gazdaság-társadalomtörténeti iskola*, amely képes lett volna a magyar történelem *egészéről* átfogó képet rajzolni, s a feltárt tényanyagot tudományos rendszerbe foglalni. A másik okot talán 1945 előtti *filozófiai gondolkodásunk* általános szegényességében és igénytelenségében lehet megjelölni. A módszeres filozófiai gondolkodás hiánya vezethetett többek között arra, hogy mihelyt az általánosítás és egységben látás követelményei felvetődtek, történetírásunk — akárcsak más humán tudományok is — nem racionális, egzakt kategóriákat vett igénybe, hanem a szellemtörténet egyoldalú, német tájékozódást tükröző, idealista magyarázataihoz fordult.

1945 utáni *marxista történettudományunknak*, szemléletéből és módszeréből következőleg, jelentőségének megfelelő súllyal kellett foglalkoznia a magyar történelem korszakbeosztásának kérdésével. Az erre vonatkozó megbeszélések és viták eredményei a felszabadulás óta megjelent összefoglaló munkák korszak- és fejezetbeosztásában tükröződnek. Tanulságos ebből a szempontból összehasonlítást tenni „A magyar nép története” (1951), az egyetemi tankönyvek kötetei (1961) és a „Magyarország története” (1964) között. — (Az egyetemi tankönyv 1790 utáni, III. kötetét ebben az összefüggésben figyelmen kívül hagytam, minthogy az nem annyira egy *nagyobb* korszak periodizálásának *elvi* kérdéseit veti fel, mint inkább egy rövidebb időszak *konkrét* anyagbeosztási kérdéseit.)

Mindhárom felszabadulás utáni összefoglaló munka szerzőit és szerkesztőit szemmel láthatólag az a törekvés vezette, hogy periodizációjukban a gazdasági és társadalmi fejlődésben végbemenő folyamatokat vegyék alapul és ehhez kapcsolják a felépítményben bekövetkezett változásokat. A legkiegyensúlyozottabb periodizálást ebből a szempontból kétségtelenül az *egyetemi tankönyv kötetei* nyújtják. A magyar történelem 1790-ig terjedő része itt három nagy korszakra oszlik fel: a korai feudalizmusra (a XIII. század közepéig), az érett feudalizmusra (1526-ig) és a késői feudalizmusra (1526-tól 1790-ig). Tanulságos a kisebb egységek periodizálási elveit is vizsgálni. Az I. kötetnél a politikai felépítményben, illetve a gazdasági alaphoz végbemenő változásokra utaló fejezetek aránya (eltekintve az őstörténet különleges adottságú fejezeteitől): 7 : 6. Ezzel szemben a tankönyv II. köteténél már jelentős eltolódás mutatkozik a politikai szempontú periodizálás javára; az arány itt 7 : 2. Ez az eltolódás természetesen elsősorban 1526 utáni történelmünk *tárgyi adottságaiból* következik, de *bizonyos mértékig* azokat a *szemléleti problémákat* is tükrözi, amelyekről annyi szó esett az elmúlt évek vitáin. 1526 és 1711 közötti történelmünk alkorszakokra bontásánál

persze nem is lehet elképzelni másként, mint hogy a politikai tényezők — a török hódítás ténye, a centralizáció és a rendiség küzdelme — a maguk jelentőségének megfelelően jutnak kifejezésre a periodizációban. Mégis, joggal felvethető a kérdés, hogy vajon nem kellene-e eddigi politikai korszak-jelöléseinket jobban, szorosabban kapcsolni a gazdasági alapon végbemenő változásokhoz, a dolgozó osztályok mindennapos életviszonyainak alakulásához? Ebben a korszakban ugyan nagyon sok még a tisztázatlan kérdés gazdaság- és társadalomtörténetünkben, történettudományunk néhány újabb eredménye (például: Pach Zsigmond Pál „Nyugat-európai és magyarországi agrárfejlődés a XV—XVII. században” című monográfiája) talán mégis lehetőséget ad már arra, hogy a korábbi megoldásoknál előbbre lépjünk.

Ami a „*Magyarország története*” című kiadványunkat illeti, a honfoglalástól 1849-ig a történeti események 3 nagy fejezetre tagolódnak; 1526-ig, 1526-tól 1711-ig és 1711-től 1849-ig. A fő fejezetcímekben — nyilván a népszerűsítő jellegből következően — az egyszerű politikai eseménytörténet jut kifejezésre. Ami az alfejezetekre való osztást illeti, a politikai és a gazdasági változásokra utaló címszavak aránya Mohácsig 6 : 4, Mohácstól 1849-ig 10 : 3 (összesen tehát 16 : 7). Ezek az arányok lényegében ugyanazokat a problémákat tükrözik, mint az egyetemi tankönyv párhuzamos fejezetei.

Kiegyensúlyozott periodizálási szempontokra mutat a „*Magyar nép története*” című kötet. Az arányt itt 6 : 6-ban lehet megjelölni, ha a Magyarország „gyarmatosításá”-ra utaló 1711 utáni címszavakat kettős (gazdasági és politikai) értelemben fogjuk fel.

A továbbiakban mármost azokra a konkrét *korszakbeosztási* problémákra kívánok rámutatni, amelyek részben eddigi összefoglaló munkáink nyomán (éppen eltérő megoldásaik révén) vetődnek fel, részben e munkáktól függetlenül is — mint azt a művészettörténészek 1964 őszi megrendezett periodizációs vitája is mutatta — foglalkoztatják tudományos közvéleményünket. Ennél a *tartalmi* kérdésnél, a Mohácsig terjedő részeknél, természetesen már *Molnár Erik társadalomtörténeti összefoglalásait* is be kell vonni a vizsgálódásokba, mint amelyek a kor marxista értékelésének alapvetését adták. A felvetett kérdésekben állásfoglalásra csak egyes esetekben vállalkozom. A továbbiakban arra szorítokozom, hogy a feudális kori magyar történelem 3—4 *legfőbb* periodizációs problémájáról rövid áttekintést adjak.

1) Időrendben haladva, elsőnek a nemzeti társadalom bomlása és a korai feudalizmus kialakulása közötti korszakhatár kérdése vetődik fel. Eddigi marxista történeti összefoglalásainkban ebben a tekintetben két megoldással találkozhatunk. Az egyetemi tankönyv

a feudalizmus korai szakaszát a honfoglalástól számította, s első nagy fejezetében 896-tól István haláláig, 1038-ig tekintette át a feudális viszonyok fejlődését. Innét azután Kálmán koráig a feudális földtulajdon monopóliumának kialakulását állította a tárgyalás központjába. Ezzel szemben a „Magyar nép története” (1951) Géza fejedelemségéig az őstársadalom bomlását emelte ki, s a feudalizmus kezdeteit 970 tájától számította. Hasonló periodizálást követett a „Magyarország története” (1964) is, amely 896-tól 970-ig a társadalmi viszonyok fejlődését vizsgálta, majd 970-től 1061-ig a korai feudális társadalom és a feudális állam kialakulását tárgyalta. Úgy tűnik, hogy ez a megoldás — 970 korszakhatáruval való felvétele — ma is elfogadható, s azon a legújabb kutatások eredményei sem módosítottak. Bármennyire kezdeti, csíraszerű formákban jelentek ugyanis még a 970-es években a feudális osztályviszonyok (egyidőben az állandó megtelepedés és a földművelésre való áttérés hosszan tartó folyamatának kezdeti jelentkezésével), ettől az időtől kezdve mégiscsak e viszonyok megjelenése és lassú kibontakozása adhatja meg a történeti anyag kifejtésének „vörös fonál”-át.

Itt azonban felvetődik a *honfoglalás* kérdése, az ti., hogy mennyiben tekinthetjük 896-ot főkorszak-határnak a magyar társadalom történetében? Elvégre azok a társadalmi folyamatok, amelyek az új hazában lejátszódtak, már jóval a honfoglalás előtt, a vándorlások korában megkezdődtek. A társadalmi formációk fejlődésének alapvető szempontjából valójában a honfoglalás csak olyan *al*-korszak-határnak tekinthető, amely bizonyos, már korábban megkezdődött folyamatoknak (vagyoni differenciálódás, rétegek és osztályok kialakulása, fegyveres kíséret növekvő szerepe) lökést adott, azok kifejlődését meggyorsította.

2) A következő nagy periodizációs kérdés a természeti gazdálkodáson alapuló *korai feudalizmus* és az egyszerű áruterelés térnyerésén alapuló kiteljesedett vagy *érett feudalizmus* „váltása”-nál, illetve egymásba való átmeneténél vetődik fel. Molnár Erik a XII. század végét jelölte meg korszakhatárnak a nála párhuzamos értelemben használt „prefeudalizmus”, illetve a „barbár feudalizmus” között. „A magyar nép története” ezt a periodizálást követte, amikor 1200-ig „A feudalizmus kezdetei. A magyar állam kialakulása és megszilárdulása” című fejezetet vette fel, ettől kezdve pedig „A feudalizmus teljes kibontakozásáról” beszélt. — Az egyetemi tankönyv a XIII. század közepéig terjedő időszakot tekinti a feudalizmus korai szakaszának, s ettől kezdve tárgyalja (az áruterelés csíráinak jelentkezésével) az érett feudalizmust. — A „Magyarország története” viszont 1196-ig a „A feudalizmus kibontakozása és a széttagolódás kezdetei”, 1196-tól 1300-ig „A feudális széttagolódás

növekedése” című fejezeteket veszi fel, majd az 1300—1382-es fejezet alatt tárgyalja a széttagolódás elleni harcot, valamint az egyszerű árutermelés rendjének kezdeteit. — Összefoglaló munkáinkban tehát 1200, 1250 és 1300 vetődnek fel, mint alternatívák az árutermelés kezdeteinek jelölésére. A művészettörténeti periodizációs vitán Mályusz Elemér is olyan értelemben foglalt állást, hogy a magyar társadalom történetében a XIII. század közepét tekinti egyik döntő fordulópontnak. A prédiáról írt cikkében pedig Szabó István is arra mutatott rá, hogy milyen nagy horderejű változások mentek végbe a XIII. században az élet minden területén, s hogy ez az évszázad volt az, amikor 5—6 évszázadra szólóan kialakultak a magyarországi feudalizmus fő erővonalai.

A történetírásunkban kikristályosodott álláspontok között abban a tekintetben tehát nincs vita, hogy lényeges változás, előrehaladás valamikor 1200 és 1300 között következett be a magyarországi feudalizmus történetében. A középkori magyar állam történetéről írott monográfiájában Elekes Lajos annak a nézetének adott kifejezést, hogy a XIII. században érlelődő bonyolult változások a század *második* felében öltöttek határozott alakot. Ennek fő ismérvei történetírásunk közfelfogása szerint: az árutermelés és pénzgazdálkodás kezdetei, a városok kialakulása, a királyi várszervezet bomlása, a magánföldesúri óriásbirtokok kialakulása és önállósulási törekvései, az alávetett szolgáltató népek közötti gazdasági, jogi különbségek fokozatos elhalványulása (azaz az egységes jobbágy-ság kialakulásának folyamata), valamint a köznemesség kialakulásának kezdetei. A gazdasági alapon végbemenő lassú, hosszan tartó folyamatokat természetesen igen nehéz egy-egy meghatározott évszámhoz rögzíteni, mégis több érv szól amellett, hogy a kínáló alternatívák közül — Elekes Lajos és Mályusz Elemér felfogását és az egyetemi tankönyv beosztását követve — 1250-et fogadjuk el korszakhatárnak. Ehhez viszonylag biztos támpontot nyújt IV. Béla nagyszámú *városkiváltás-gólása*, amely már mint egy-egy hosszabb növekedési szakasz jogi szentesítése fontos előrelépést jelez a társadalmi munkamegosztás fejlődésében.

Ezen a ponton azonban számot kell vetnünk bizonyos nehézségekkel is. S ez mindenekelőtt a társadalmi élet különböző szféráinak *egyenlőtlen fejlődéséből* adódik. Az árutermelés és a pénzgazdálkodás csíráinak megjelenése, a városok kialakulása a XIII. században már kétségtelenül minőségileg új folyamatok kibontakozását jelezte a társadalom gazdasági alapjában. Ezeknek a változásoknak azonban még jó néhány évtizeden át kellett érlelődniök, hogy hatásuk a társadalom politikai felépítményében is érvényre jusson. Mint ismeretes, csupán Károly Róbert államánál történt meg az

államháztartás „hozzáigazítása” a pénzgazdálkodás terjedése révén megnyílt új jövedelmi forrásokhoz. — A tartományúri hatalom XIII. század végi kiteljesedése és ezzel párhuzamosan a központi hatalom teljes elgyengülése kétségtelenül bizonyos időbeli lemaradást mutat a gazdasági fejlődésben jelentkező csírajelenségekhez képest. — Az egyes szférák fejlődési színvonala közötti eltolódások tehát — bárhol vonjuk is meg a periódushatárt — szükségképpen problémákat fognak okozni az anyag beosztásában és kifejtésében egyaránt. Ennek áthidalásaként felvetődhet esetleg az Irodalom-történetben megvalósított „ölelkező” periodizálás alkalmazása is. Ennek megvolna az a kétségtelen előnye, hogy különböző területek eltolódását így jobban lehetne érzékeltetni, mint hogyha egyetlen évszámhoz kötjük az egyes korszakok közötti átmenetet.

3) A következő periodizációs vitacsomópont az 1526-os korszakhatárnál adódik. Igaz, 1526 korszaklezáró és -nyitó jelentősége eddig nem képezte vita tárgyát marxista történetírásunkban, a múlt évi művészettörténeti periodizációs vitán azonban Mályusz Elemér és Heckenast Gusztáv részéről is figyelemre méltó ellenvetések hangzottak el ezzel kapcsolatban. Mindketten úgy látták, hogy a magyar társadalomtörténet érett feudalizmus kori fordulópontjának a XV. század közepe táját kell tekinteni, s ezt a korszakhatárt mindketten a *rendiség* kialakulásával hozták kapcsolatba. Innét kezdve Heckenast Gusztáv a magyar történelem XVIII. század derekáig terjedő szakaszát egységes korszaknak tekinti, és fő tartalmát a rendiség és a centralizált monarchia küzdelmében látja. A politikai felépítményben bekövetkezett minőségi változást Heckenast Gusztáv — Szücs Jenő eredményei alapján — párhuzamba állította a magyar ipar- és városfejlődésben ekkortájt mutató megtorpanással, azzal ti., hogy a nyugati árubehozattal szemben nem volt versenyképes a tőkeszegény hazai ipar, s ezért nem tudott megindulni a hazai tőkés fejlődés. Felfogása szerint tehát a magyarországi feudalizmus megrekedésének, a Nyugat-Európától való elkanyarodásnak kezdeti tünetei szintén a XV. század közepi főkorszak-határ felvételét indokolják.

Mint ismeretes, a magyar városfejlődés XV. századi szakaszának kérdése élénk vita tárgyát képezi történetírásunkban. Ebben a kulcskérdésben a magam részéről természetesen nem kívánok és nem tudok állást foglalni. Valójában azonban úgy tűnik, hogy a XV. század közepének főkorszak-határként való felvétele is a városfejlődés kérdésén áll vagy bukik. Amennyiben ugyanis a gazdasági argumentációt kihúzzuk a XV. század közepi periódushatár alól, kérdéses, hogy a rendi átalakulás *önmagában* elegendő alapul szolgál-e az itteni korszakhatároláshoz.

Adódik a másik alternatíva: amíg a magyarországi városfejlődés kérdésében nem látunk tisztábban, ideiglenes megoldásként (ami azonban kifejezi történetírásunk jelenlegi színvonalát) társadalomfejlődésünk megrekedésének, a nyugatitól való elkanyarodásának agrártörténetünkbe nyúló gyökereit alapul venni. E téren Pach Zsigmond Pál monográfiája szolgálhat kiindulási alapul, aki a paraszti ártermelés és kereskedelem korábban uralkodó tendenciájával szemben a XV. század végére helyezi a földesúri árukereskedelem ellentendenciájának jelentkezését, majd a XVI. század tartamára a kibontakozását. Az érett feudalizmus és a kései feudalizmus között felvett 1526. évi korszakhatár e koncepció jegyében továbbra is tartható volna, mert az a mezőgazdaság földesúri-majorsági elkanyarodásának a kezdetére — nagyjában az első harmadára — esik.

Ebben a kérdéskörben egyébként felvetődhetik még az a megoldás is, hogy a Mátyás-féle központosított állam összeomlását: *1490-et* tekintsük korszakhatárnak. Ezt a periódushatárt az a megfontolás támaszthatja alá, hogy gazdasági-társadalmi és politikai fejlődésünkben egyaránt Mátyás államának összeomlásától kezdve jutottak túlsúlyra azok a negatív tendenciák, amelyek 1514-en keresztül végül is Mohácshoz, az állami önállóság és az országegység elvesztéséhez vezettek. Erre a megoldásra annak idején (1952-ben) az egyetemi tankönyv előkészítő megbeszélései során Kardos Tibor egyszer már javaslatot tett. A vitán résztvevők végül is Molnár Erik érvei alapján vetették el indítványát, aki mint ismeretes, könyvében az 1490 után uralkodóvá váló anarchikus jelenségek meglétét már Mátyás államában is hangsúlyozta, s 1490-et semmilyen vonatkozásban nem tekintette *minőségi* fordulathatárnak.

4) Ugyancsak foglalkoztatja tudományos közvéleményünket az 1711-es korszakhatár kérdése is. Fent említett javaslatában Heckenast Gusztáv a XV. század közepétől a XVIII. század közepéig terjedő nagy korszak második alkorszak-határául nem 1711-et, hanem a török uralom megszűnését, illetve Bécs 1683. évi török ostromát javasolta. Indítványa kétségtelenül megfontolást, a mellette és ellene szóló érvek alapos mérlegelését kívánja. Az 1711-es korszakhatár ugyanis, mint ismeretes, történetírásunknak abból a felfogásából következett, amely a Bocskaitól Rákócziig ívelő Habsburg-ellenes függetlenségi harcokat egy egységes fejlődési sor egymást követő lánczemeinek tekintette, s a korabeli magyar történelem „fővonala”-ként értelmezte. Ebben a periodizálásban tehát a külső tényezők viszonylatában a Habsburg-kérdésen, s nem Magyarország török megszállásán volt a hangsúly. — Ezen érvek ellen és 1711 mellett viszont a háborús és békés viszonyok ugyancsak

el nem hanyagolható szempontját lehetne felemlíteni, mint amelyet marxista történetírásunk eddig szintén nem méltatott kellő figyelemre. Magyarország gazdasági-társadalmi fejlődését ugyanis (bizonyos értelemben a hatalom politikai birtoklásától függetlenül) kétségtelenül súlyosan befolyásolta — pontosabban szólva: hátráltatta — a háborús viszonyok 1526-tól *1711-ig* tartó állandósága, mint ahogy az 1711-gyel kezdődő békekorszak is igen jelentős tényezője volt a XVIII. században kibontakozó fejlődésnek.

Ezzel az ellenvetéssel szemben mégis, úgy érzem, súlyosabbak azok az érvek, amelyek az 1683 — 1686 — 1690 táján felveendő korszakhatár mellett szólnak. Ebből a hatalmas kérdéskomplexumból, a már említett török vonatkozásokon kívül, itt csupán egy-két érvet kívánok még megemlíteni. Az egyik az, hogy a török ittléte a XVII. században, illetve a török uralom megszűnése a XVII. század végén befolyásolta a Habsburg-ellenes mozgalmak jellegét is. Az elmúlt években felvetődött újabb szempontok kétségtelenül *relatívizálták* azt a felfogást, amely a Bocskai — Rákóczi-korszakot a függetlenségi eszme jegyében korábban egységesnek tekintette. — Megalapozottnak látszik tehát egy olyan korszakbeosztás, amely a Rákóczi-szabadságharcot már a török kiűzésével kezdődő *új korszakban*, a XVII. századi Habsburg-ellenes felkelésektől elkülönítetten tárgyalja.

A másik érv, amely az 1680-as évek mellett szól, az az önálló erdélyi fejedelemség, mint a nemzeti centralizációs törekvések lehetséges bázisának megszűnése. Végül figyelembe veendő az a körülmény is, hogy Magyarország XVIII. századi történetének *alapvető* politikai keretei végeredményben nem 1711 után, hanem már az 1680 — 90-es években kiépültek. E kereteken *belül* történtek azután — persze távolról sem jelentéktelen — változások a magyar rendekkel történt 1711-es kompromisszum következtében.

Összegezve tehát: a XVI. század elejétől 1790-ig terjedő késői feudális korszakot indokolatlannak látszik éppen 1711-nél metszeni. Ha a korszak nagy összefüggéseiből indulunk ki, pusztán a *külső* tényezők mérlegelése is a *török* kiűzésének korszakos jelentőségét húzza alá.

A FEUDÁLIS KORI MAGYARORSZÁGI MŰVÉSZET TÖRTÉNETIÉNEK PERIODIZÁLÁSÁRÓL

HEGYI KLÁRA TUDOMÁNYOS GYAKORNOK

A művészettörténeti periodizáció mai állását a kétkötetes művészettörténet (A magyarországi művészet története. I—II. k.) három kiadása és az 1964 októberében tartott periodizációs vita anyaga szemlélteti. A vitán Dercsényi Dezső vitaindító referátumában két alapvető, elvi kérdést vizsgált. Az első szempont jelentősége, hogy a művészetek vizsgálatát időben és tartalmában kiszélesíti. Ezt az előadó társadalmi elvnek nevezte. Lényege, hogy a tárgyalást olyan területekre kell kiterjeszteni, mely társadalmi szempontból megfelel a történeti valóságnak. Vagyis a vizsgálat körébe kell vonni a honfoglalás előtt és után Magyarország területén élt népek művészetét. Szükséges ez egyrészt azért, mert a népvándorlás kori és őslakos népek művészetéből a XI—XII. században sok elem szívódott fel, másrészt, mert a hazánk területén élő népek és a magyarság művésze közti kölcsönhatás vizsgálatának elhanyagolása, „desztillált” magyar művészet kutatása tévútra vezetne.

A másik kérdéscsoport, amit a referátum vizsgált, a periodizáció szempontjait, módszertanát érintette. Az előadó hangsúlyozta, hogy a művészettörténet, mint történeti tudomány, „csakis történeti princípiumok szerint rendezheti anyagát”. Ezt az elvet „a stíluskorszakokként való tárgyalás helyett egységes történeti korszakokban való tárgyalással” látja megvalósíthatónak. Természetesen ez nem azt jelenti, hogy a művészettörténet átvenné akár a történettudomány, akár az irodalomtörténet periodizációját. A történelem nagy periódusai, a feudalizmus vagy kapitalizmus, a művészettörténetben sem tagadható, de ezeken belül, — „önelvűségének” megfelelően — saját fejlődését tükröző korszakolással kell dolgoznia. Ennek a korszakolásnak azonban túl kell lépnie a stílusok felsorakoztatásánál: „... a stílus, a műalkotás megjelenési formáinak azonos törekvését, jellegét jelenti és alapvetően fontos, de nem történeti kategória, még akkor sem, ha ki tudjuk mutatni egy stílus kezdetének, virágzásának, elhalásának, tehát fejlődésének történetét.” „... A magyar művészet történetét nem lehet stílustörténeti kategóriák alapján felrajzolni. Csak akkor közelíthetjük

meg a történeti valóságot, ha érzékeltetni tudjuk, hogy e sajátos történeti-társadalmi helyzetnek megfelelően e terület művészete is sajátosan fejlődött, s az egyes stílusok egymás mellett élése különleges helyzetet teremtett." A stílusok vizsgálatánál nem a stílus fejlődéstörténetét, nem is a nyugat-európaiótól való elmaradását tekinti legfontosabbnak, hanem a különböző stílusok egymás mellett élését a sajátos hazai körülmények között. Utalt arra, hogy a kialakuló reneszánsz mellett tovább virágzik a gótika, majd a XVII. században a nyugati országrészek kora barokkjá mellett nem hanyagolható el a Felvidéken és Erdélyben továbbélő késői reneszánsz.

A referátumot követő vitában Dávid Katalin újabb szempontot vetett fel. Véleménye szerint a művészettörténeti kutatás célja a hazai sajátosságok történetének megírása. E cél megvalósításában „... a periodizáció akkor jelent továbblépést, ha segítségével szét tudjuk választani a magyarországi művészetet belül a külföldről bizonyosan importált művészetet... attól a helyi művészettől, amely sajátos, erre a területre jellemző stílusjegyekkel gazdagította az egyetemes művészettörténetet." A periodizációnak szakítania kell a korábbi gyakorlat két hibás módszerével. Egyikkel, amely — nehogy a provinciális bélyeget süthessék rá — a külföldi stílusalakulást tartotta szem előtt, s ehhez kívánta közelíteni a hazai művészet periodizációját; s a másikkal, amely elég mereven a magyar történet nagy dátumaihoz kötötte a művészettörténet korszakolását, Dávid Katalin végkövetkeztetése: „... a periodizáció alapjául olyan szempontokat kell találnunk, amely a művészet lényegét közelíti meg. Ez pedig szemben a történelmi eseményeket figyelembe vevő szemponttal, a stílusalakulás lehet." Stílusalakulás, elsősorban a hazai sajátosságok vizsgálatával, s amely nem pusztán a formai jegyek változását jelenti, „hanem az új jelentkezésének, terjedésének a művészet változásának vizsgálata".

A fenti idézetek és a kétkötetes művészettörténet tanúsága szerint művészettörténeiseink a periodizációt illetően különböző, néha egymásnak ellentétes nézeteket vallanak. Fülep Lajos, a „Művészettörténet" szerkesztője, az első kötet előszavában megvilágítja a fennálló nehézségeket. „A kötet... négy részben négy művészeti stílus hazai történetét tárgyalja, de idejük nem végig — elején és végén nem — azonos a nevükben jelzett korról. A románban ugyan a kor és a stílus egyet jelent, a másik háromban azonban, a gótikusban, reneszánszban, barokkban egyik stílus átnyúlik a másik korába, aminek folytán semmiféle olyan periodizáció sem található — az anyag természetéből eredő, nem valami ideiglenes, csak még megoldatlan bizonytalanság miatt —, amelyik történeti és a stílusi korszakolásnak egyaránt eleget tegeyen."

Egybevetve a kötetet és a vita anyagát, a jelenleg használatos művészettörténeti periodizáció a következőkben foglalható össze:

A két kötet 1800-zal osztja két részre művészetünket. Az első kötet négy szerző tollából a korai művészet négy stílusának történetét tárgyalja, s a vizsgálódást a honfoglalás és államalapítás korával kezdi. A vitán Dercsényi Dezső javaslatot tett a honfoglalás előtti művészet periodizálására. Az első szakaszt kb. az időszámítás kezdetétől az V. század elejéig terjedő időszakban jelöli meg, melyben a területi és tartalmi eltérések ellenére együtt lehetne tárgyalni a római provinciális és az alföldi nomád művészetet. A következő periódus, vagyis amikor Magyarország egész területe a nomádok birtokába kerül, a IX. század közepéig tart, amikor a szlávok és a bolgárok uralma alatt új művészet alakul ki, mely e népek kereszténnyé válásával meghozza a monumentális építészetet.

A honfoglalás és államalapítás korának művészetét és a román stílust Dercsényi Dezső tollából tárgyalja a kötet. Ennek a korszaknak első alperiódusa a honfoglalás és államalapítás kora, mely a XI. század második harmadával zárul. Magába foglalja a honfoglalók elsősorban sírokból előkerült művészeti emlékeit, az őslakos szlávok már monumentális építészettét és az államalapítás korának nem egységes jellegű építészettét. A korszakot lezáró cezúra az új rend és a külső kapcsolatok megerősödését, s ezzel egységesebb ízlés kialakulását, egy új stílus elterjedését vezeti be. A korszak művészetét a pécsi műhely fémjelzi. Ez a periódus III. Béla uralkodása alatt, a XIII. század utolsó évtizedében zárul. III. Béla uralkodása a magyarországi művészet első szélesen kibontakozó korszakának, a román stílusú művészet fénykorának indítása. A korszak legjelentősebb termékei az esztergomi királyi vár és bazilika építése, a falfestészet emlékei, majd a XIII. század első feléből a földadományok nyomán meggazdagodott feudális vezető réteg családi monostorai. Ugyancsak erre a korra tehetőek — francia hatásra — a korai gótika első emlékei.

A román stílus virágzásának a tatárjárás vet véget. A tatárpusztítást mind a „Művészettörténet”, mind a vitára került periodizáció korszakhatárnak tekinti azzal az indokolással, hogy a pusztulást követő nagyarányú építkezések az új stílus térhódításának tág teret biztosítottak. Ezzel szemben áll Dávid Katalinnak a vitán elhangzott véleménye, mely szerint a tatárjárásnak nincs korszaknyitó jelentősége, csupán egy már megindult fejlődést gyorsít fel.

A kötet második része Gerevich László tanulmánya a gótikáról. Kiindulópontja a XIII. század dereka — záródásában a XVI. század eleje — fedi a kora reneszánsz korszakát. Az első alkorszak, a kora gótika a XIV. század elejéig tart. Az élet újjáteremtése a

tatarjárás után fejlettebb termelést hozott létre, a betelepített mesteremberek hozzásegítettek az új stílus megismeréséhez, egyben erősítették az újat igénylő polgári réteget — mindez a gótika országos elterjedéséhez vezetett. A XIV. század elején az anarchia következtében a fejlődés megtorpan, hogy aztán a megszilárdulással, a 30-as évekkel új lendületre kapjon. Ezt jelzik az Anjouk nagyarányú építkezései (Temesvár, Visegrád, Buda), a főúri és szerzetesi építkezések, az olasz hatás országos elterjedése a falfestészetben, a helyi műhelyek jelentkezése, majd a Kolozsvári testvérek működése. Az érett gótikának ez a magyarországi szakasza a XIV. század végével lezárul. Ekkorra a pénzgazdálkodás, kereskedelem és kézművesipar magasabb szintje, a céhek és városi művészet megerősödése, a külföldi kapcsolatok megélnkülése talajt teremtenek a reneszánsz csírák megjelenésének. Zsigmond nagyarányú budai várépítkezésein már olasz reneszánsz hatások érezhetők. A tovább virágzó gótika és a proto-reneszánsz e kettős korszakát a szerző a XV. század derekán, Mátyás korával zárja. A reneszánsz királyi udvar mellett azonban a városokban, főleg Felvidéken és Erdélyben, tovább él a gótika, felbomlása lassú folyamat. A késő gótikának ez a korszaka a XVI. század elejére nyúlik.

A reneszánsz korszaka (feldolgozója Balogh Jolán) kora és késő reneszánszra tagolódik. Az első periódus a XV. század második felétől Buda elestéig tart, ezen belül Mátyás kora a kora reneszánsz első szakasza, a Jagelló-kor a kora reneszánsz második szakasza és az érett reneszánsz első ideje.

Mátyás uralkodása alatt a gazdasági felvirágzás, a központosítás, s nem utolsósorban a király céltudatos és következetes kultúrpolitikája tág teret nyújtott az olasz reneszánsz hatásának. Mátyás nagyarányú budai és visegrádi építkezései mellett a reneszánsz az ország más részeiben is megjelenik. Az új kultúra elsősorban a humanista főpapok székhelyein és az udvarral kapcsolatban álló főnemesség körében terjedt el, a kezdeti időszakban a városi polgárságnak még semmi szerep nem jutott. A Jagelló-korban, amikor az udvar szerepe a központosított monarchia bomlásával egyidejűleg művészeti szempontból is meggyöngült, az új stílus központjai Budáról a vidékre helyeződnek, s művelésébe a vidéki nemesség és városi polgárság is bekapcsolódik.

1526, még inkább 1541 után a művészet a korábbi alapokon, de merőben új viszonyok között fejlődött tovább. Az ország szétszakadásával, a királyi udvar felbomlásával három művészeti provincia alakult ki: a Dunántúl, a Felvidék és Erdély. A művészet központjai a főnemesi udvarok, de a donátorok sorában sokszor szerepelnek jobbagygazdák vagy falvak közösségei is. Az 1530-as évektől a

XVII. század végéig tartó időszak, folyamatos fejlődése ellenére, több stílusperiódusra oszlik. A század végéig az érett reneszánsz, a kora cinquecento iránya az uralkodó, benne a példa Felső-Itália építészete. A 70–80-as évektől a késő reneszánsznak, a késő cinquecentónak szigorú formanyelve uralkodik, a XVII. század pedig a monumentális építkezések ideje, a hazai késő reneszánsz virágkora.

A kötet utolsó három fejezete a barokk korszakát tárgyalja Garas Klára feldolgozásában. (A barokk művészet kialakulása és elterjedése Magyarországon, 1604–1711. A barokk művészet elterjedése, 1711–1750. A barokk művészet virágzása és hanyatlása, 1750–1800.)

A barokk művészet magyarországi kialakulása és elterjedése a szatmári békéig húzódó kettős harc eredménye, melyet egyrészt a nagybirtokos nemesség a feudalizmus meglévő formáinak fenntartásáért a megerősödő központi hatalommal, másrészt a magyar abszolút monarchia megteremtésére törekvő nemzeti tábor a Habsburg gyarmatosítással folytat. E harc részeként rendkívül kiélesedik az ideológiai küzdelem, mely jelentős mértékben vallási téren zajlott. A császári udvar, a katolikus főpapság és a főnemesség behódolt része bőven áldozott a céljait szolgáló új ideológia meghonosítására. A barokk művészet elterjedése a küzdelem állásától, uralomra jutása kimenetelétől függött. A barokk első meghonosítói: a jezsuiták az egyházi építészetben, az udvar pedig a pozsonyi várpalota és a nyugat-magyarországi várkastélyok újjáépítésében vették ki részüket. A nemesi kastélyok kiképzésében az új stílus csak lassan hódított tért, e korai időszakban inkább csak a belső díszítésben jelentkezett. A szatmári béke után a helyzet megváltozott. A küzdelem véget ért, a nagybirtokos uralkodó osztály teljesen behódolt a királynak. A háborúk idején elakadt művészi élet irányítását az udvar ragadta magához. A nagyszámú idegen birtokost és telepest nem kötötték a helyi hagyományok. A barokk korlátlanul uralomra jutott, már nemcsak az egyházi, de a világi, nemesi és városi művészetben is. A század második felére a barokk eljut a falusi plébániatemplomokig, a kastélyépítészetben Versailles a példakép. Ez a virágzás azonban egyben a barokk fejlődésének utolsó állomását jelenti. A felvilágosodás új törekvéseinek megfelelő szigorú és világos formaadás ellentétbe kerül a barokk mondanivalójával, a tartalom és forma szétválik. Az uralkodó és a magyar nemesség szövetségének meglazulása, a katolikus egyház hatalmának megrendülése csak siettette az új kifejezésforma, a klasszicizmus meghonosodását, melynek első termékei a 60–70-es években megjelennek Magyarországon.

FEUDÁLIS KORI IRODALMUNK PERIODIZÁCIÓJA AZ ÚJ MAGYAR IRODALOMTÖRTÉNETBEN

PÉTER KATALIN TUDOMÁNYOS MUNKATÁRS

A felszabadulás utáni első marxista irodalomtörténeti összefoglalás (A magyar irodalom története 1849-ig. Bibliotheca 1957) az irodalom sokarcúságát az akkori történetírás politikátörténeti beosztásához kötötte. Szerzői szerint 1000-ig, azaz az államalapításig terjedt irodalmunk első korszaka, az ősköltészet kora, 1400-ig az egyházi és lovagi kultúra időszaka, majd az 1526-os tragédia két részre szakította a reneszánsz nagy korát, a Bocskai-szabadságharc zárta le ezt és nyitotta meg „a XVII. század irodalma” idejét; a szerzők a Rákóczi-szabadságharc kezdetétől 1772-ig tárgyalták „a XVIII. század irodalmát a felvilágosodásig”, a felvilágosodást az 1825-ös első reformországgyűlésig számították, majd a szabadságharccal záruló reformkor következett.

A legújabb irodalomtörténeti összefoglalás (A magyar irodalom története. Akadémiai Kiadó 1965—1966) első három kötete foglalkozik irodalmunk történetével 1849-ig. Az irodalomtörténészek ebben a nagy vállalkozásukban tudományáguk korábbi szakaszainak valamennyi értékes eredményéből kihámozták az időt álló elemeket és magasabb gondolati síkon hasznosítják azokat.

A nemzeti szempont úgy találta meg benne a helyét, hogy, bár csak a XVIII. század közepétől tekintik nemzetinek irodalmunkat, az ősköltészettől kezdve ennek előzményeit vizsgálják, ha kialakításához hozzájárultak, a nem magyar nyelvű művekben is. Az írók és olvasók egymásra hatásának gondolatából kiindulva, az irodalom művelőinek és hordozóinak körét egyszerre kísérik figyelemmel, így alakítják ki az egyes társadalmi osztályok és rétegek irodalmi irányairól adott képüket. Nem mondanak le az irodalom tagolásánál a történettudomány eredményeiről, de a politikátörténet helyett most a gazdaság- és társadalomtörténet korszakhatárait veszik alapul. A régi és az új dialektikus harcát hangsúlyozzák azzal, hogy „ölelkező” periódushatárokat alkalmaznak.

Az új összefoglalás feudális kori irodalmunk fejlődésében két alapvető szakaszt különböztet meg, ezek fordulóját a felvilágosodás

jelzi, mivel ekkor kezdődik nálunk az anyanyelv végleges diadalra jutása, a szervezett irodalmi élet kialakulása és az irodalomnak, mint a művészetek egyik ágának önállósulása.

Irodalmunk első nagy kora a „rég Magyar irodalom” szakasza a XVIII. század harmadik harmadáig. Ezt a nagy kort négy nagy periódusra bontják az összefoglalás szerzői: az ősköltészet kora (1200-ig), középkor (1000–1530), reneszánsz (1450–1640), barokk (1600–1772). Ezeket a nagy művelődéstörténeti korszakokat gazdaság- és társadalomtörténeti korszakokkal látják összhangban lenni: művelődési, ideológiai tényezők, a művészet és az irodalom tartalmi és formai jelenségei biztosítják művelődéstörténeti egységüket. A nagy korszakokat belső fejlődési momentumok alkorszakokra tagolják.

A civilizáció előtti időktől a feudális osztálytársadalom kialakulásáig terjed az ősköltészet kora. A XIII. század elejére a nomád társadalomra jellemző ősi kultúra és ősköltészet hasznosítható elemeit magába szívta a XI. századtól kibontakozó középkori kultúra, maradványai a parasztság műveltségében éltek tovább.

Az ősköltészet homogén korát a középkori irodalom három ütemű fejlődése követi. Míg Európában erre az időszakra az egyházi, lovagi és városi kultúra egymást váltó virágzása jellemző, nálunk tulajdonképpen csak az első tudott gazdagon kifejlődni, a második szinte csak a királyi udvarra korlátozódott, a harmadik pedig csak a középkor végén fejlődhetett számottevővé. Ennek megfelelően szinte csak az egyházi irodalom fejlődésének menete tagolja a magyarországi irodalom középkori szakaszát: 1000 és 1200 között alakul ki a keresztény-feudális irodalom, 1200 és 1450 között a középkori irodalom virágkorában az udvari-lovagi kultúra is fontos szerepet játszik, végül 1450 és 1530 között jelölhető ki a kolostori irodalom alkonyának, a nemesi-világi irodalom megjelenésének az ideje, ez egyben a középkori irodalom alkonyát jelenti.

A magyarországi társadalmi fejlődés sajátosságainak megfelelően nálunk a reneszánsz kultúra korszakát elsősorban a feudális uralkodó osztály, arisztokrácia és köznemesség és nem a polgárság helyzetének alakulása szabta meg. Eleinte a köznemesség legműveltebb elemei reagáltak érzékenyen az új kultúrára és nem a dekadenciába hajló középkori oligarchia. Így a köznemesség az osztálybázisa a reneszánsz első korszakának (1450–1530), a latin nyelvű humanista irodalomnak. Az ország három részre szakadása következtében szétzilálódik a köznemesség, ezért a Mohács után kialakuló új arisztokráciához kapcsolódik a reneszánsz következő szakaszában (1530–1570) anyanyelvűvé váló humanista irodalom, ebben az időszakban azonban már túlsúlyra kerül a mezővárosok-

ban gyökeret eresztő reformáció irodalma. A XVI. század utolsó harmadában (1570–1600) virágzik a megerősödött új arisztokrácia főúri reneszánsz kultúrája és irodalma. A reneszánsz elhalásának idejére (1600–1640), a manierizmus korában az új arisztokrácia igényei már a barokk szellemiség és kultúra irányába fordultak.

A barokk korában az irodalom fejlődésének fordulói a Habsburg-hatalom és az uralkodó osztály szövetségében bekövetkező erőltetődés fázisait jelzik. A barokk kezdeteinek periódusában (1600–1640) az említett szövetségben a rendek, ezeken belül az arisztokrácia hatalmának túlsúlya jellemző. Ez az időszak az uralkodó osztály és a barokk kultúra egymásra találásának periódusa. A magyar barokk második szakaszának (1640–1690) jellegzetességét a szerzők a rendek és a Habsburg-ház hatalmi vetélkedésében, a nemességnek mind politikai, mind irodalmi téren való önálló színre lépésében látják és abban, hogy a polgári erők ekkor tesznek utolsó kísérletet fejlődésünk új utakra terelésére. Ez a barokk irodalom „hőskora”. A török kiverése, az önálló Erdély megszűnése a barokk következő szakaszában (1690–1740) új helyzetet teremtett. Erre az időszakra a Habsburg-abszolutizmus erőfölénye jellemző, ezen csak átmenetileg ütött rést a Rákóczi-szabadságharc. Az arisztokrácia nagy része kikapcsolódott a nemzeti kultúra vérkeringéséből, az elparlagiasodott nemesség viszont nem volt képes e korbéli kultúránk előrelendítésére. A művelődés és az irodalom ebben az időszakban aulikus-klerikális színezetűvé vált. Ennek a szakasznak az irodalmát „a barokk rendiség válságának és újraerősödésének irodalma”-ként tárgyalják. A három évtizedet felölelő rokokó szakaszban (1740–1770) különös változások nem következtek be, de mind az abszolutizmus, mind a magyar uralkodó osztály erőin belül érlelődnek a törekvések a másfél százados kompromisszum felülvizsgálatára.

Feudális kori irodalmunknak a felvilágosodással kezdődő és a népiességgel, 1849-cel záródó második nagy főkorszakában a politikának és az irodalomnak erre az időszakra egyedülállóan jellemző szoros összefonódottsága miatt a politikai, a nemzeti önállóságért folytatott harcok eseményei uralkodó szerepet kapnak az irodalom anyagának tagolásánál. Ez a lényege szerint egységes, mert egész menetében az irodalom polgárosulását és a polgárosuláson túllépő plebejus törekvések megjelenését tükröző nagy kor az irodalom társadalmi szerepe és a társadalmi harcok alakulásának megfelelően két szakaszra bomlik, a felvilágosodás (1772–1820-as évek) és a reformkor (1820-as évek–1849) irodalmának periódusára.

Az elsőben az irodalom és a nyelvművelés szinte a politikai életet helyettesítette, irodalmi polémiákban és nyelvészeti harcokban

politikai haladás és maradiság ütköztek meg. Ez a periódus a nemesség politikai célkitűzései és politikai helyzetének alakulása szerint 1795-tel két alperiódusra bomlik.

A nemzeti mozgalom megizmosodásával az 1820-as évektől a politikai cselekvés ideje érkezik el, az irodalom ekkor már nem egyedüli hordozója a haladásnak. A kor társadalmának forradalmasodását, a nemesség politikai elképzeléseinek változását tükrözi az irodalom fejlődésének a múltba néző romantikától a kritikai realizmuson át a népiességig húzódó menete. A köznemesség radikális programjának kialakítása 1841-hez köthető, Kossuth kiszabadulásával tagolódik ez az utolsó korszak két alperiódusra.

OROSZORSZÁG FEUDALIZMUS KORI TÖRTÉNETÉNEK
PERIODIZÁCIÓS PROBLÉMÁI A VOPROSI ISZTORII
1945—1962-ES ÉVFOLYAMAINAK HASÁBJAIN*

BARTHA ANTAL KANDIDÁTUS

A feudalizmus genezisének problémái

Érdemes N. Rubinstein (Vopr. Iszt. 1945. 3—4.) historiográfiai cikkével kezdenem, aki a múlt század jelentős orosz történészének: Sz. M. Szolovjevnek történeti koncepciójával és periodizációs kísérletével foglalkozott. Sz. M. Szolovjev szerint a történeti folyamat szerves egységet képez, a fejlődés minden egyes új szakasza a megelőzőből táplálkozik. A keleti szláv történelem az európai történet organikus része, sajátossága azonban az, hogy a szláv társadalom marginális, azaz Európa szélén helyezkedik el, bár a Pireneusokon kialakult társadalom történetére szintén jellemző ez a sajátosság. Ázsia betört Európába, s ez a betörés mindig a keleti szlávságon keresztül történt, majd az európai szláv társadalom tört be Ázsiába, és törte uralma alá a földrész jelentős részét. A társadalmi lét és ideológia terén Oroszország Nyugat-Európa részeként fejlődik, bár lényegesen az eltérések mind a tartalom, mind a forma, mind pedig az idő kategóriája terén.

I. Periódus — a hősi korszak. II. Kijevi Rusz Nemzeti korszak. Ebben a korban Oroszország szerves része az egységes világ-történelemnek. III. Votcsina periódus, XII—XVI. század. Éles harc a nemzeti berendezkedés és az államiság között. A XI. században megerősödik a magántulajdon fogalma. A feudalizmus kiteljesedése. Az orosz történetben nincs mongolok előtti és mongolok

* Jelen beszámoló szerzője szükségesnek tartja előljáróban megjegyezni, hogy nem volt lehetősége a Szovjetunióban lefolyt periodizációs vitát teljes szélességében és mélységében tanulmányozni: a körülmények csak azt tették lehetővé, hogy a vitát a szovjet központi történész folyóirat jelzett évfolyamaiban tekintse át, s itt is figyelmét csak a lényeges kérdésekre koncentrálja. Noha a vita egy része a személyi kultusz légkörében keletkezett, a szovjet történetírás sok maradandó értékű eredménnyel gazdagította ekkor is a történettudományt; ezt feltárni s rámutatni azokra a problémafelvetésekre, amelyek elősegíthetik a magyar történelem periodizációjának megoldását is, — a szerző ebben látta elsősorban feladatát. Szükségesnek tartjuk még megjegyezni, hogy értékelő megjegyzéseinket kizárólag a szűkebb szakterületre vonatkozó kérdésekre korlátozzuk.

utáni korszak. IV. I. Péter és reformjainak korszaka, amely mind gazdasági, mind eszmei téren az új formákat készítette elő. V. A XVIII. század második felétől a XIX. század első feléig terjedő korszak Sz. M. Szolovjev életművében kidolgozatlan maradt. E kor eszmei termékét, a népiséget (narodnoszty), az egyetemes európai ideológia részeként tárgyalta, sőt úgy vélte, hogy ez az ideológia Oroszországot Nyugathoz köti.

E fenti vázlatban nem is annyira magának Szolovjevnek a koncepciója az érdekes, mint az, hogy N. Rubinstein mit látott meg olyannak, amely a szovjet történettudomány által még meg nem oldott probléma. Az imént közölt vázlatban ui. megtaláljuk szinte kivétel nélkül a vitás góccokat.

Az előzményekhez tartozik még B. D. Grekov két kiadást (1942 és 1945) megért kisebb füzeté is a korai orosz történetről. Erről Sz. Juskov emlékezett meg (Vopr. Iszt. 1946. 2–3.), aki igen kiváló jogtörténész volt. Sz. Juskov azonnal felismerte, hogy B. Grekov egész történeti koncepciójának lényege maga a periodizáció, és annak elveit az egyes korszakokat egymástól elhatározó minőségi különbségek összessége jelenti.

B. D. Grekov periodizációjának részletezésétől eltekintünk; lényege az, hogy az államiság kritériumát helyezte az egész korai általános szláv és keleti szláv történeti periodizáció alapelvevé. Csakhogy Juskov teljes joggal figyelt fel a következő tényezőre: ha egyszer az államiságot, az államformákat, típusokat vesszük fel periodizációs elvként, akkor multhatatlanul fel kell figyelni az osztályviszonyok problematikájára. Grekov koncepciójának kiegyensúlyozatlanságát éppen abban látta, hogy a korai osztályképződmények meghatározásában tehetetlennek bizonyult. Grekov már a II. periódusban (Róma bukását követő periódus) szláv barbár államokról beszél; a III. periódusban pedig az orosz államiság hajnalát a Kárpát-vidéki katona-politikai törzsszövetségek keletkezésével jelölte.

A kérdéses koncepció tehát nem tisztázta a katonai demokrácia és az ún. barbár állam fejlődésfokozati különbségeit, sőt ezen túlmenően Grekov a Kijev előtti korszakban szabad földműveseket látott. Kérdés marad tehát: milyen osztályképződmény alapján jött létre a kijevi állam? Juskov ellenvetésében a Kijev előtti korszakra, a primitív osztályviszonyokra hívta fel a figyelmet. A barbár állam kérdését, bár nem polemizáló éllel, A. Nyeuszihin (Vopr. Iszt. 1964. 4.) közelítette meg. Nyeuszihin jogtörténész, a nyugati barbár jogrendszerek neves szakértője, akinek műveivel a polgári történettudomány is sokat foglalkozik. Nyeuszihin a barbár állam kialakulását a tulajdonviszonyok feudalizálódásával, a közösségi

tulajdonformák elhalásával, a feudális tulajdonformák létrejöttével kísérelte megmagyarázni.

A barbár (vagy prefeudális) állam, a korai osztályviszonyok kérdését ismét Juskov (Vopr. Iszt. 1946. 7.) kísérelte meg tisztázni egy igen jelentős dolgozatban. Fejtegetéseinek lényege a következő. Nem lehet olyan államról beszélni, amelyik nem tartozik sem a rabszolgatartó, sem a feudális rendhez. A feudalizmushoz vezető átmeneti állam nem létezett. A barbár államnak két változata alakult ki Angliától Belső-Ázsiáig. 1) A rabszolgaság és a patriarchális viszonyok alapján kialakult germán barbár államok. A két társadalmi faktor szintézise a feudalizmushoz, és az utóbbinak megfelelő államhoz vezetett. 2) Az ősközösségi viszonyok felbomlása révén kialakult kijevei állam a XI. századig, a mongol államok Dzsingisz kánig, az angol-szász államok a IX. századig. Az angol-szász királyságok képviselik a barbár állam legmagasabb rendű változatát, mert bennük volt a legkisebb az ősközösségi elem. A barbár állam mindkét főtípusára jellemző kisebb vagy nagyobb mértékben a nemzeti és a magántulajdon-viszonyok összefonódása és harca. A magántulajdon-viszonyok két típusát véli felfedezni Juskov: a rabszolgatartó és a kora feudális tulajdonviszonyok, és a kettőnek megfelelő osztályképződmények evolúciója, illetve fokozatos elhalása jelöli a barbár államok fejlődését.

Természetesen a fenti alapismérveken kívül Juskov még számos egyedi sajátos vonást is lát az egyes konkrét barbár államok szerkezetében. A koncepció lényege az, amint ezt a szerző ki is emeli, hogy a barbár államok nem rabszolgatartó, de nem is prefeudális államok, hanem sajátos kettős osztályképződménynek a termékei. Juskov négy évvel későbbben közölt tanulmányában a következőket találjuk a barbár állam mibenlétéről: teljes joggal tesz szemrehányást azért, hogy a barbár állam kérdésével behatóan senki sem foglalkozik; újból hangsúlyozza: Vladyimirig a kijevei állam barbár állam, amelynek keretei között a már ismert négy osztály összefonódása figyelhető meg, de — teszi hozzá — a barbár állam nem különleges államtípus, hanem szerves része a feudális állam fogalmának, az utóbbi fejlődésének legkorábbi szakaszát képviseli, és a barbár állam alakul át kora feudális monarchiává.

A. Zimin már nagyon óvatossággal él (Vopr. Iszt. 1950. 3.), amikor az orosz államiság legkorábbi szakaszát jellemzi, mert csupán annyit mond, hogy a IX—X. század a feudális viszonyok genezisének a korszaka, és a feudális állapotok általánossá válása csak a XI. század közepétől, illetve a XI—XII. század fordulójától következett be. A. Pjankov (Vopr. Iszt. 1950. 5.) pedig Sztálinra hivatkozva azt állítja, hogy a prefeudális korszak a feudalizmus

periódusához tartozó történeti fogalom, és a korszak datálását a VII–VIII. századtól kell kezdeni. A feudalizálódás fokozatos elterjedése a XI–XV. század közötti időre tehető. V. Dvozenok és H. Brajsevszkij (Vopr. Iszt. 1950. 8.) kategorikusan elvetik a prefeudális fogalmat: a kijevi állam feudális jellegű, bár itt még a feudalizálódás kezdeti korszakával van dolgunk. J. Miller (Vopr. Iszt. 1950. 11.) pedig már úgy látja, hogy a feudalizmus kezdetét illetően a szovjet történészek között nincs egyetértés és zűrzavar van e fontos kérdésben. V. L. Pasuto és L. J. Cserepnyn (Vopr. Iszt. 1951. 2.) Miller pesszimizmusával ellentétben megkísérelték összegezni a vita egyes tanulságait és úgy látták, hogy a kijevi állam a feudalizmus periódusához sorolható, a prefeudális (N. B.!) korszak a IX. század előtti időre vonatkoztatható; a XI. század vége, a XII. század eleje pedig a kora feudális állapotokkal jellemezhető.

A vitát összegező szerkesztőségi cikk (Vopr. Iszt. 1951. 3.) megállapítja, hogy a prefeudális kor vizsgálata gyermekcipőben jár, a kijevi államot kora feudális képződménynek tartja. I. V. Szozin (Vopr. Iszt. 1957. 6.) elvi tanulmányában arra a következtetésre jut, hogy az ősközösség bomlásának korában egyaránt megvannak mind a rabszolgatartó, mind a feudális rend kialakulásának az előfeltételei. A konkrét megvalósulás feltételei közül megemlíti a vasfeldolgozás, az agrotechnika és a földrajzi környezet jelentőségét. Kelet-Európában a földművelés rendkívül munkaigényes, és ez a munkaigényesség kizárja a rabszolgamunka tömeges alkalmazását a földművelésben. Bár a patriarchális rabszolgaság elterjedt a keleti szláv társadalomban, de sohasem vált a termelési viszonyok alapjává, nem alakulhatott ki a rabszolgatartás és a rabszolgák osztálya.

M. N. Mejman és Sz. D. Szkazin (Vopr. Iszt. 1960. 1.) elvi tanulmánya az átmenet kérdését vizsgálja az ősközösségből a feudalizmusba. Szerintük egyes történészek mérhetetlenül eltúlozták a rabszolgaság jelentőségét a feudalizmus genezisében. Így például Róma nem játszott semmiféle pozitív szerepet a keleti hellén államokban a feudalizmus sejtjeinek kialakításában. Maga a rabszolgatartó rend is nagyon vegyes jelenség, és a feudalizmus genezisének korában meglehetősen kaotikus jelenségekkel állunk szemben. Egy kétségtelen: a rabszolgatartó területek állandóan keresték a rabszolgaimport lehetőségét, mert a rabszolga „hazai” újratermelése igen alacsony szinten mozgott. A feudalizmus és a rabszolgaság kialakulásának előfeltételei az ősközösség bomlásának korában sok közös vonást mutatnak; a konkrét történeti feltételek vizsgálata még nem vezetett kielégítő eredményekre.

B. A. Ribakov (Vopr. Iszt. 1962. 4.) a IX—XIII. századi orosz történet egyes jelenségeit vizsgálva arra a következtetésre jut, hogy VI—VIII. század a katonai demokrácia, a feudalizmus feltételei kialakulásának kora, a VIII—IX. század fordulóján kialakult a feudális kijeivi állam.*

Sajnálatos módon a vizsgált periodizációs tanulmányokban figyelmen kívül maradt Juskov koncepciójának egy nagyon lényeges eleme: az egyetemes történeti szempont. Juskovnak ez a szempontja annyira eltűnt, hogy egyesek már (például I. Szmirnov, Vopr. Iszt. 1950. 12.) úgy vélték: a periodizáció kritériumát nem kell keresni, mert azok Lenin és Sztálin műveiben már régen adóttak; megint mások (például Miller, Vopr. Iszt. 1950. 11.) úgy gondolták, hogy terméketlen kísérlet típus-periodizációt kialakítani, hanem konkrét nemzeti történeti periodizációról kell vitatkozni, s csak második fokozatként lehet kialakítani a nemzetek közötti periodizációs elveket. A hasonló álláspontok azonban szöges ellentétben állnak a szovjet medievisztika egyetemes történeti általánosításokra törekvő elméleti-módszertani elveivel, hiszen E. A. Koszminszkij, E. V. Gutnova és N. A. Szidorova (Vopr. Iszt. 1957. 11.) éppen abban látták meg a szovjet marxista medievisztika 40 éves eredményét, hogy (legalábbis európai mértékben) egyetemes

* Juskov igen érdekes, de ellentmondásos koncepciójának a további megvitatása elsikkadt. Nézetünk szerint Juskovnak igaza volt abban, hogy prefeudális állam abban az értelemben, ahogyan azt egyes marxista történészek értelmezték, nem volt; erre Juskov igen elmésen felhívta a figyelmet. Olyan prefeudális állam sem létezett, amelynek az osztályalapját a szabad földművesek képezték. Ez képtelenség. A barbár állam fogalma Juskovnál eredetileg azonban nem tartozott a feudális állam fogalmához, sőt kezdetben azt is tagadta, hogy a barbár állam a feudalizmushoz vezető átmeneti államtípus. Idővel azonban módosított ezen a nézetén. Ugyanakkor figyelmét elkerülte az, hogy sem a kijeivi államban, sem a mongol államban, de még a legfejlettebb angol-szász királyságokban sem alakult ki a rabszolgatartók és a rabszolgák osztálya (az *osztályon* van a hangsúly). A négyes osztály képlete, mint a barbár állam osztályalapja tehát tarthatatlan. Nyeuszihin, Zimin és Dovzsenok, de különösképpen az első ismerte fel azt a tényt, hogy a nemzeti viszonyok bomlásának korában a keleti szlávok rabszolgaszállítók és nem vásárlók, másrészt — és erre Szozin hívta fel a figyelmet — a patriarchális rabszolgaság lényegesen különbözik a klasszikus formától. — Érdekes megjegyezni, hogy tudta ezt Juskov is, mert éppen a mongol rabszolgaság esetében hívta fel a figyelmet a mongol rabszolgák magántulajdonára. A barbár állam fogalmát tehát nem tartjuk elfogadhatónak; használhatóbbnak láttuk a kora feudális fogalmat, mert ezeknek az államoknak a lényege, a funkciója a feudális osztályviszonyok erősítése volt a Brit Szigektől Belső-Ázsiáig. Az újból és újból felbukkanó *prefeudális* kor fogalma használhatatlan, mert az európai emberiség története prefeudális volt a paleolitikortól egészen az i. sz. V. század közepéig.

periodizációval sikerült bebizonyítania: az V. század közepétől a XVII. század közepéig terjedő középkor fogalma (a legfejlettebb országokban) azonos a feudális viszonyok uralmával.

Az orosz földek egyesülésének és az állami központosításnak a kérdései

P. Szmirnov (Vopr. Iszt. 1946. 2—3.) kísérletet tett az orosz központosított (moszkvai) állam kialakulása feltételeinek tisztázására. Szmirnov fellép a szovjet történetírásban jelentkező nacionalista tendenciák ellen. M. Tyihomirovval polemizálva kifejti, hogy a moszkvai állam kialakulásának körülményeit vizsgálva nem lehet előtérbe állítani a nemzeti elvet. A XII—XIV. század a korai feudalizmus korszaka volt, a XIV—XV. század lényeges jelenségeit a moszkvai állam kialakulásában látja, s úgy véli, a földművelő szerszámok, az agrotechnika tökéletesedése, tehát az általános technikai haladás a központi orosz területen a fejlődés alapját képezte. Az osztálytagolódás változásait a nemesség kialakulásában és a parasztság antagonisztikus csoportokra bomlásában jelölte meg. A feudális parasztságból kivált a kupeckedő kereskedő réteg, ez az iparos, kereskedő réteg jelentős városiasodás alapját képezte. A tatár adó fizetése és a városi piacok siettették a fejlődést. Iván Kalita (1325—1341) maga vette kezébe a tatár adó gyűjtését, sőt adón felül szállított gabonát a Horda területére, ahol jó pénzért értékesítette azt. A kedvező folyamat azonban csak a központi területen figyelhető meg, mert a széleken az állapotok X. századi színvonalon maradtak. Ami Franciaország X. századi történetében Normandia volt, az volt Moszkva a XIV. században Oroszország történetében. Szmirnov abban marasztalta el a szovjet medievisztikát, hogy lényegében a XIX. századi sémák alapján képzelje el Oroszország feudális kori történetét.

Szmirnov tanulmánya felkavarta a szovjet történész-közvéleményt; I. Szmirnov, V. Mavrogyin, Sz. Juskov (Vopr. Iszt. 1946. 4.) és K. Bazilevics (Vopr. Iszt. 1946. 7.) reagált, mindegyikük önálló tanulmányban, Szmirnov lényegében periodizációs kísérletére. I. Szmirnov és Mavrogyin teljesen negatívnak ítélték a vitát kezdeményező P. Szmirnov álláspontját. Ellenérveik lényege így foglalható össze. Iván Kalita kormányzati módszerei és az Arany Horda adópolitikája nem szolgáltatta a termelőerők fejlődését. Felderítetlen és aligha felderíthető Iván Kalita adómódszere, kétségtelen tekintélyes jövedelmének forrása. A XIV—XV. században nem következett be agrotechnikai fordulat; a széleken elhelyezkedő orosz földek fejlettségi színvonala távolról sem volt olyan siral-

mas. A fő osztályképlet — feudális urak és parasztok — változatlan maradt. P. Szmirnov a paraszti osztályharcot reakciónak tartja, ahogy a parasztságot is egészében reakciós erőnek tünteti fel. Mavrogyin Marxra hivatkozva figyelmeztet, hogy Iván Kalita a tatárkán nevében zsarolta alattvalóit. S miközben Marxot védi P. Szmirnovval szemben, voltaképpen P. P. Kosztomarov orosz polgárföldesúri történést veszi védelmébe, akinek művéből Marx az orosz történetre vonatkozó ismereteit merítette. A nemzeti történet a nemzeti öntudat, önismeret alapja, mondja Mavrogyin szintén egy XIX. századi orosz történész szavait idézve, s támadja P. Szmirnov antiszocialista koncepcióját. S bár elveti a technikatörténeti gondolatot, mégis kénytelen elismerni az agrotechnika fejlődésének jelentőségét, a háromnyomásos rendszer s más rendszerek vegyes alkalmazásának tényét. Sőt kénytelen azt is elismerni, hogy a tatár adó szedésének összpontosítása a moszkvai fejedelem kezébe vitathatatlan előrelépés volt.

Juskov helyesnek tartja azt a módszert, amely a termelőerők fejlődésének a szemszögéből vizsgálja a történeti fejlődést. Felhívja a figyelmet Moszkva kedvező földrajzi fekvésére, mint potenciális erőre, amely befolyásolta Moszkva kezdeményező szerepét. A feladatokat így vázolja: 1) meg kell határozni az orosz állam kialakulásának kronológiai kereteit. Rettegett Iván kora még szintén a központosítási periódushoz tartozik. 2) Lényeges az eltérés a nyugat-európai és az oroszországi fejlődésben mind a társadalmi retrográd, mind pedig példának okáért az egyház szerepében. 3) Vizsgálni kell a néptömegek szerepét a centralizációs folyamatban. S végül 4) a centralizációs folyamat vizsgálatával párhuzamosan nyomon kell követni a nagyorosz nép kialakulását is. Bazilevics ingerülten elveti az Arany Horda bármiféle haladónak tekinthető szerepét az orosz gazdaságtörténetben. Szerinte Szmirnov a termelőerők fejlődését csak a mezőgazdaságra korlátozza, holott a centralizáció és az utóbbi társadalmi, politikai kísérőjelenségeinek okát a városiasodásban kell keresni. Tételeinek igazolásakor azonban nem a kérdéses korszak orosz történetének tényeihez, hanem a marxizmus általános tételeihez folyamodik. Miért teszi ezt? Mert Nyugat-és Kelet-Európa fejlődésének egységét kívánja újból előtérbe állítani, azt a felfogást vallja, hogy a két nagy történeti-területi egységben a fejlődés minden lényeges mozzanata azonos. De amikor a tényekhez fordul, a következőket észleli: a XIV—XV. században a mezőgazdaság még nem árutermelő, ugyanakkor az intenzív városiasodás az ipar és a kereskedelem fejlődését tanúsítja; a XV. század közepén megjelent az önálló orosz pénzegység. A központosítás kezdete a XIV. század végétől a XV. század kezdetéig tart, ennek

kísérő jelensége a feudális koncentráció, azaz az apró fejedelemségek fokozatosan eltűntek, a „négy nagy” felfalta őket. A centralizáció szakaszai jól elkülöníthetők 1) a XIV. század első felében a moszkvai fejedelemség megerősödik. 2) Feudális koncentráció, a vazallusi állapot fokozatosan alattvalói állapottá vált. 3) A centralizált orosz állam kialakulása, a fejlődés teljesen nyugati típusú, csak azzal a különbséggel — teszi hozzá maga Bazilevics —, hogy a centralizáció tisztára feudális alapon történt.

Ezzel a periodizációs vita előtörténete az orosz központosság kronológiai keretét és tartalmát illetően lezárult. A kérdéses folyamatot illetően a fő kérdések megoldatlanok maradtak: 1) tud-e, kell-e szakítani a szovjet történetírásnak a XIX. századból átörökölt sémákkal; 2) miben kell keresni azokat a minőségileg új jelenségeket, amelyek a centralizációhoz vezettek (és ez a nyitott probléma már magában foglalja a periodizációnak azt az alapvető követelményét, hogy az egymást követő periódusok határát úgy kell megvonni, ahogyan az egymást követő periódusok valóban minőségileg különböznek egymástól); 3) azonos-e a nyugati és a keleti fejlődés, más szóval: az orosz történet periodizációjának kronológiai és tartalmi kérdései hogyan függnék össze az európai történet periodizációjával.

Grékov (Vopr. Iszt. 1946. 8–9.) az orosz parasztság történetének periodizációjáról szólva a következőkre hívta fel a figyelmet: a XII–XIII. század fordulójától a XVI. századig a feudális földjáradék uralkodó formája a terményjáradék volt, csak a XVI. század közepétől nyomul előtérbe a pénzjáradék és a robotoltatás. A XVI. század egész Európában a nagy átalakulások kora; tagadja azt, mintha az iparosodó Nyugat gabonaigénye okozta volna Keleten az elmaradást, hiszen a XV–XVI. században csupán Svédország vett fel nagyon csekély mennyiségben orosz gabonát. Az eltérő fejlődés fő oka az orosz belső piac növekedésében (városiasodás, paraszti átrétegződés) keresendő. A belső piac kiszélesedése és az államszerkezet változása között szerves összefüggés van. A paraszt az átalakulás központi alakja, így látták ezt a XVI. századi szerzők is. S mert az átalakulás Oroszországban a feudalizmus talaján ment végbe, Marx földjáradék-elméletét kell a periodizáció alapjává tenni.

1948 végén a moszkvai Történettudományi Intézetben (Vopr. Iszt. 1949. 4.) zajlott le az a vita, amely azután megvetette annak a periodizációs sajtóvitának az alapját, amelyet hazai történészeink a kérdéses években nyomom követtek.

Mivel a vita lényege a moszkvai állam szerepének, jelentőségének kérdése köré csoportosult, nem szükséges visszatérni az előző korszak problémáira.

Sz. V. Bahrusin a következő elvek érvényesítését követelte a periódushatárok megvonásakor: 1) a társadalmi-gazdasági, 2) a felépítményi, a politikai jelenségek összhatásából keletkező jelenségeket kell figyelembe venni. Bahrusin tehát Grekovval ellentétben a *több tényezőt* magában foglaló periodizációs kritérium mellett tört lándzsát. Az orosz központosított állam korát a XV. század második fele és a XVII. század első fele között helyezte el. A. D. Udalcov az intézeti vitában elmarasztalta a periodizálás kettős elvét, ökonómiai materializmussal vádolta Bahrusint, mert az utóbbi a feudális állam különböző formáit nem az osztályharc feltételeiből, hanem a gazdasági folyamatokból vezeti le. Bahrusin csak a feudális állam különböző formáit vette figyelembe, de a feudális állami fejlődés központi alakjának, a parasztság helyzetének alakulását elhanyagolta. M. N. Tyihomirov lényegében egyetértett Udalcov kifogásával, de ugyanakkor hangsúlyozta a földművelés, az agrotechnika fejlődésének fontosságát az egyes periódushatárok kijelölésében.

Sz. Juskov (Vopr. Iszt. 1950. 1.) az orosz centralizáció kezdeteit nem a XV. század második felében, hanem már a XIV. század közepén Iván Kalita idején véli felfedezni, de ez szerinte hosszú folyamat, amely Rettegett Ivánnal, a XVI. század második felével fejeződött be (1533–1584). Szigorúan megrótta Bazilevicset a feudális koncentráció fogalmának használata miatt, hiszen a centralizáció kifejezés önmagában véve jelzi az apró fejedelemségek felmorzsolódását. Csakhogy a centralizációnak távolról sem csupán Moszkva a központja: Tver, Rjazan stb. a moszkvai fejedelmek komoly vetélytársaiként szerepeltek. Az orosz központosított állam és az orosz földek egyesítésének folyamatát Juskov szerint az orosz rendi képviselői államforma kialakulása kísérte. Mi a rendiség lényege? — tette fel a kérdést —, nem a cári hatalom korlátozása — feleli —, hanem olyan folyamat, amelyik a központi kormánysszervek kialakulásához vezet, s előkészíti az abszolút monarchia állami szerveinek kialakulását. A nemesség történeti hivatását abban látja, hogy az megtisztítja a talajt az abszolutizmus számára, szemben a bojárokkal és a fejedelmekkel. A. Zimin (Vopr. Iszt. 1950. 3.) egyetért Juskovval a központosítás kezdetének datálását illetően. Megint mások, mint például P. Mirosnicsenko (Vopr. Iszt. 1950. 2.), A. Boriszov (Vopr. Iszt. 1950. 3.), A. Pjankov (Vopr. Iszt. 1950. 5.) és I. Miller (Vopr. Iszt. 1950. 11.) viszont, bár árnyalataiban eltérő érveléssel, egyetértenek Bazilevic azon véleményével, hogy a centralizáció kezdete a XV. század 80-as éveire esik.

Számunkra azonban nem is a Moszkva körül létrejött egyesülés és a centralizáció kezdetének és végének időpontja a lényeges. Hi-

szen ahhoz, hogy az olvasó megérthesse a véleménykülönbségek lényegét, vázolni kellene a koncepciók alapjául szolgáló tényeket, illetve azt, hogyan váltak ugyanazok a jelenségek egymással ellentétes elképzelések forrásává. Ennek a problémának a vázolásától el kell tekintenem. Sokkal lényegesebb számunkra a kérdéses korszak periodizációját képező elvek számbavétele. Grekov és Bahrusin álláspontját már említettem. Zimin az osztályharc elvét (Vopr. Iszt. 1950. 3.) javasolja a periodizáció alapelveként, Pjankov (Vopr. Iszt. 1950. 5.) bár elismeri, hogy a népi tömegek fékentartását célozta az állami központosítás, de a folyamat központi alakjának az uralkodó réteget látja. Miller (Vopr. Iszt. 1950. 11.) a felépítmény jelenségeire hívja fel a figyelmet a periodizációs határok megoszlásánál: nagyon hangsúlyozza, hogy az elmaradottság az orosz történet legkomolyabb jelensége, s a periodizációban az elmaradottság okainak kifejezésre kell jutniuk. Szerinte ezeket az okokat nem az alaphoz, nem a felépítményben, hanem a mongol uralomban kell keresni. A tatárjárásig Rusz élenjáró ország, a nagy nemzeti tragédiát figyelembe kell vennie a periodizációnak; a nemzeti lét sajátosságainak elhanyagolásáért igen komoly szemrehányást tesz Bazilevicznek. Bazilevics fő elve a jelenségek kategóriájának fontossági foka és nem maguknak a jelenségeknek a fontossági foka. A nemzeti függetlenségi mozgalom olyan fontos jelenség, hogy elhanyagolása lehetetlenné teszi egy elfogadható periodizáció kialakítását. Az absztrakt logikus elképzelés a normális fejlődésről a nemzeti történetből kihagyja a nemzeti öntudat és mozgalom tényezőjét a periódushatárok meghatározásakor. Döntőek a fejlődés belső tényezői, a külső tényezők elsődlegessége csak akkor érdekes, amikor azok a fejlődés akadályozóivá válnak. I. Szmirnov (Vopr. Iszt. 1950. 12.) pedig elmarasztalja az osztályharc elvének egyedüli alkalmazását is: szerinte az osztályharc marxista fogalma magában foglalja a hatalom megszerzését nemzeti keretek között. Nagyon helytelenítette a többféle periodizációs elv lehetőségének hangsúlyozását, mert ebben a klasszikusok periodizációs útmutatásainak lebecsülését látja.

A. Predtyecsenszkij (Vopr. Iszt. 1950. 12.) erélyesen tiltakozott I. Szmirnov nézetei ellen; szerinte a marxizmus lényegét kell nézni és nem az egyes konkrét kijelentéseket. Úgy gondolja, hogy a periodizáció alapját a *jelenségek komplexuma* képezi, a periódushatárok a krízisjelenségek mentén húzódnak, amikor különösen élesen jelentkeznek a termelési viszonyok és a termelőerők közötti ellentmondás. A krízisjelenségek fogalmán nem gazdasági, hanem általános — feltehetően politikai-társadalmi — változót ért.

A vita hivatalos lezárása előtt Pasuto és Cserepnyin (Vopr. Iszt. 1951. 2.) megkísérelték összefoglalni a főbb tanulságokat és egy periodizációs táblázatban saját elgondolásaikat. Ők is I. Szmirnov erőteljes bírálatával kezdik tanulmányukat, helytelenítik azt, hogy Szmirnov az alap jelenségeit elszakítja a felépítményiektől.

Periodizációs elveik így foglalhatók össze: alapvető, meghatározó jelenségnek a *termelőmód változásait* tartják, az előbbin belül a termelési viszonyok és termelőerők kölcsönhatására, az osztályharc fejlődésének különböző szakaszára fordítják a fő figyelmet. Nem lehet elhanyagolni a külső tényezőket sem, akár segítik, akár akadályozzák a fejlődést. Az osztályharc egyes fejlődési szakaszai és a termelőmód fejlődése közötti kapcsolatot kell kiemelni; a termelőmód fejlődése a történeti folyamat alapja. A feudalizmus Oroszországban a IX. századtól 1861-ig tart. A IX—XI. század vége, XII. század eleje a kora feudalizmus kora. A XII—XV. század a feudális széttagoltság kora. Javaslatukban merőben új mozzanatot, ahogyan megközelítik a nagy korszakhatároló eseményt, az orosz földek egyesítését és az állami centralizációt. Teljes joggal és tárgyilag megalapozottan szállnak szembe a széttagoltság fogalmának abszolutizálásával; Kijev bizonyos kormányzati funkciókat megőrzött, időnként politikailag is felülkerekedett az egységesítés, a nagyfejedelmi cím nemcsak üres jogi formula volt, az orosz földeken közös törvénykezés, közös egyházi igazgatás, közös súly- és pénzürtékegység uralkodott. Végül az orosz földek politikai egységének gondolata az ideológiában állandóan szerepelt.

Az egyesítés és a centralizáció tehát nem előzmények nélküli. A XII. század közepe, a tatárjárás alperiódus-határ, számottevően befolyásolta a Rusz sorsát, mert az élenjáró feudális országot fejlődésében visszavetette. Iván Kalita kora, a XIV. század közepe, fontos állomás az orosz földek történetében; az osztályharc erősödése összefonódott a tatárelenes felszabadító harcokkal: az Arany Horda kánjai a XIV. század 20-as éveiben a harc nyomására kénytelenek voltak az orosz fejedelmekre bízni a tatár adó begyűjtését. Iván Kalita a népi mozgalmak ellen vívott harcában azonban még a tatár hadak segítségét vette igénybe. Az igaz, hogy a centralizáció első jelei az ő uralkodása alatt figyelhetők meg, de a széttagoltság III. Iván (XV. század 80-as évei) uralkodásáig tart. Az 1480. évi, tatárelenes hadjárat sikeres befejezése után a centralizációban komoly előrelépés történt. Ennek jelei: Moszkva teljes önállóságra tett szert, az egyes orosz fejedelemségek jogrendszerében kialakult eltéréseket kiküszöbölték. A centralizáció folyamata során komoly erőltetődések mentek végbe az uralkodó osztályon belül (a bojárok és a fejedelmek helyébe a szolgáló nemesség lépett). Gazdasági vo-

natkozásban a fejlődés nem egyértelmű; a szerzők úgy vélik, hogy az egységes orosz piac kialakulása még a széttagoltság korában kezdődik, és bár a XVII. század nagyon fontos ebből a szempontból, a folyamat csak a XIX. században fejeződött be.

A vitát összefoglaló szerkesztőségi állásfoglalás (Vopr. Iszt. 1951. 3.) nagyon óvatos megfogalmazásokat használ. Mindenesetre pozitív jelenségnek ítéli meg azt, hogy a vitákon elutasítottak mindenfajta dogmatikus nézetet, s az utóbbi vonatkozásában, mint jellemző tünetet, a marxista idézetekkel leplezett polgári koncepciók recidíváit említi. A használatban levő periodizációra az *állami szemlélet* jellemző, amely elfogadhatatlan. A periodizációs elvek tekintetében a cikk úgy véli, hogy a földjáradék formáinak fejlődése nem tükrözi a történeti folyamatok bonyolultságát. Az osztályharc elve valóban lényeges, csakhogy a termelési viszonyok és a termelőerők konfliktusa különböző formában jelentkezett. Aligha lehet univerzális elvek alapján a valóságos történeti folyamatot periodizálni. A tatárjárás tényét nem lehet elhanyagolni a periodizáció során. A centralizáció kérdésében áthidalhatatlanok az ellentétek, a szerkesztőségi cikk úgy véli, hogy a centralizáció háttérében a lényeg a gazdasági-társadalmi folyamat; a katonai-védelmi funkciók, ha nem is lényegtelenek, de mégiscsak másodlagos szerepet játszanak. A centralizációs folyamatban az orosz és a soknemzetiségi szakasz megkülönböztetése helytelen. Végül is a vitát záró összefoglalás az új kutatások szükségességét állítja a történettudomány feladatainak középpontjába.

A vita azonban az összegezés ellenére tovább folytatódott. V. N. Sevjakov (Vopr. Iszt. 1956. 9.) IV. [Rettegett] Iván centralizációs tevékenységének gazdaságilag katasztrofális körülményeire irányította a figyelmet, pl. Tver és Novgorod elpusztítását, gazdasági törekvését említi; a novgorodi földek 93 %-a elnéptelenedett az „opricsnyina” terrorja következtében. Az orosz export volumene csökkenő tendenciát mutat IV. Iván korában. Sevjakov szenvedélyes vádemelésére a szovjet történészek — a cikk aktuálpolitikai kicsengése miatt — nem reagáltak. Az orosz centralizáció történetében néhány hasonló katasztrofális jelenséget még lehet említeni (a lengyel—svéd intervenció, feudális belharcok stb.); IV. Iván és az „opricsnyina” kétségtelen káros hatásának értékelését csak a centralizáció problematikájának egésze során lehet elvégezni.

A. A. Zimin és A. A. Preobrazsenszkij (Vopr. Iszt. 1957. 12.) gondolatokban rendkívül gazdag historiográfiai dolgozata az orosz feudális osztályharc történetéből a következő jelenségekre hívja fel a figyelmet. A központosítás és az orosz földek egyesülésekor (XV—

XVII. század eleje) az osztályharc specifikus területét képviselték a XIV—XV. században az eretnek mozgalmak, a XV—XVI. században a reformációs és humanista mozgalmak. Az eszmetörténeti mozzanat beiktatása a periodizáció elveiben új törekvés, bár az igény, hogy az eszmetörténet jelenségei helyet kapjanak a periodizációban, eddig is napirenden szerepelt. De ezt az igényt csak most Ziminnek és Preobrazsenszkijnek sikerült érvényesíteni és összekapcsolni egy több-kevesebb biztonsággal meghatározott periódussal.

Felbecsülhetetlen elvi és tárgyi történeti jelentősége van Sz. D. Szkazin (Vopr. Iszt. 1958. 2.) nálunk is jól ismert tanulmányának a második jobbágyságról Kelet- és Közép-Európában. Szkazin fejtegetéseinek jelentősége a feudális kor periodizációja szempontjából az, hogy a XVI. századot olyan kronológiai határnak fogja fel, amely mögött mélyreható társadalmi-gazdasági folyamatok húzódnak meg. Az eredeti tőkefelhalmozás nyugaton, a második jobbágyság és a robotoltató földesúri gazdálkodás keleten és Közép-Európában (az Elbától keletre) olyan jelenségek, amelyek egyrészt meghatározzák Európa két nagy területi egységének történeti arculatát, másrészt e jelenségek összességének feltárása az egyetemes történeti összefüggések felismerésének szükségességére irányítja a figyelmet a periodizációs elvek kiválasztásakor. Ez az egyetemes történeti összefüggés olyan feltételek között érvényesül, amikor keleten és nyugaton a fejlődés diametrálisan ellentétes agrárfejlődésben konkretizálódott. Nyugaton a feudális nagybirtok csak a feudális földjáradék elnyerésének, szervezésének szempontjából nézve nagybirtok, amit azonban elsöpör a polgári átalakulás országoként (Anglia és Franciaország) különböző folyamata. Keleten nagy összefüggő földesúri robotoltató gazdaságok vették át a gazdasági irányítást. A paraszti telkek „csak naturális munkabérré” váltak, a paraszti telkek megfajtása nem azonosítható az eredeti tőkefelhalmozással, mert nem a polgári átalakulás terméke, hanem a paraszti földhöz és a földesúr személyéhez kötésének a feltétele. Az Elbától keletre tehát a XVI. század után a feudalizmus megerősödése a lényeg. A robotoltatás (munkajáradék) nem egyszerűen visszatérés a kora középkori robothoz, mert a XVI. századtól a földesúri gazdaságok piacra termelnek. Kelet-Európa piaca az iparosodó Nyugat-Európa és megfordítva. A második jobbágyságban objektíve a nyugati tőkének is szerepe volt.

Nagyon fontos a második jobbágyság természetének megértése szempontjából az, hogy Kelet-Európában az antif feudális parasztmozgalmaknak két fő áramlata jött létre; a kispolgári és a faluközösségi. Szkazkin nyomatékosan hangsúlyozza, hogy az orosz fej-

lődés még az Elbától keletre kialakult fejlődési képen belül is sajátos és nem általánosítható.

M. A. Szaharov (Vopr. Iszt. 1961. 9.) tanulmányában áttekintette az orosz centralizált állam problematikáját és annak értékelését vizsgálja a szovjet historiográfiában. L. V. Cserepnin jelentős művét — „Az orosz centralizált állam kialakulása a XIV—XV. sz. ban” — elemezve a következő meglepő tényekre hívja fel a figyelmet: Cserepnin úgy látja, hogy a kapitalista viszonyok kezdetei a kérdéses korban főként a mezőgazdaságban jelentkeznek, a központosítás fő szereplői a városi elemek, sőt a gazdasági élet fő tényezője is a város a maga gazdasági-társadalmi értelmében véve. Csakhogy — mutat rá Szaharov — maga Cserepnin nagyon helyesen azt mutatja ki, hogy a központosítás jellegzetesen feudális jellegű volt, gazdasági alapját a rákos daganatként egyre inkább terjedő robotoltatás, a földesúri gazdaságok képezték, amelyeknek sokoldalú piaci, politikai, osztályelnyomó igénye fejeződött ki a központosításban. A XIV—XV. században minőségileg semmi új jelenség sem észlelhető az agrárviszonyok terén, csak a XV. század végétől jelentkeznek az új elemek; ezek vizsgálatát azonban Cserepnin megkerülte.

Ha a gazdasági életben a feudalizmus gazdasági rendje a fő tényező, akkor a politikai életben hogyan tehetek szert olyan súlyra a városok, amilyent Cserepnin látni vél. A XIV—XV. században a gazdasági szerkezetre a természetes gazdálkodás nyomja rá a helyyegét, polgárság nincs se falun, se városon — teszi hozzá Szaharov. Továbbra sem világos a feudális és a városi erők aránya a központosítás előfeltételei között. S joggal teszi fel a kérdést: mi volt tehát a kérdéses kor kereskedelmi és gazdasági kapcsolatának a természete. A XIII. századi előzmények gondos számbavétele nélkül nem lehet megoldani a központosítás problémáit. A tatár uralom hatását az orosz politikai életre nem lehet kikapcsolni az orosz történeti vizsgálatból. Központosítás lehetséges gazdasági egység nélkül is, s Szaharov itt már Bazilevicssel, Bahrusinnal is polemizálva kiemeli a védelmi funkció jelentőségét. Gazdasági tartalmát nézve az egyesülés és a centralizáció feudális alapon történt, fő feladata a jobbágyság megszilárdítása volt. A XVI. századi orosz állam a „földek”, fejedelemségek és államok szövetsége — politikai tartalma az önkényuralom. Csak a XVIII. századtól lehet beszélni a nemesi-hivatalnoki monarchiáról.

Igen érdekes, élesen polemizáló cikkben M. A. Barg (Vopr. Iszt. 1960. 8.) reagált a nyugati polgári medievisztikában elterjedt, a XIV—XV. századi krízist érintő koncepciókra, és a krízisjelenségek vizsgálati módszerére. (Sajnos itt nem térhetünk ki a gazdasági cik-

lusok, az ársorok, demográfiai sor, a gazdasági aktivitás-sor Barg tanulmányában fellelhető bírálatára.) A szerző nem tagadja, hogy a XIV–XV. századi krízisnek óriási jelentősége van, minőségi határ a feudalizmus sorsában. Az osztályharc kikényszerítette az uralkodó osztályoktól, hogy azok maximálisan kihasználják a feudalizmusban rejlő potenciát; így tehát a XIV–XV. századi krízis nemcsak gazdasági, hanem társadalmi jellegű; sőt gazdasági vonatkozásban a külkereskedelem csökkenését a belső piac bővülése kísérte, új gazdasági központok alakultak ki. Csak ideiglenes gazdasági visszaesésről lehet beszélni, amelynek oka a domaine-ális rendszer és nem általában a feudalizmus krízise. Az allodális gazdálkodás — két elemével — elpusztult, és helyébe az „elkispasztyosodott” agrárgazdaság lépett, s ez haladó tendencia volt, bár a feudalizmuson belül maradt.

Most már megkísérelhetem a szovjet történettudomány periodizációs problémái körül kialakult álláspontok néhány tanulságának összegezését.

1) Meglehető az a bizonytalanság, amit az orosz centralizáció kezdetének és végének időpontját illetően tapasztalhatunk. Akár a XIV–XV. század, akár a XV. század 80-as éveit és a XVII. század első negyedét védelmezik egyes szovjet történészek, ez a bizonytalanság nagyon megnehezíti a periodizációs eligazodást az orosz feudalizmus történetének egy igen fontos fázisában.

2) Láttuk, hogy Pasuto és Cserepnin tanulmánya, továbbá az 50-es évek elején folyó vitát lezáró szerkesztőségi cikk megkísérelte a különböző periodizációs elvek szintézisbe hozását. Bár figyelemre méltó a szerkesztőségi cikknek az a megállapítása, hogy lehetetlen univerzális periodizációs elvet kialakítani, mégis ezzel a megállapítással ellentétben Pasuto és Cserepnin a termelőmód fejlődését, ezen belül a gazdasági-társadalmi jelenségek változását tették periodizációs táblázatuk alapulvává, az egyéb szempontoknak ehhez képest alárendelt szerepet juttattak. Ne feledjük azonban, hogy az orosz történetnek szinte kerekén 1000 évét a feudalizmus uralma határozta meg. A feudalizmusra amúgy is jellemző rendkívül lassú történeti folyamatot számottevően befolyásolta az óriási terület részeinek egyenlőtlen fejlődése. Igen nehéz tehát kitapintani egy teljes évezreden belül azokat a góccokat, ahol a legkülönbözőbb társadalmi, gazdasági, politikai és ideológiai jelenségek úgy sűrűsödtek, hogy ebből periódus-elválasztó minőségi különbségek születtek. A kronológiai holtpontra és a periodizációs elvek problematikája között tehát szemmel látható összefüggés észlelhető.

3) Az orosz nemzeti történeti periodizáció és az egyetemes (európai) történeti periodizáció közötti kapcsolat kérdése sem oldható

meg könnyen. Bár a reménytelenséget kifejező hangok tömegében fel-felhangzott a nemzeti és az egyetemes történet periodizációjának összekapcsolása iránti elvi igény, de számottevő gyakorlati kísérlet csak Juskov, Grekov és Szkazkin tanulmányaiban történt. Tagadhatatlan, hogy az orosz történet szinte a XVII. század közepéig tele van külső okokból származó súlyos tragédiákkal, ami aztán a nemzeti tragédia koncepciójának kialakulásához vezetett. Igaz, a külső hatás negatív és pozitív változatának elismerése bizonyos történész körökben segített leküzdeni, vagy legalábbis visszaszorítani a pesszimista hangokat. Pasuto és Cserepnyn koncepciója már kellő értékére szállította le a külső veszély, az idegen elnyomás koncepcióját, de érthetően helyet adott a tatár uralom hatásának, mert alperiódus-határként elismerte annak jelentőségét az orosz történetben. Az orosz történet bővelkedett belső okokra visszavezethető tragédiákban. E. A. Koszminszkij és E. V. Gutnova a szovjet medievisztika érdekéért említették meg az európai feudalizmus periodizációját, melynek alsó határa az V. század közepe. A kijevi állam a IX. század második felében jött létre, a XIII. század közepén bekövetkezett tragikus pusztulását joggal siratja minden humanista történész — de, merül fel a racionális érv, tarthatjuk-e a kijevi államot akár a XIII. század közepéig is élenjáró európai állammak? Erre a kérdésre csak az egyetemes történeti összefüggéseket felismerő szovjet marxista medievisztika egyetemes történeti periodizációjában lefektetett elvek adhatják meg az elfogulatlan, tudományosan precíz választ.

4) Szkazkin jelentős tanulmánya sok nyitott problémára adott választ. A XVI. században bekövetkezett európai szétválás az egyetemes történeti és a nemzeti történeti periodizáció összekapcsolásának lehetőségét kínálja. Európa keletén a jobbagyság második kiadása olyan periódushatár, amelyik minőségileg is meghatározza az orosz történelem további menetét, ennek a ténynek racionális felismerése vezetett aztán az orosz centralizáció feudális társadalmi-gazdasági tartalmának meghatározásához. Szkazkin koncepciója sok mindent megoldott, de sok kérdést, érthetően, nyitva hagyott. Néhány olyanra szeretnék rámutatni, amelyek a periodizáció szempontjából számottevőek.

Szkazkin véleménye szerint Nyugat- és Kelet-Európa között a XVI. században fellépő különbség „összefügg a társadalmi struktúra egészének különbségével”, nyugaton kezdettől fogva a feudális viszonyok Grundherrschaft-formája alakul ki. Majd a XVI. század előtti állapotok vizsgálatát most már a Kelet-Európa vonatkozásában folytatva azt mondja: a kép itt a XVI. századig ugyanaz, mint Nyugaton, sőt bizonyos mértékben a paraszt helyzete még

könnyebb is, a földesúri robotoltató rendszer nem a fejlődés kezdete vezethető vissza, hanem *hosszú* evolúció eredménye, a kelet-európai parasztság súlyos helyzete szintén nem a fejlődés kezdeti szakaszából következik, hanem *hosszú* evolúció eredménye. Mikortól számítsuk ezt a *hosszú* evolúciót, — ezt a kérdést kell nagyon komolyan megvizsgálni, éppen azért, mert ilyen értelmű vizsgálatra még nem került sor.

5) A periodizációs elvek körüli polarizáció bizonyítja, hogy minden vitázó voltaképpen azoknak a jelenségeknek az alapján foglalt állást, amelyeket saját kutatásai révén jól ismert. Kifejezetten a periodizálás lehetőségeinek szempontjából senki sem vizsgálta végig az orosz történet kérdéses korszakát. A vitának ez a vonása nagymértékben meghatározza a vita kimenetelét. Figyelemre méltó például, hogy bár a központosítás, a rendiség került az érdeklődés középpontjába mint periódus-kritérium, nem találkoznia a központosítás és rendiség jelenségeinek olyan elemzésével, amelyből megnyugtató periodizációs elvekre lehetne következtetni. Említésre méltó az is, hogy minden megkülönböztetésre irányuló törekvés ellenére, az orosz földek *egyesítése* és az állami *központosítás* fogalma összerosódott. Azonnal utalni kell azonban arra is, hogy persze ezt a megkülönböztetést nem könnyű megvalósítani, mert időben, a két folyamat — különösen kezdetben — valóban bizonyos mértékig összefonódott.

6) Saját gondjaink szempontjából, úgy gondoljuk, a legfontosabb az, hogy a szovjet történettudomány periodizációs elvei között a társadalmi-gazdasági fejlődés tényei elfoglalták az őket megillető vezető helyet; mi akkor járunk el helyesen, ha hasznosítjuk ezt a tapasztalatot és következetesen alkalmazzuk a társadalmi-gazdasági jelenségek elsődlegességének elvét. Figyelemre méltó Szkazkinnak a XVI. századot periódushatárként megjelölő megállapítása. Természetesen figyelembe kell venni az Oroszország specifikus helyzetére vonatkozó utalást is. De nem felesleges utalni V. F. Filonenko-Alekszejev (Vopr. Iszt. 1960. 3.) tanulmányára sem, amely a csehországi második jobbhágyság vitás, megoldatlan kérdéseit feszegeti, s a csehországi második jobbhágyság kronológiájának és sajátosságainak nem kielégítő vizsgálatát hangoztatja.

A hanyatló feudalizmus és a kapitalizmus genezisének kérdései

A Szkazkin (Vopr. Iszt. 1958. 2.) dolgozatában kifejtettek első említésekor voltaképpen már kopogtatás nélkül bebuktunk az orosz feudális kor utolsó záró korszakát illető viták ajtáján.

E korszak periodizációs problémái az oroszországi kapitalizmus genezisének kezdete és mibenléte körül csoportosultak.

Elsőnek I. Bak (Vopr. Iszt. 1948. 4.) Rubinsteinnel vitázó tanulmánya foglalkozik a XVIII. század 40–50-es éveinek fejlődésével. Bak véleménye szerint túlzás I. Péter uralkodása javára kb. 200 manufaktúra alapítását, illetve működését írni, mert valójában csak 130 volt. Marxra hivatkozva megjegyzi, hogy a manufaktúrának, ahol a kézi termelés uralkodott, nincs döntő fölénye a kisárutermeléssel szemben, mert a manufaktúra csak díszítő elem a kapitalizmus homlokzatán. A XVIII. századi manufaktúrák társadalmi mibenlétével nem foglalkozik, de megjegyzi, hogy bár az agrártermelés emelkedik, a jobbágyviszonyok uralkodó jellege változatlan. Az orosz agrotechnika a XVIII. században igen primitív, minek következtében földéhség lép fel. A paraszti rétegződés tisztára feudális jellegű. A feudális szolgáltatások teljesítését a kollektív kezesség alapján a faluközösségtől követelik. A szegényparasztok, akik nem tudják teljesíteni az ígás robotot és az egyéb szolgáltatásokat, a gazdagparasztoknál ledolgozzák a nem teljesített szolgáltatásokat. A szegény- és a középparaszt a földesúr, az állam és a gazdagparaszt hármasságja alatt görnyed.

Sz. Borovoj (Vopr. Iszt. 1948. 5.) a bankok szerepét vizsgálja a XVIII. század 20–70-es éveiben. Az állami utasításra létrehozott bankok a nemességnek hiteleztek, de az uralkodó feudális viszonyok közepette a hitelek nem a termelést, hanem a hitelt kérők személyes szükségleteit szolgálják. A bankbetétek szerinte teljesen érthetetlen módon növekedtek, e betétek eredetét még ez ideig nem sikerült megállapítani.

Sz. Sztrumilin (Vopr. Iszt. 1948. 6.) így érvel: az első kohó Nyugat-Európában 1443-ban épült, Oroszországban 1636-ban. Az első oroszországi magaskohó csak a XVIII. században külföldi példa után épült. De, úgymond, a kapitalizmus nem 1861. február 19-én született Oroszországban. Az orosz feudalizmus krízise már a XVI. századtól megfigyelhető. Az állami szolgáltatások terén a terményjáraadékról áttérnek a pénzjáraadéokra. A manufaktúra korszak Oroszországban már a XVII. században beköszöntött, s ezek bérmunkára alapozott manufaktúrák voltak, mert — hangzik érvelése — a bérmunka lehetőségét a feudális függőségek, szolgáltatások sokfélesége biztosította.

A Történettudományi Intézet már említett periodizációs vitáján (Vopr. Iszt. 1949. 4.) Sz. V. Bahrusin a XVII. század második, a XVIII. század első felére tette a manufaktúrák keletkezését. A XVII. században, véleménye szerint, kialakult az orosz piac, de ebben a korban a jobbágyrendszer nem gyengült, hanem erő-

södött. Csak a XVIII. század második felében alakultak ki a kapitalizmus elemei. I. Péter uralmi rendszerét felvilágosodott monarchiának tartja.

Ugyanezen a vitán N. M. Druzsinyin az orosz kapitalizmus kezdeit a XVIII. század 60-as éveire teszi. Az agrárviszonyok terén megemlíti a birtokaprózódást, a parasztság gyors rétegződését, nagy tömegei helyzetének katasztrofális romlását, s mivel az agráréletben csak egyszerű árutermelést észlel, úgy véli, hogy a korszak periodizációs jellegét a dolgozó osztály — a parasztság — helyzetéből fakadó osztályharc fokozódása jellemzi; ennek hatására a feudalizmus fokozatosan szétzilálódik. A züllési folyamat megállítását, illetve a nélkülözhetetlen változtatások bevezetését szorgalmazzák a reformerek. Hozzáteszi, hogy a XVIII. század 60-as éveinek válságát nem szabad eltúlozni, mert — állapítja meg Leninre hivatkozva — csak nagyon gyenge forradalmi helyzet alakult ki. I. Péter uralmi rendszere nem felvilágosult monarchia, mert ez a francia forradalom sajátos előjelensége. Csak II. Katalin uralkodása idején észlelhetők a felvilágosult abszolutizmus nagyon gyenge jelei. Az 1790—1825 közötti periódust a paraszti osztályharc erősödése és a nemesi forradalmárok fellépése jellemzi. 1826—1861 között bekövetkezik a feudális rend globális krízise, de a parasztforradalom elmaradt.

Az oroszországi kapitalizmus geneziséét és a feudalizmus pusztulását illetően a nézetek meglepő hirtelenséggel polarizálódtak. Végeredményben a szélsőséges álláspontok harca jellemzi a további vitát is.

M. Gudosznyikov (Vopr. Iszt. 1950. 1.) erélyesen vitába szállt Druzsinyin nézeteivel. Rámutatott arra, hogy a gazdaság, az államiság, a politika, az osztályharc formái és az ideológia fejlődése között fáziseltolódás van, s ezt a körülményt nem szabad figyelmen kívül hagyni. Anglia, Franciaország és az USA a klasszikus fejlődést képviselik. Ezekben az országokban 1789 után az államiság, a jog megfelelt a gazdasági alapnak, Oroszországban nem lehet klasszikus fejlődésről beszélni. A kapitalizmus első hajtásai csak a XVIII. század 80—90-es éveiben jelentkeznek. Mivel a periodizációban a gazdasági tényezőknek vitathatatlan elsőbbséget kell adni, ezért 1780—1812 közé teszi a kapitalista elemek kialakulását, sőt a periódus vége felé a tőkés elemek felkerülnek a hatalom polcaira is. 1812—1861 egységes korszakot képez, mert 1812 volt a nagy ébredés éve, a nemesi forradalmárok eszmélése kimutathatóan 1812-re nyúlik vissza.

P. Bakanov (Vopr. Iszt. 1950. 2.) Leninre hivatkozva megállapítja, hogy a kapitalista viszonyok kialakulása két szakaszra oszt-

ható. Az első szakaszt az árutermelés jellemzi, a második szakaszban a kapitalista elemek tényleges megjelenése összefügg a munkaerő áruvá válásával. Oroszországban a manufaktúra-korszak egybeesik az egyszerű árutermeléssei a mezőgazdaságban; a feudális viszonyok béklyójától a munkaerő még nem tud szabadulni. Megoldatlannak látja az egységes orosz piac problémáját. A piac az árutermelés kategóriája, fejlődésének alapja a társadalmi munkamegosztás terjedése. A XVI–XVIII. században Oroszországban csak a helyi piac fokozatos egybeolvadása figyelhető meg. Az ország területi növekedése megelőzte a gazdasági kapcsolatok erősödését.

Bakanov kissé elvont fejtegetései után D. A. Boriszov (Vopr. Iszt. 1950. 3.) tanulmányában kereken tagadta a nemesi possesszionális manufaktúrák jelentőségét a feudalizmus pusztulása és a kapitalizmus genezise szempontjából; a nemesi manufaktúrákat elfújta a kapitalizálódás szele, ezért ezeket nem lehet átmeneti formának tekinteni. A kapitalista manufaktúrák csak a XVIII. század közepétől kezdtek megjelenni.

B. Jakovlev (Vopr. Iszt. 1950. 9.) a kapitalizmus kezdeteit a XVII. században észleli: a földesúri manufaktúrák már a kapitalista viszonyok kezdetét jelentik. Az eredeti tőkefelhalmozás kibontakozását I. Péter uralkodásának idejére tartja jellemzőnek. Ennek a tanulmánynak az éle nyíltan azok ellen irányul, akik tagadják a nemesi manufaktúrák jelentőségét a kapitalista viszonyok kialakulásában.

I. Miller (Vopr. Iszt. 1950. 11.) röviden, de igen figyelemre méltóan szólt a feudalizmus utolsó korszakának periodizációs kérdéséhez: szerinte az 1812-es év jelentősége nem gazdasági téren, hanem a nemzeti öntudat ugrásszerű fejlődésében fejeződött ki.

Pasuto és Cserepnin (Vopr. Iszt. 1951. 2.) összegező tanulmánya azt hangoztatja, hogy az orosz piac kialakulása igen hosszú folyamat eredménye, a feudális széttagoltságtól a XIX. század elejéig tartott. Kronológiai határokat illetően úgy látják, hogy a polgári elemek a XVII. század eleje és a XVIII. század vége között alakultak ki. Politikailag ezt a korszakot az önkényuralom és az abszolutizmus kialakulása tölti ki. A XVIII. század végétől 1861-ig húzódik a feudalizmus krízise.

A vitát lezáró szerkesztőségi cikk (Vopr. Iszt. 1951. 3.) annak megállapítására szorítkozik, hogy az orosz piac kialakulása a XVII. században zajlott le, de a lengyel–svéd intervenció ezt a folyamatot akadályozta. Ugyanakkor a kapitalista viszonyok kialakulásának további kutatását a történészek figyelmébe ajánlja. Ez a cikk azonban nem jelentette a vita lezáródását az orosz feudalizmus válsága és a kapitalizmus kezdetét illetően.

A. M. Pankratova (Vopr. Iszt. 1953. 9.) élesen bírálta a vita résztvevőit az árutermelés dogmatikus értelmezése miatt. Szerinte az árutermelést nem szabad összezavarni a kapitalizmussal. Az árutermelésből nem automatikusan keletkezik a kapitalizmus. A XVII. században Oroszországban még nem kezdődött meg az átmenet a kapitalizmus irányába. Az ipari kapitalizmus kialakulásának elméleti felvázolása után arra szólít fel, hogy konkrét kutatásokat kell folytatni az orosz kapitalizmus kezdeteit illetően.

L. V. Danyilova és T. V. Pasuto (Vopr. Iszt. 1954. 1.) egyetérté- nek Pankratova fejtegetéseivel és a XVII. század előtti árutermelés tényeire hívják fel a figyelmet.

M. V. Nyecskina előadást tartott a feudalizmus fejlődésének két elkülöníthető, fejlődő és hanyatló szakaszáról (Vopr. Iszt. 1955. 3.). A feudalizmus fejlődő és hanyatló korszaka meghatározásának kri- tériumait a termelésben kell keresni.

I. V. Kuznyecov (Vopr. Iszt. 1956. 10.) az 1861 előtti jobbágy manufaktúrák kérdésével foglalkozva rámutat, hogy a XVII. szá- zadban és a XVIII. század első felében a manufaktúrák jobbágyi munkaerőt alkalmaztak, tehát ezeket nem lehet kapitalista vállala- latoknak tartani. A manufaktúrák feudális jellege uralkodó maradt a XVIII. század közepéig.

P. I. Mihajlov (Vopr. Iszt. 1957. 2.) a XVIII. század második fe- lének érdekes jelenségére hívta fel a figyelmet a paraszti rétegződés vonatkozásában. A gazdag parasztvállalkozók, mivel ők maguk nem vásárolhattak jobbágyokat, egy-egy gazdag főúr nevére írva vették meg a gyapot-textil manufaktúrákban dolgozó szegény job- bágyokat.

Szkazkin többször idézett (Vopr. Iszt. 1958. 2.) jelentős tanul- mánya után elsőnek V. V. Szvikov (Vopr. Iszt. 1958. 3.) jelentke- zett egy érdekes tanulmánnyal a polgári földtulajdon kialakulásá- ról Oroszországban. Kereskedők számára még a gyárak és üzemek alapítását is csak a XVIII. század 60–70-es éveiben kezdték enge- délyezni, a földtulajdonviszonyokba pedig az 1801. évi császári ukáz után tör be az ipari burzsoázia.

N. I. Pavlenko (Vopr. Iszt. 1958. 6.) arra mutat rá, hogy a XVIII. századi manufaktúrákban a kizsákmányolás módja a gazdaságon kívüli kényszer volt. A XVIII. század folyamán az orosz bérmunka feltételei, az ő kifejezésével élve, „prekapitalista” jellegűek voltak.

M. V. Nyecskina (Vopr. Iszt. 1958. 7.) elvi bevezetéssel vitára bocsátotta a feudalizmus fejlődő és hanyatló periódusáról kialakí- tott koncepcióját. Véleménye szerint a manufaktúra-vita egyolda- lúan csak a termelési viszonyok oldaláról és nem a termelőerők fej- lődésének szemszögéből vizsgálja az orosz manufaktúrákat. A

manufaktúrák kialakulása nézete szerint kétségkívül a munkatermelékenység fokozódásának a jele. Természetesen nyitott, megvizsgálandó kérdésnek tartja a haladás és a regresszió szempontjából a jobbágy- és bérmunkát a manufaktúrákban. Ezt a kérdést szerinte a termelőerők fejlődésének oldaláról kell vizsgálni. Valójában már a kérdés felvetésében állást foglal amellett, hogy a jobbágmunka alkalmazása a manufaktúrában haladást, éspedig a kapitalizmus irányában bekövetkezett haladást jelentett. Felteszi azt a kérdést is, hogy hol van a feudális kizsákmányolás határa, — a történészek műveit olvasva a kizsákmányolás a XV. századtól a XIX. századig állandóan fokozódott.

A. M. Szaharov (Vopr. Iszt. 1959. 1.) nem osztja Nyecskina véleményét: szerinte az orosz feudalizmus hanyatló korszaka csak a XVIII. század második felében kezdődik. A munkakényszeren alapuló manufaktúrákat nem lehet kapitalista vállalatoknak tartani. Az orosz manufaktúrák a feudalizmus gyermekeiként jöttek a világra és vele együtt pusztultak. A manufakturális fejlődés és az orosz kapitalizmus genezise között nincs kapcsolat. Igaz, a munka üzemi szervezeti formáinak szempontjából valamelyes előfeltételeket ezek a manufaktúrák teremtettek, de egészükben igen távol esnek a fejlődés fő vonalától.

Szkazkin és A. N. Csisztozvonov (Vopr. Iszt. 1959. 6.) most már kifejezetten a periodizáció szemszögéből tették fel a kérdést a kapitalizmus genezisének illetően. A „Világtörténet” szerzői igen komoly megoldatlan problémák halmazával álltak szemben a feudalizmus hanyatlásának, a kapitalizmus genezisének periodizálásában. Az eredeti tőkefelhalmozás és a kapitalizmus kezdetét illetően Oroszországban, és általában Kelet-Európában, a nézeteltérések rendkívül nagyok. A medievisták a „második jobbágyságban”, a feudális manufaktúrában a feudalizmus erősödését látják, míg mások e jelenségekben a kapitalista fejlődés sajátos útjait vélik felismerni. Végül javasolják, hogy a kapitalizmus genezise kutatásának szervezeti kérdéseit meg kell oldani, mert a jelenlegi helyzeten csak a szervezett kutatás segíthet.

V. M. Lavrovskij (Vopr. Iszt. 1959. 8.) jelentős tanulmányával az eredeti tőkefelhalmozás vitás kérdéseiről részletesebben érdemes foglalkozni. Lényegében egyetért Szkazkin koncepciójával, a XVI. század utáni fejlődés két vonalával, a Gutsherrschaft véleménye szerint nem átmenet a haladóbb kapitalista formához. Az angol „enclosures” és a „Bauernlegen” két különböző jelenség. Helyesli Szkazkin nézetét az angol és a francia fejlődés lényegében azonos voltáról, illetve a kapitalizálódás két területi megvalósulásáról. Ugyanakkor finomítja is Szkazkin koncepcióját, mert nem találja

egészen szerencsésnek Nyugat- és Kelet-Európa szembeállítását; a XIII. századi Angliában szintén jelentkezett a feudális reakció, a feudális földjáradék kezdetlegesebb formáinak recidivái az Elbától keletre és nyugatra egyaránt megfigyelhetők, de arra is felhívja a figyelmet, hogy az Elbától nyugatra ezek a recidivák nem voltak tartósak. Megfigyelésének értékét az határozza meg, hogy finom analízissel kimutatja azokat a tényezőket, amelyek figyelmen kívül hagyása Kelet és Nyugat végzettszerű kettéválásának irracionális koncepciójához vezethet. Szkazkin gondolatmenetére alkalmazott bírálata voltaképpen a nemzeti sajátosságok eltúlzására könnyen hajlamos történészek ellen irányul. Oroszországban a kapitalista agrárviszonyok az 1861-től Sztolipin reformjáig terjedő idő alatt jöttek létre. A XVII–XVIII. századi orosz paraszti rétegződés nem vezetett a parasztság kiszorításához és egy új típusú falusi lakosság megjelenéséhez.

V. A. Golobuckij (Vopr. Iszt. 1959. 9.) helyteleníti azt az álláspontot, amelyik a feudalizmus hanyatlását csak a XVII. század második felétől számítja. Úgy gondolja, hogy a jobbágyság erősödése nem a feudalizmus megszilárdítását, hanem az új gazdasági feltételekhez való alkalmazkodást jelzi. Vitába száll Szkazkin álláspontjával, aki – Golobuckij szerint – tisztán külső tényezőkkel magyarázza a jobbágyság második kiadását, holott ennek belső feltételei voltak. A klasszikus feudális naturális gazdálkodás már a XV. században kezdett elhalni. Az orosz mezőgazdaságban a XVII. század 60-as éveiben terjed a bér munka. A piaci kapcsolatok és a bér munka megjelenése a feudalizmus hanyatló korszakának kezdetét jelenti. A bér munka megjelenése, a pénz – áruviszonyok kialakulása egyenlő a kapitalista viszonyok kezdetével. Golobuckij figyelemre méltónak tartja a kontárkodás elterjedését, ami a szórt manufaktúra megjelenéséhez vezetett. Végül is a hanyatló feudalizmus periódusát a XV–XVII. század és a XIX. század 60-as évei közötti korra datálja.

I. V. Kuznyecov (Vopr. Iszt. 1959. 11.) rámutat arra, hogy a feudalizmus hanyatló korszakának kezdetét illető két, két és fél évszázados időn belüli bizonytalanság a kialakult álláspontok helytelen módszertani alapjára derít fényt.

Elvi bevezetőjében kifejti, hogy az Elbától keletre más a világ, mint attól nyugatra. Kelet-Európában a külső és belső tényezők hatására a jobbágyság második kiadása következett be. Igaz, Oroszországban a XV–XVIII. század között óriási fejlődés mentek át a pénz – áru – piacviszonyok, de ez a fejlődés a feudális rend erősödését eredményezte. Kategorikusan elveti Golobuckij álláspontját. A bér munka elszigetelt megjelenése a XVII. század-

ban nem lényeges. Látni kell a kereskedelmi fejlődés korlátait is, de még ez a korlátozott kereskedelem is a jobbágyság és a robotoltatás erősödéséhez vezetett. A szórt manufaktúrák megjelenése nem a kapitalista fejlődés rugója, hanem akadályozója. Helytelen Nyecskina álláspontja, aki az új mezőgazdasági kultúrák elterjedésében, a szántók növekedésében, a finomgyapjas juhtenyésztés kialakulásában nem a feudalizmus fejlődését látja. A XVI. század súlyos krízisek kora, a XVII. században viszont komoly gazdasági fellendülés következett be, ezért tarthatatlan Nyecskina álláspontja, aki a XVI. századot a fejlődő, a XVII. századot pedig már a hanyatló feudalizmus korának tartja. [Jellemző például az óriás birtokos Juszupov herceg birtokainak lényegében természetes gazdálkodására az, hogy még 1833-ban is a 32 498 csetverty (1 csetverty kb. 3 l) megtermelt gabonából csupán 9654 csetverty-et adott el, a többi saját gazdaságában felették; a déli területekről a Moszkva és Pétervár környéki udvartartásába szállították a gabonát.]

Nyecskina véleménye a XVII–XVIII. századi manufaktúrák kettős jellegéről tarthatatlan; az 1762. évi ukáz után, amely megtiltotta a manufaktúra-tulajdonosoknak a jobbágyok vásárlását, megerősödtek a bémunkán alapuló kapitalista manufaktúrák, s a jobbágy manufaktúrák tönkrementek.

Az iparban a XIX. század elején, a mezőgazdaságban a XVIII–XIX. század fordulóján kezdődött a feudalizmus hanyatló és a kapitalizmus emelkedő korszaka.

N. L. Rubinstein (Vopr. Iszt. 1961. 8.) szerint az eredeti tőkefelhalmozás és a parasztság széthullásának problémája felmerült, de a megoldás lehetőségét még nem látja. Leninre hivatkozva megállapítja, hogy óriási különbség van a „vagyon különbség” és a „széthullás” között. A paraszti vagyoni különbségek jellemzik a korai feudalizmust is. Csak a XVIII. század második felében a kapitalista manufaktúrák elterjedésével kezdődik Oroszországban a parasztság széthullása.

Keményen vitatja az A. A. Preobrazsenszkij és Ju. A. Tyihonov szerkesztésében megjelent tanulmánykötet koncepcióját. (Az első reagálást a kötetre I. V. I. Sunkov, Vopr. Iszt. 1960. 5.) A kötet szerzői szerint a XVII. századtól kezdődik Oroszországban a kapitalista fejlődés; nem látják a különbséget a feudális és a kapitalista bémunka között.

Sz. G. Sztumilin (Vopr. Iszt. 1961. 9.) bírálja Nyecskina felfogását. Szerinte kapitalista manufaktúra jobbágy munkaerővel elképzelhetetlen. A XVI. század elején már élénk piaci viszonyok alakultak ki, pl. a szmolenszki kereskedők 2968 rubel értékben vásárolták gabonát, s ez igen tekintélyes mennyiség, mert 1000 rubelért

100 000 pud (1 pud = 16 kg) gabonát lehetett vásárolni. A feudális állam a kereskedő tőke érdekét szolgálta, IV. Iván volt az első orosz merkantilista. A kapitalista viszonyok kezdetét a XVI. századra datálja.

A. M. Karpacsev (Vopr. Iszt. 1962. 8.) tanulmánya a kényszer-munka manufaktúrákat, annak jelentőségét a kapitalista viszonyok kialakulása szempontjából vizsgálja egyetlen földesúri textilmanufaktúra alapján. Úgy látja, hogy a munkamegosztás és a technikai fejlődés a manufaktúrákon belül kapitalista jellegű. Igaz, a munkások jobbágyi függőségben vannak, de szakértelmük olyan értékes, hogy fizetést, házat és földet is kaptak. Végeredményben egyetért Nyecskinával a feudális manufaktúrák kettősségét illetően.

A feudalizmus fejlődő és hanyatló korszakát taglaló vita lezárására Nyecskina (Vopr. Iszt. 1962. 12.) vállalkozott. Szerinte a feudális manufaktúra igen bonyolult jelenség, a vita résztvevői pedig egyoldalúan foglaltak állást ebben a lényeges kérdésben. Szerinte a feudalizmus hanyatló korszaka a XVI. századtól kezdődik. A feudalizmus rendszere még évszázadokon keresztül uralkodó, de már nem fejlődő, mert az új jelenségek a feudalizmus ellen hatnak.

Ha a vita összefoglalására természetesen nem is vállalkozhatunk, néhány tanulság levonására mégis adódik lehetőség.

1) Az előző periódus kérdése körül kialakult álláspontokhoz hasonlóan, itt is feltűnő a kronológiai bizonytalanság. Pedig nem lényegtelen, hogy a XVI – XVII. századtól vagy a XVIII. század második felétől számítjuk az orosz feudalizmus hanyatlásának, a kapitalizmus genezisének korszakát. A perióduszáró időpont azonban itt vitathatatlanul 1861 februárja.

2) Nem kétséges, hogy a „kronológiai holtpon” és a periodizáció elvi kérdései körül kialakult nézetkülönbségek között szerves összefüggés van. A kérdéses korszak periódushatárának kijelölését a következő megoldatlan probléma nehezíti: vajon a XVI. század után elöretörő, kétségtelenül új jelenségek a feudalizmus életképességének, még kiaknázatlan belső potenciáljának a jeleként jöttek-e létre, és a feudális rendet erősítik-e, avagy a feudalizmus egészétől idegen, azzal ellentétesen ható tőkés fejlődés egyes állomásait kell-e látni ezekben az új jelenségekben? A második jobbágyság tényét senki sem vitatja, de annál inkább vitatott a második jobbágyság talaján kisarjadzott társadalmi-gazdasági képlet fejlődési iránya. Az egyetemes történeti összefüggések felismerése eléggé tudatosan jelentkezett a vitában, de az európai összefüggések tudományos konkretizálása már távolról sem könnyű feladat. Ezt még Szkazkin akadémikus jelentős tanulmánya és Lavrovskij finomítása sem oldotta meg. *Saját* periodizációs gondjaink megítélésakor ismételt

a XVI. század körüli problémákra kell utalnom, a figyelmet ezekre kell felhívnom.

3) A XV. század és a XVIII. század közötti korszakban felismert új jelenségek (a pénz—áru—piacviszonyok, a XVII. századtól pedig a jobbágy manufaktúrák, a paraszti rétegződés intenzív fejlődése Oroszországban) körüli viták alapján valószínű, hogy a XVIII. század második feléig tőkés elemekről az orosz fejlődésben nem beszélhetünk. Ezt a kérdést már Szkazkin eldöntötte. Nyecskina problémafelvetésének jelentőségét azonban mégis abban látom, hogy egy nagy horderejű megfigyelést tartalmaz: a feudális viszonyok oszdatlan uralmának közepette, éppen a feudális függőségek sokfélesége miatt (különösen Oroszországban) lehetővé vált a gazdasági és technikai haladás, de mindez nem változtatott a feudalizmus lényegén, csak módosította, bonyolította a feudális gazdasági-társadalmi szerkezet ősi mechanizmusát. (Például jobbágyparaszti manufaktúra-tulajdonosok főurak nevére vásároltak manufaktúra-jobbágyokat.)

Hazai agrárfejlődésünk, a hazai második jobbágyság talaján kialakult paraszti rétegződés, a mezővárosiasodás, az áru—pénz—piacviszonyok megítélésekor nem hagyható figyelmen kívül a szovjet történészek egy igen jelentős részének elvi állásfoglalása a hasonló jelenségek megítélésében. Igen jellemző, hogy abban az Oroszországban, amelyik a XVIII. században nemzeti létének mondhatni fénykorát éli, tehát idegen hatalom gazdasági érdekei nem befolyásolták fejlődését, a jobbágyi manufaktúrák elpusztulnak, mihelyt a cári kormány reformintézkedései hatására kialakult a szabad bér munka piacának viszonylag szűk forrása. Jellemző, hogy a XVIII. században az orosz nyersvastermelés felülmúlja az angolt, de az orosz bugákat Pétervárott angol hajókra rakják és angol gyárakban váltak ipari késztermékké. Angliában ekkor már tőkés viszonyok uralkodtak. Oroszországban a jobbágy munkán alapuló urali, nagy vasipari manufaktúrák nem vezettek tőkés fejlődéshez, sőt a feudális viszonyok krízisének korában csődbe jutnak. Érdemes elgondolkozni ezen a tényen hazai manufaktúráink jelentőségének megítélésekor is.

4) Az orosz feudalizmus hanyatlásának kezdetét illetően a megoldási kísérleteket nem tekinthetjük lezártnak. Minden jel arra mutat, hogy a hanyatló feudalizmusnak és a tőkés elemek megjelenésének kutatása éppen e vita hatására indult meg a Szovjetunióban; eddig érintetlen levéltári állagok bevonása a kutatásba egész bizonyosan módosítja majd a kialakult álláspontokat, bár igen valószínű, hogy a második jobbágyság egész rendszerének feudális összképét az újabb kutatások sem változtatják meg.

A FRANCIA GAZDASÁGTÖRTÉNETI ISKOLA VILÁGTÖRTÉNETI PERIODIZÁCIÓJÁNAK ALAPELVEI

ZIMÁNYI VERA KANDIDÁTUS

Marc Bloch († 1944) és az Annales (Economies, Sociétés) című folyóirat köré csoportosult munkatársai, tanítványai már a húszas évek végétől, a harmincas évek elejétől kezdve, tudatosan szembefordulva a német szellemtörténeti irányzattal, de elkülönülve a francia politikai történetíróktól is, a társadalmak életének anyagi feltételeit, a gazdaság és társadalom összefüggéseit, sokoldalú kölcsönhatását vizsgálták. E csoportosulás nemcsak a történészek több generációját foglalta és foglalja magában, hanem különféle irányzatokat is képvisel. Vannak közöttük, akik marxistáknak, sőt kommunistáknak vallják magukat, mások a marxizmussal szimpatizálók — „sokat tanultunk a marxizmustól” —, ismét mások úgy vélik, hogy a marxizmuson túlhaladtak, azt továbbfejlesztették. E gazdaságtörténeti érdeklődésű csoport nemcsak franciákból áll, hanem számos olasz, holland, spanyol, dél-amerikai, sőt japán kutató is együttműködik velük; elsősorban saját államaik problémáinak megoldásával járulnak hozzá az európai fejlődés minél szélesebb körű megrajzolásához.

Tevékenységük legfőbb érdeme, hogy nagyon komolyan vették a társadalomfejlődésben a termelőerők alapvető szerepét. Sok részlettanulmány után az utolsó 10–15 évben kialakult a társadalmak konjunkturális fellendüléseiről és mélyreható, általános kríziseiről szóló elméletük. Az így kialakított kép, bár lényegében már egységesen összeállt, még napjainkban is egyre mélyül, részleteiben finomodik. Koncepciójuknak egyik alapvető hiányossága azonban, hogy következtetéseiket döntően Nyugat-Európa és a Mediterráneum, kisebb részben Észak-Európa és Németország egyes nyugati, északnyugati tartományainak, államainak az alapján vonták le. Közép-, különösen pedig Kelet-Európa majdnem teljesen fehér folt. Ez alól csak Lengyelország kivétel, a lengyel történészek ugyanis — szintén évtizedes gazdaság- és társadalomtörténeti hagyományaik alapján, valamint a jelen francia iskolához fűződő jó kapcsolataik révén —, saját maguk részére is feltették a francia iskola által felvetett kérdéseket, és kutatók széles köre igyekszik felderíteni, milyen helyet

foglalt el, milyen szerepet töltött be Lengyelország az európai társadalmak egyes fejlődési fázisaiban.

Ehhez hozzá kell még tennünk, hogy Angliában is van egy kis csoport (a marxizmussal szimpatizáló, annak egyes tételeit elfogadó, vagy magukat marxistáknak valló történészek csoportja), amely meglehetősen azonos irányban halad a francia gazdaságtörténeti iskolával.

Úgy gondolom, egy ilyen jelentős irányzat feltétlenül figyelmet érdemel, és mielőtt a magyar történet új szintézisének elkészítéséhez hozzáfognánk, meg kell vizsgálnunk, milyen új szempontokat nyerhetünk, a kérdésfeltevésnek milyen új módjait tanulhatjuk meg tőle, amelyeknek a segítségével esetleg jobban, pontosabban és átfogóbban rajzolhatjuk meg a magyar társadalom fejlődését és az egyetemes emberi fejlődésben elfoglalt helyét, ott betöltött szerepét, mint ahogy ezt eddig tettük.

A francia gazdaságtörténeti iskola által létrehozott munkák, tanulmányok száma olyan hatalmas, hogy eredményeiknek, munkásságuknak még a legvázlatosabb ismertetése is messze meghaladná a jelen beszámoló kereteit. Éppígy nem vállalkozhatom az adott keretek között e munkák kritikájára sem. Ehelyett csupán látásmódjuknak, kérdésfeltevéseiknek az ismertetését kísérem meg, sematikus vázlat formájában.

Könnyen belátható, hogy minden társadalomnak biztosítania kell tagjai részére az életben maradáshoz feltétlenül szükséges élelmet, ruházatot és hajlékot. Minél alacsonyabb egy adott társadalom technikai színvonala, a termelőerők fejlettsége, tagjai annál inkább ki vannak szolgáltatva a természet erőinek, annál kevesebb energiájuk, lehetőségük marad a pusztta megélhetés biztosításán túlmenően, egyéb értékek létrehozására.

Alacsony technikai színvonal mellett meglehetősen determinált, hogy egy adott termékenyséű és meghatározott nagyságú földterület mennyi ember megélhetését tudja biztosítani. Az európai földművelő társadalmak már igen korán rájöttek, hogy a föld termékenységét (azaz a termelőkényt) az állati eredetű trágyázással fokozni lehet, s így földművelő—állattenyésztő rendszerek alakultak ki. Az állatállományt, s ezáltal a trágyázást azonban nem lehetett tetszőlegesen növelni, mert a legelők nagyarányú kiterjesztése csak a gabonatermelésre alkalmas szántóföld rovására történhetett. Így nagyon szoros összefüggés alakult ki a művelt föld nagysága, valamint az azon élő emberek száma (népsűrűség) és az ott tenyésztett állatok mennyisége között. Alacsony népsűrűség esetén (tehát ha a demográfiai nyomás kicsiny) csak a legtermékenyebb földeket vették művelés alá: a termelőkényt ilyenkor

viszonylag magas volt. Ez a népesség növekedését tette lehetővé és vonta maga után; a társadalom egész fejlődésének felfelé ívelő tendenciája figyelhető meg: viszonylag magas termelékenység, sok, de még nem túl sok ember, akiknek ellátása biztosítható, általános felvirágzás korszaka következik be, a termelési ágak differenciálódnak. Ez a fejlődés azonban, a termelőerők alacsony színvonalá mellett, perspektíváiban igen korlátozott, mert a növekvő népesség eltartására szükséges, hogy egyre újabb, immár kevésbé termékeny földeket törjenek fel és vegyenek művelés alá (marginális földek megművelése). A változatlan technikai módszerek mellett ez természetesen a termelékenység csökkenéséhez vezet; a befektetett társadalmi munka viszonylag sokkal kevésbé kifizetődő, mint a gazdag földek művelése esetében volt. Ha az emberek száma elér egy kritikus szintet, hosszú évtizedes alultápláltság, rejtett éhezés következik be. Néhány véletlen természeti esemény következtében előállott rossz termés, melyet egy egyensúlyban levő, egészséges társadalom gyorsan kihever, katasztrofális éhínséget von maga után, s a legyengült emberi szervezetek a fellépő járványok könnyű prédájává válnak. (Az újabb kutatások kimutatták, hogy a nagy középkori járványok mindig egyben „éhségjárványok” is voltak.) A lakosság erősen megfogyatkozik, elhagyott, műveletlen földeket (sőt: elhagyott falvakat) találunk Európa-szerte („Wüstungen”, „lost villages”), ismét csak a legtermékenyebb szántóföldeket művelik, aminek következtében nő a termelékenység, ami a társadalom lassú regenerálódását teszi lehetővé stb., amíg újabb krízis nem következik be.

Mindez így reménytelen circulus vitiosus benyomását kelti, amelyből nincs kiút. És valóban: Európa több ilyen nagy, évszázados fejlődési irányokat meghatározó válságon, ill. az ahhoz vezető és az abból kibontakozó fázisokon ment keresztül. A kép azonban mégsem ennyire sötét, mert a segítséget az embernek a természetel szemben folytatott küzdelmében új módszerek felfedezése, kialakítása, vagyis a termelőerők fejlesztése nyújtja. Csak ezen az úton lehetséges a „bűvös körből” kitörni, csak így tudja a mezőgazdasági népesség önmaga eltartásán kívül az egyre nagyobb számú, nem a mezőgazdaságban termelő, városi lakosságot és szükségszerűen: az egyáltalán nem termelő osztályt, a nemességet eltartani. A preindusztriális (vagyis az országonként különböző időpontban lejátszódó ipari forradalmak előtti) társadalmak e circulus vitiosust többé-kevésbé csak tágítani tudják, de lényegében áttörni nem. A mezőgazdaság, a falu részére a döntő segítséget csak a város, illetve az ott kialakult tudományos-technikai felfedezések alkalmazása nyújtja: ugrásszerűen megemelkedik a mezőgazdasági ter-

melékenység, és lehetővé válik, hogy a társadalom termelésben résztvevő elemeinek kevesebb, mint a fele foglalkozzék mezőgazdasági termeléssel. Az így felszabaduló (és egyre számosabbá váló) erőket az egyre bővülő, szélesedő ipari termelés szívja fel; mindez eddig soha el nem ért prosperitáshoz vezet, amely a társadalom egészének nemcsak magasabb életnívót biztosít, hanem sokkal több ember megélhetését teszi lehetővé. — Mivel a preindusztriális társadalmakban, még a legfejlettebb, a legtöbb várossal rendelkező országokban is, a lakosság 80—90%-a mezőgazdasági termeléssel foglalkozott, a francia gazdaságtörténeti iskola a falu, a mezőgazdaság történetének vizsgálatát állítja kutatásainak központjába. S amint ez a nemrég lezajlott müncheni gazdaságtörténeti konferencia egyik fő referátumában elhangzott: e koncepció szerint a falusi népesség története azonos a falu elnéptelenedésének történetével. (Krizisek vagy prosperitás egyaránt a városokba hajtja a falusi lakosságot egyre jelentősebb hányadát.)

A társadalom fejlődési irányának, a fejlődés szintjének és fázisainak vizsgálatához eszerint elengedhetetlenül szükséges a népesség alakulásának a kutatása, vagyis a *történeti demográfia* művelése. A másik alapvetően fontos terület a termelőerők fejlettségének és fejlődésének, s különösképpen a mezőgazdasági *termelékenység* alakulásának a nyomon követése. A harmadik legfőbb tennivaló az *árak és bérek* alakulásának a kutatása. Erről idáig nem volt szó. Csak egész röviden: az árstruktúrák vizsgálata — közvetve — lehetővé teszi a termelőerők fejlődésének a vizsgálatát. (Például egyes iparcikkéi árai a nagyüzemi termelés korában tized- vagy huszadrészükre estek a korábbi évszázadokhoz képest, akár aranygrammokban, akár egy kőművesegéd egykori, illetve mostani órabérében mérve hasonlítjuk össze az árakat.) Tehát demográfia, termelékenység és árak—bérek, s e három kölcsönös viszonyának, egymásra hatásának vizsgálata azok a fogódzópontok, amelyeknek segítségével a francia gazdaságtörténeti iskola a társadalmi struktúrák változásait, fejlődését vizsgálja.

E nagyon szemiatikus felvázolás alapján könnyen lehetne a vulgárökonómizmus vádjával illetni ez iskola követőit. Azonban korántsem így áll a helyzet. Nagyon nagy figyelmet szentelnek a termelőerők fejlődésében korszakonként (a fentiekben vázolt módon) bekövetkező visszaeséseknek, kríziseknek, amely krízisek mindig mélyreható társadalmi válságot idéznek elő, az osztályharc kiélesedésével, az osztály-erőviszonyok eltolódásával és politikai válságokkal egybekötve. Ugyancsak nagy gonddal elemzik mindennek a tudatformákban, a magas kultúrában és a néphiedelmekben tükröződő változásait is.

Periodizációjuk tudatosan ezt a gazdasági fejlődésben nyomon kísérhető vonalat követi. Mivel azonban ezt a fejlődést egyben jelentős társadalmi változások és politikai események is kísérték, e periodizáció mégsem tér el döntően attól a korszakelhatárolástól, amely egyszerűen a hagyományosan fontosnak tartott politikai eseményeket vette alapul.

Vizsgáljuk meg a kérdést most már konkrétan is. A holland Slicher van Bath a Nyugat-Európa agrárfejlődéséről szóló könyvében (*The Agrarian History of Western Europe*. London 1963.), mely az idevonatkozó kutatások eredményeinek legjobb összefoglalása, a következő korszakbeosztást követi:

Az önellátó mezőgazdasági fogyasztás korszaka.* Ez csak akadémikus jellegű meghatározás; teljes önellátást az európai kultúrtársadalmak életében legfeljebb egyes kis elszigetelt közösségek vonatkozásában találhatunk.

A részlegesen önellátó mezőgazdasági fogyasztás korszaka (kb. 500 — kb. 1150). A népesség túlnyomó része önellátóan termeli meg saját élelmét, de emellett valamelyes felesleget is termel, melyet a nem agrár lakosság részére csere formájában szolgáltat. Ezt a „*direkt*” mezőgazdasági fogyasztás korszakának nevezi.

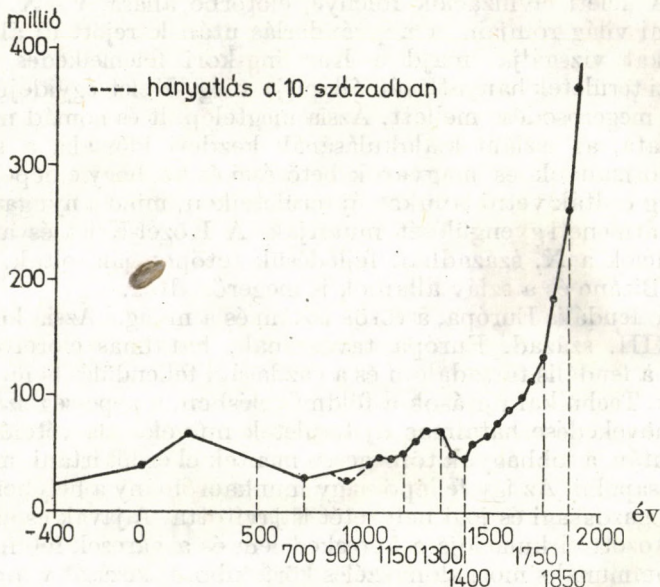
A részlegesen önellátó „indirekt” mezőgazdasági fogyasztás korszaka (kb. 1150 — kb. 1850). A lakosságnak csak egy aránylag kis hányada önellátó, míg az egész nem mezőgazdasági népesség, sőt részben a mezőgazdasági népesség is szükségletei kielégítését piacon keresztül biztosítja, ahol mezőgazdasági termékek kerülnek eladásra, főleg a felesleggel rendelkező kerületekből. — A társadalmak fejlődését különben két nagy szakaszra osztja: 1) amikor a mezőgazdaság még a dolgozó férfilakosság több mint a felének a fő megélhetési forrása volt (kb. 1850-ig), és 2) amikor a lakosság 50%-nál kisebb hányadának volt a mezőgazdaság a fő megélhetési forrása (1850-től). A XIX. század közepe tehát döntő korszakhatárnak látszik.

Az 1150 — 1850 közötti korszakot a következőképpen periodizálja: 1150 — 1300. Korai virágzás; 1300 — 1450. A nagy halál. (A nagy pestis kora, mély depresszió, hanyatlás); 1450 — 1550. Általános megérősödés; 1550 — 1650. Az árforradalom; 1650 — 1750. Depresszió; 1750 — 1850. Demográfiai forradalom.

Az 1150 előtti korszakot korai feudalizmusnak, az 1150 — 1550 közöttit késői feudalizmusnak, az 1550 utánit modern korszaknak nevezi.

* Tudatosan a fogyasztás és nem a termelés kifejezést használja, azzal az indokolással, hogy a termelést alapvetően a társadalmi szükséglet határozza meg!

E szándékoltan elnagyolt korszakokkal dolgozó, a fő fejlődési tendenciákat vizsgáló munka mellett az egyes részlettanulmányok nyomtatékosan hangsúlyozzák, hogy az egyes társadalmak (országok) fejlődése között jelentős fáziseltolódások voltak (még Nyugat-Európán belül is), valamint jelentős különbségek mutatkoznak a

Európa lakosságának hozzávetőleges száma

különböző államokban elért fejlődési nívóban is. Ugyanakkor ezek a tanulmányok nemcsak a mezőgazdaság és az agrárlakosság helyzetét vizsgálják (bár igen nagy súlyt fektetnek arra), hanem a városi fejlődést, a bank- és hitelélet kibontakozását, ill. válságát, és nemcsak a polgárság, hanem a nemesség magatartását, valamint az államhatalom szerepét is kutatják. Több szempontot figyelembe vevő kutatásaik során finomabb gazdaságtörténeli periodizációt is alkalmaznak, mint Slicher van Bath.

Az újabb francia eredményeket az 1950-es évek közepén foglalták össze a „Histoire Générale des Civilisations” sorozatban. Persze a kötetek megjelenése óta eltelt 8–10 év során számos jelentős új eredmény született; a korábbi megállapításokat finomították, azaz saját sorozatukat maguk a francia történészek haladták túl. A munka alapbeállítottsága és fő mondanivalója azonban fedi a francia gazdaságtörténeli iskola képviselőinek mai felfogását.

A sorozat első két kötete az őskorral és az ókorral foglalkozik, azt a jelen vonatkozásban figyelmen kívül hagyjuk. A *harmadik kötet*, amelyet Édouard Perroy és négy munkatársa állított össze, 1955-ben jelent meg. E kötet tárgyalja a középkort, három alapvető szakaszra osztva:

1) A keleti civilizációk fölénye, előtérbe állása, V—X. század. A római világ romjain, a népvándorlás után létrejött új államalakulatokat vizsgálja, majd a Karoling-kori felemelkedés után a nyugati területek hanyatlását állapítja meg, Kelet egyidejű előretörése, megerősödése mellett. Ázsia megtelepült és nomád népeinek vizsgálata, az iszlám kialakulásának kezdeti időszaka a szaracérok, normannok és magyarok betörései és az, hogy e népek tartósan meg tudták vetni lábukat új területeiken, mind a nyugati civilizációk átmeneti gyengülését mutatják. A Közel-Kelet és az ázsiai civilizációk a X. században fejlődésük tetőpontján voltak. Ugyanekkor Bizánc és a szláv államok is megerősödtek.

2) A feudális Európa, a török iszlám és a mongol Ázsia korszaka, XI—XIII. század. Európa tavaszának, hatalmas előretörésének rajzát, a feudális társadalom és a gazdasági fellendülés bemutatását kapjuk. Technikai újítások a földművelésben, a népesség számának nagy növekedése hatalmas új területek művelés alá vételét vonta maga után, a jobbágyok tömegesen mentek el erdőt irtani, mocsarakat lecsapolni. Az így fellépő nagy munkaerőhiány a helyben maradtak gazdasági és jogi helyzetét is javította. A javak és az emberek fokozott cirkulációja a kereskedelem és a városok felvirágzását és a kommunális mozgalom széles körű kibontakozását vonta maga után. — E nagy megerősödés a nyugat-európai társadalmak expanzióját eredményezte: a reconquista és a keresztes hadjáratok ennek katonai vetületei, a flandriai posztó piachódításai, a német kolonizáció Keleten és a Hanza-kereskedelem, a Mediterraneumban pedig az itáliai üzletemberek tevékenysége ugyanennek a terjeszkedésnek a gazdasági-társadalmi (és részben katonai) vonatkozásai. — Mindez nagy szellemi felvirágzással járt együtt: a megfelelő vallási, intellektuális és művészi mozgalmak ismereteseek. A kialakult monarchiák megszilárdultak.

Nyugat-Európa e nagy előretörése egybeesett az iszlám és Bizánc hanyatlásával, visszavonulásával, a még terjeszkedő mongol Ázsia pedig egy sokkal fejlettebb, erőteljes, expanzív társadalommal találta magát szemben, amelybe nem tudott mélyen behatolni.

3) A harmadik rész a „Nehéz idők” (XIV—XV. század) alcímet viseli. Az utolsó évtized kutatásai éppen a XIV—XV. század váltságának a vizsgálatában hoztak sok újat, amire e kötet még csak utal. Így a konjunktúra visszajára fordulását tapasztaljuk, az

ipari és a mezőgazdasági fejlődés megtorpanását, a népesség hatalmasan megnőtt száma mellett a termelés volumenének (és a termelékenységnek, a marginális földek jövedelmezőségének) viszonylagos csökkenését, amely több évtizednyi alultápláltság, életszínvonal-esés, lappangó éhezés után a XIV. században katasztrofális járvány kitörését készítette elő, ez Nyugat-Európa lakosságának csaknem egyharmad részét elpusztította.* — Mindez súlyos politikai krízissel járt együtt, s a hatalmi viszonyok kiegyensúlyozatlanságával, háborúkkal.** — Új, expanzív erőként lép fel e korszakban az ottomán hatalom, Európa délkeleti részére vetítve fenyegető árnyékát.

Az „Histoire Générale des Civilisations” *negyedik kötetét* (A XVI. és XVII. század) Roland Mousnier írta, 1956-ban jelent meg. Ha a közölt népesedési görbére nézünk, vagy Slicher van Bath gazdaságtörténeti fejtegetéseire és periodizációjára gondolunk, egyaránt szembetűnik, hogy Nyugat-Európa a Mediterraneummal együtt a XIV. század nagy letörése után a XV. század folyamán ismét fejlődésének felfelé ívelő fázisába jutott, és pedig e fejlődés — a XIV. század minden lehanyagolása ellenére is — sokkal magasabb szintről kezdődött újra, mint ahonnan Európa a Karoling birodalom felbomlását követő visszaesés után elindult; az emberek száma, a termelőerők fejlettségi foka és volumene gyorsabb és szélesebb körű felemelkedést tett lehetővé, mint ami a XIII. században lejátszódott.***

* Maga a „krízis” megjelölés is bizonyos magyarázatot kíván. Az kétségtelenül bizonyított, hogy a „krízisek” fázisaiban a gazdasági élet volumene csökkent. (Ennek mérhető jelei pl. az egyes nagy kikötővárosok forgalmában beállott változások, mind a hajókon szállított áruk mennyisége, mind pedig azok együttes értéke szempontjából. Éppen így viszonylag pontosan megállapítható a pénzforgalom volumenének a csökkenése is.) Ugyanakkor azonban a kézművesek számának emelkedését, a céhes iparágak további differenciálódását és a textiliparnak a falun való széles körű elterjedését figyelhetjük meg. A kereskedelmi forgalomban levő áruk mennyiségének csökkenésével egyidőben a választék növekedését, a termékeknek a kézművesipar által előállított szélesebb skáláját figyelhetjük meg.

** Itt csak utalunk arra, hogy mind a felfelé ívelő korszak prosperitása, mind pedig a nagy járvány mezőgazdasági munkaerőhiányra vezetett és így mindkettő a parasztság szabad fejlődésének az útját egyengette.

*** Megjegyezzük, hogy az elmúlt években számos olyan munka jelent meg (ill. ilyen irányú kutatások vannak folyamatban), amely az 1560–70-es években bekövetkezett megtorpanást vizsgálja. A kor legtehetségesebb pénzügyi vállalkozói megérezték, hogy a reneszánsz pompát kifejtő fejedelmi udvarok, amelyeket bankárként finanszíroztak, többet költenek, mint amennyit a termelés, a bevételek reálisan fedezni tudnak, és előbb-utóbb mindez csődhöz fog vezetni. Tőkésüket ezért kisebb mértékben fektették hitelügyletekbe, és fokozott érdeklődéssel fordultak a földvásárlás felé. Hatalmas tőkét fektettek a mezőgazdaságba, amely e tőkés birtokokon újabb virágzásnak indult.

Mousnier kötete is ezt a felfogást tükrözi, bár sokszor következetlenül, a gazdasági és szellemi hatásokat nem mindig megfelelően rangsorolva. Az Európa belső fejlődésével foglalkozó első rész a kissé elmosódó „Az európai civilizáció haladása” alcímet viseli. Az első könyv a XVI. századdal (1492—1598) foglalkozik és mondanivalóját a reneszánsz fogalma köré csoportosítja.

A reneszánsz társadalma, a humanizmus, az irodalmi, művészeti és tudományos reneszánsz után a gazdasági reneszánszot ismerteti. (A demográfiai nyomás, népességnövekedés; a nagykereskedelem fellendülése; a nemesfém beáramlása és az áremelkedés; kereskedelmi társaságok, a hitel- és bankélet; kapitalizmus és ipar, kapitalizmus és mezőgazdaság, kapitalizmus és abszolút monarchia; a kapitalizmus növekedésének krízise 1560 után; a kapitalizmus társadalmi következményei — ezek a főbb témái.)

Külön fejezet foglalkozik a vallási reneszánszsal, a reformációval és a katolikus egyház ezt követő megreformálásával is. Ezután az állam reneszánszáról olvashatunk; a városállamok hanyatlásával párhuzamosan a fejlődés a nagy abszolút monarchiák megerősödését segíti. A „mérésékelt” monarchiák és polgári köztársaságok államtípusai keretében az angol és a németalföldi államot tárgyalja. Ezzel az államtípussal szembeállítja a „középkori” monarchiakat: Lengyelországot és a moszkvai államot. A külpolitika reneszánsza keretében tárgyalja az állandó háborúk politikáját s az ezzel kapcsolatos hadászati feltételeket, a diplomáciai élet kifejlődését stb.

A második könyv: „A XVII. század (1598—1715)” az egész fejlődést a század krízisének a szemszögéből vizsgálja.

Mousnier is a gazdasági krízis jelenségeinek az ismertetésével kezdi a XVII. század tárgyalását: a népesség száma és megélhetésének forrásai nincsenek összhangban, éhség és gazdasági válság lép fel, a nemesfém-behozatal csökken, az áremelkedés (részben emiatt, részben egyéb okokból) lassúbbá válik, majd áresés következik be. Mindez a kapitalista fejlődés meglassúbbodásához vezet. — R. Romano újabb munkájában (*Una crisi economica: 1619—1622. Rivista Storica Italiana Anno LXXIV — Fasciolo III.*) sokkal élesebben fogalmaz: „a XVII. század első évtizedeiben fellépő több heves válságot a század közepén állandósuló, tartós depresszió váltja fel, és nemcsak a kapitalista fejlődés ütemének a meglassúbbodásáról beszélhetünk, hanem határozott *refeudalizációról* is.” Mindezt alapvetően a mezőgazdasági termelés lehanyaglásával, a lakosság lélekszámához képest való elmaradásával magyarázza: ez a mezőgazdasági termékek fokozott áremelkedését vonta maga után. A népesség vásárlóerejének nagyobb százalékát volt kénytelen élelmiszerek vásárlására fordítani, kevesebb jutott az iparicikkek

vásárlására, ami ez utóbbiak árának további relatív elmaradását vonta maga után. A mezőgazdaság krízise a ciklikus ipari, pénzügyi válságokra egyre súlyosbítóbban hatott vissza, végül 1619–22-től a kora kapitalista fejlődés megtorpanását eredményezte: e fejlődés nemcsak meglassúbbodott, hanem tartós depressziós fázisba került és széles körű refeudalizációhoz vezetett. (Ez alól a jelenség alól csak Hollandia és részben Anglia voltak kivételek. Ez elgondolkoztató: talán azért, mert e két államban a kapitalizmus már a mezőgazdaságba is bizonyos fokig behatolt.) A XVII. századi válság nem vont maga után olyan fokú demográfiai visszaesést, mint a XIV. századi.

Ugyancsak itt kell utalnunk az angol történetírásban kibontakozott széles körű vitára, amely E. J. Hobsbawn „The General Crisis of the European Economy in the 17th Century” című tanulmánya (a Past and Present című folyóirat 1954. évi 5–6. számában), valamint H. R. Trevor-Roper „The General Crisis of the 17th Century” című cikke nyomán (Ugyane folyóirat 1959. évfolyamában) alakult ki.

Mousnier a krízisjelenségek ismertetése után az ennek nyomán kiélesedő osztályharcot vizsgálja a francia, angol és holland történelemben. Az államhatalom, majd a nemzetközi politika krízisének és az itt tárgyalt háborús konfliktusoknak a tárgyalása után a vallási, szellemi, tudományos, művészeti élet krízisééről ír. Külön fejezetben foglalkozik a krízis elleni küzdelemmel s itt gazdasági síkon a merkantilizmust, irodalmi, művészeti vonatkozásban a klasszicizmust, az állam krízise ellen a monarchikus propagandát stb. tekinti a krízis elleni küzdelemnek. — A kötet második részében Európa és az Újvilág, valamint Európa és az Óvilág (Afrika, Ázsia, az iszlám) kapcsolatait tárgyalja, a felfedezések és gyarmatosítások problémáival.

A sorozat ötödik kötete (A XVIII. század, 1715–1815. Intellektuális, technikai és politikai forradalom) R. Mousnier és E. Labrousse munkája, amely M. Bouloiseau közreműködésével készült és 1953-ban jelent meg.

Az első könyv a XVIII. század intellektuális, tudományos forradalmával, a második a technikai (ezen belül a haditechnikai, pénzügyi és ipari) forradalommal foglalkozik. A harmadik könyv az európai államok versengését, ellentéteit, a nemzeti szellem, nacionalizmus ébredését, kifejlődését tárgyalja. A negyedik könyv Amerika fejlődését 1713–1789 között.

A kötet második része a XVIII. századi társadalmat vizsgálja a forradalom előtt, majd a francia forradalmat, a napóleoni konszolidációt és háborúkat tárgyalja, s mindezek jelentőségét méltatja. E

kötet periodizációja politikai eseményeket követ, ugyanakkor igen nagy teret szentel a gazdasági erők vizsgálásának. (Éppen Labrousse professzor foglalkozott behatóan e kérdésekkel. Főműve: A francia gazdaság krízise az ancien régime végén és a forradalom kezdetén. Párizs 1944.)

A sorozat hatodik kötete a XIX. századot (1815–1914), hetedik kötete pedig a jelenkort tárgyalja.

*

Nincs rá lehetőség, hogy a jelen keretek között a vállalkozás értékelésébe bocsátkozzunk, csupán néhány jellegzetes vonására szeretnénk felhívni a figyelmet. A köteteket rendszerint egy vagy legfeljebb néhány szerző írta, tehát azok felépítése eleve sokkal egységesebb, mint a kötetenként tucatnyi szerzővel dolgozó angol, nyugatnémet vagy svájci összefoglalásoké. A francia sorozat mintegy tíz évvel ezelőtt jelent meg, tehát az azóta elért eredményeket nem tartalmazza. A szerzők általában nem kapcsolódnak szorosan az ismertetett francia gazdaságtörténeti iskolához, hanem inkább politikatörténeti témákkal foglalkoznak, viszont, mint ez munkájukból kiderül, egyetértve magukévá tették a gazdaságtörténeti kutatások eredményét és ezeket az eredményeket alkalmazzák a történelem egyéb területeinek a bemutatásánál is. (Talán csak egyedül Labrousse professzor képez ez alól kivételt, mert bár őt erősen foglalkoztatják a politikai történet kérdései, mélyreható gazdaság- és társadalomtörténeti kutatásokat is folytatott.)

A francia történetírás legújabb eredményeit, a különböző problémákra adott legújabb válaszokat tartalmazzák a „Nouvelle Clio” sorozat kötetei, amelyek néha egy-egy kérdés alakulását kísérik végig esetleg több évszázadon keresztül, máskor viszont rövidebb korszakokat tárgyalnak behatóan. E kötetek szerzői is az eddigiekben ismertetett kibontakozások, fellendülések és krízisek, depressziók szemszögéből vizsgálják a korszakokat és témáikat.

*

Mint ebből az egészen rövid és nagyon sematizáló áttekintésből is kitűnik, a francia gazdaságtörténeti iskola Kelet-Európára nem terjesztette ki vizsgálódását. (Ennek egyik oka a kelet-európai nyelvek ismeretének hiánya.) De tisztában vannak vele, hogy a fő vonalaiban felvázolt fejlődés egyes fázisai között országoként is, különösen pedig Európa keleti és nyugati fele között jelentős fáziseltolódások voltak, sőt, hogy olykor ellentétes irányú fázisok ját-

szódtak le; ugyanakkor e társadalmak kapcsolatban és kölcsönhatásban álltak egymással. Úgy gondolom, az új magyar történeti szintézis elkészítésekor mindenképpen figyelembe kell venni e jelentős eredményeket és meg kell vizsgálnunk, mit használhatunk fel belőlük ahhoz, hogy a magyar társadalom fejlődését fokozottabban az általános európai társadalomtörténettel való összefüggéseiben ábrázoljuk.

PACH ZSIGMOND PÁL, AZ MTA LEVELEZŐ TAGJA, EGYETEMI TANÁR FELSZÓLALÁSA

A kései feudalizmus korszaka az egyetemes és a magyar történelemben

Csak elismeréssel lehet illetni azt a gondosságot, amellyel a Történettudományi Intézet a mai periodizációs vitát előkészítette, — a szoros értelemben vett referátumokon kívül egyéb fontos tájékoztató anyagokat is a vita résztvevőinek rendelkezésére bocsátva. Csak helyeselni lehet, hogy az Intézet a művészettörténészek és irodalomtörténészek periodizációs szempontjairól és problémáiról is információt nyújtott, — jóllehet bizonyosnak tekinthető, hogy egyebek között a Művészettörténeti Értesítő 1965. 3. számát a mai vitaülés résztvevői már amúgy is tanulmányozták, és a benne foglaltakat igyekeztek értékelni. Méltánylással kell fogadni, hogy a mai alkalomhoz a szovjet történettudomány periodizációs vitáiról, valamint a francia „gazdaságtörténeti iskola” korszakolási elveiről, kísérleteiről is összefoglaló anyagot kaptunk Bartha Antal és Zimányi Vera tollából. Itt kell rámutatni arra: Bartha összefoglalója — ha persze teljességre korántsem tart igényt — olyan történészek számára is tartalmaz újabb hasznos információkat, akik önmaguk is megpróbálták nyomon követni a szovjet történettudományban meg-megújuló korszakolási diskusziókat; külön érdeme, hogy ezekhez a marxista alapállású cikkekhez is számos esetben fűz értékelő-bíráló-vitató észrevételeket.

I.

A Történettudományi Intézet sokoldalú figyelmét elismeréssel méltányolva, talán nem illendő, hogy további igényeknek is hangot adjak. De hát évés közben jön meg az étvágy. Arra gondolok, milyen célszerű lett volna — és még a továbbiakban is mennyire hiánypótló lenne —, ha a szovjet történettudomány periodizációs elveiről, korszakfelosztási vitáiról nemcsak *Oroszország* feudalizmus kori történetét illetően nyernénk összefoglalást, hanem az *egyetemes* történetet vagy legalábbis az *európai* feudális kori történetet illetően is. Jóllehet Bartha Antal sokhelyütt utal az egyetemes

történeti szempontra (vagy annak olykor éppenséggel hiányára) Oroszország feudális kori története periodizációs vitáiban, — természetesen, hogy ez nem pótolhat olyan áttekintést, amely a marxista történetírásnak, első renden éppen a *szovjet medievisztikának* az egyetemes középkori történetet, kivált a nyugat-európai feudalizmus fejlődését illető periodizációs eredményeit, szempontjait, problémáit tárná elénk. Ha Koszminszkij és más kiváló középkor-kutatók „éppen abban látták a szovjet marxista medievisztika legfőbb 40 éves eredményét, hogy (legalábbis európai méretekben) *egyetemes periodizációval* sikerült bebizonyítania, hogy az V. század közepétől (a legfejlettebb országokban) a XVII. század közepéig terjedő *középkor* fogalma azonos a *feudális* viszonyok uralmával”, — akkor különösen instruktív lett volna (ha más célból nem, legalábbis emlékeztető gyanánt) fő vonásaiban ismertetni ezt az egyetemes periodizációt, az európai feudális formáció ama korszakbeosztását, amelyet a szovjet historikusok elsősorban a feudális fejlődés élén járó nyugat-európai országok történeti anyaga alapján kidolgoztak. Indokolt lett volna ez annál is inkább, mivel ismeretes, hogy az angol és francia középkori történet (vagy — egyebek mellett — a bizánci középkor) kutatásának nagy hagyományai vannak a Szovjetunióban, kiválóan képzett tudósgárdával, elvi értékű általános és részeredményekkel.

A középkori egyetemes történet, illetve az európai feudális fejlődés marxista korszakfelosztásáról nyújtott ilyen összefoglalás növelte volna annak az érdekes referátumnak a használhatóságát is, amelyet Zimányi Vera készített a „francia gazdaságtörténeti iskola” világtörténeti periodizációjáról. A marxista egyetemes történeti periodizáció és a tárgyalt francia — és más nyugati — gazdaság- és társadalomtörténeteszek által alkalmazott periodizáció egymás mellé állítása megkönnyítette volna Zimányi Vera ama helyes célzatának megközelítését, amely szerint „meg kell vizsgálnunk, milyen új szempontokat nyerhetünk, a kérdés feltevésének milyen új módjait tanulhatjuk meg (ti. a franciáktól), amelyeknek segítségével esetleg jobban, pontosabban és átfogóbban rajzolhatjuk meg a magyar társadalom fejlődését és az egyetemes emberi fejlődésben elfoglalt helyét”. Másrészt, az előbbivel szoros összefüggésben, közvetlenül szemünkbe ötlő alapot nyújtott volna a „francia gazdaságtörténeti iskola” értékelésére, kritikájára is, amire Zimányi Vera érthető módon nem vállalkozott. Egy ilyen egymás mellé állítás például közvetlenül megmutatta volna, hogy egyes francia gazdaságtörténeteszeknél vagy a holland Slicher van Bathnál többé-kevésbé háttérbe szorul, vagy esetenként éppenséggel eltűnik az az alapvető történeti kategória, amelyet a marxisták

termelési viszonyoknak, osztályviszonyoknak neveznek; közvetlenül kiderült volna, hogy a „kibontakozások, fellendülések és krízisek, depressziók szemszögéből” történő periodizáció esetében elhalványulnak a különböző termelési módok, társadalmi formációk alapvető korszakai, és a feudalizmus kora több vonatkozásban összeomlódik a kapitalizmuséval. Egy ilyen szembeállítás esetén világossá válnék, hogy csak részigazságot tartalmaz a francia gazdaságtörténeti iskola Zimányi Vera által úgy értelmezett felfogása, hogy „a segítséget az embernek a természettel szemben folytatott küzdelmében új módszerek felfedezése, kialakítása, vagyis a *termelőerők fejlesztése* nyújtja. *Csak ezen az úton* lehetséges a »bűvös körből« — értsd: a válságtól válságig vezető ciklusból — kitörni.” Íziben reflektorfénybe kerülne, hogy ezen irányzat egyes képviselői nem fordítanak kellő figyelmet a *termelési viszonyok átalakítására* és átalakulására, az embernek a természettel szemben folytatott küzdelmével együtt a *társadalmi elnyomás és kizsákmányolás elleni küzdelmére*, az osztályharcra, ami lehetővé teszi, hogy a termelőerők, a technika fejlesztése terén elért eredmények csakugyan a társadalom előrehaladását szolgálják. — Félreértés ne essék: jócskán van mit tanulnunk a francia gazdaság- és társadalomtörténészekről, főleg módszereket, technikákat, történeti statisztikát stb.; mind ezt azonban a marxista bírálat rostáján kell megszürti és kritikailag szembesíteni a történelmi materializmus elméletével és módszertanával. S akkor nyilván az fog kiderülni, hogy talán éppen a periodizáció terén — amely a történeti fejlődés egyes szakaszainak kvintesszenciáját sűríti össze — nyújtja számunkra ez az irányzat aránylag a legkevesebb tanulságot.

II.

De hozzászólásomnak a mai vitaülésen természetesen nem lehet a feladata sem az, hogy a „francia gazdaságtörténeti iskola” szemléletét kritikai méltatás alá vessem, sem az, hogy a marxista történettudomány egyetemes, illetve Európa-történeti középkor-periodizációját ismeressem vagy értékeljem. Mágis szóvá kellett tennem ezt a kérdést, — mint (nézetem szerint) alapvető kérdését, kiinduló pontját mai ülésünk közvetlen tárgyának. Úgy hiszem, marxista történetírásunk mai fejlettségi színvonalán és ebben a körben szükségtelen bizonyítanom annak a felfogásnak az indokoltságát, amely szerint *csak az egyetemes történet marxista periodizációja, jelen esetben az európai feudalizmus marxista periodizációja szolgál-*

hat egyik kiinduló pontul a feudális kori magyar történelem periodizációs kérdéseinek helyes megoldásához; hogy éppen akkor fogjuk tudni a periodizáció révén is megragadni, érzékeltetni a magyar történelem sajátos és egyedi jellemzőit, nemzeti mozzanatait, ha hazai történetünket az egyetemes fejlődésmenethez viszonyítjuk; ha a társadalmi fejlődés általános törvényszerűségeit viszonylag legtisztábban kifejező klasszikus fejlődésmenettel, a feudalizmus esetében a nyugat-európai fejlődéssel konfrontáljuk, — amelynek elemzése alapján a marxizmus klasszikusai a feudális fejlődés legfőbb általános törvényszerűségeit leszűrték, — amelynek konkrét tényanyaga alapján a szovjet medievisztika a feudalizmus történetének általános periodizációját megalkotta.

Ha viszont ebben egyetértünk, akkor mai vitánk tulajdonképpeni alappreferátumát — amely „A tízkötetes »Magyarország története« periodizációjáról” címet viseli —, számos vonatkozásban értékes tartalma mellett is, meg kell bírálnunk, amiért az egyetemes történeti szemléletet, összeurópai szempontú kiindulást nem, illetve csak nagyon korlátozottan alkalmazta. Függetlenül most már attól, készült-e a feudalizmus marxista egyetemes történeti periodizációjára vonatkozó külön anyag avagy sem, — a magyar problematikát tárgyaló előterjesztést is (szerény nézetem szerint) ebben a szemléletben kellett volna elindítani, — vagy hogy az alappreferátum szerzőjének, Heckenast Gusztávnak a szavait alkalmazzam: a tízkötetes „Magyarország története” periodizációjának kérdését mindenekelőtt ebben az összefüggésben kellett volna felvetni.

Azt mondhatná talán valaki: van ilyen kiindulás a referátumban, még ha egészen rövidre fogottan is, — hiszen már a második bekezdésben ezt olvashatjuk: a korábban készült „periodizációnak a társadalmi formációk fejlődésén és egymásutánján alapuló elvi-szerkezeti felépítése kiállta az idő próbáját. Az ősközösségi társadalom bomlása, a korai, az érett, a késői feudalizmus, a feudalizmusról a kapitalizmusra való átmenet stb. tudományosan igazolt és gyakorlati alkalmazásukban bevált főkorszakoknak bizonyultak”. Mi más ez — folytathatná az illető —, mint éppen az általános törvényszerűségekből, a feudalizmus fejlődésének egyetemes korszakaiból való kiindulás?

Ez természetesen igaz. Az idézett mondatok valóban első lépésként szolgálhattak volna az egyetemes történeti kiinduláshoz, alapot teremthettek volna az egyetemes történeti szemlélethez, — önmagukban azonban még nem jelentik ezt. Sok mindent kellett volna e mondatokhoz még hozzáfűzni, sok mindenben kellett volna e szálakat tovább gombolyítani. E sok minden-

ből legyen szabad ezúttal csak kettőt egészen röviden megemlítenem, mintegy utalásszerűen jelezni:

1) El kellett volna — nézetem szerint — mondani, hogy a marxista egyetemes történeti kutatások, mindenekelőtt a szovjet medievisztika mai színvonalán hogyan látják az egyetemes történészek a feudális társadalmi-gazdasági formáció fejlődése imént említett *fő szakaszainak időbeli határait, kronológiai kereteit*, legalábbis az általános törvényszerűségeket viszonylag legtisztábban reprezentáló nyugat-európai feudalizmus történetében; meg kellett volna mondani, mely századokat tekintik Nyugat-Európában a korai, az érett stb. feudalizmus periódusának; esetleg hozzá lehetett volna fűzni: mi az uralkodó vélekedés e korszakok kronológiai határai tekintetében, és milyen nézeteltérések, viták vannak ezen a téren. Csak akkor, ha lehető szabadsággal tudatosítjuk, hogyan helyezi el az egyetemes történet a feudalizmus szóban forgó szakaszait, csak ebben az esetben tudjuk igazán bekapcsolni, beágyazni a magyar középkor történetének periodizációját az összfejlődés folyamatába; csak akkor tudjuk megállapítani, hogy hazai történetünk magában a periódusok időbeliségében hogyan viszonyul a nyugat-európai feudalizmus történetéhez: mi ebben a klaszszikustól eltérő, a sajátos; majd további egybevetéssel, összehasonlítással: mi benne a szomszédos közép-kelet-európai országokhoz képest is eltérő, egyedi, — nemzeti.

2) A második — vagy talán még előbbre való, elsőrendű — követelmény: fel kellett volna vázolni, hogyan határozza meg a marxista egyetemes történet a feudális formáció fejlődésének előbb említett fő szakaszait; mit ért azokon; *mik a legfontosabb ismérvei a korai, érett, késői feudalizmusnak*. Egy ilyen fogalmi meghatározásnak logikai-történeti szempontból mindenképpen meglenne az indokoltsága, szükségessége olyan nagyszabású munkálat megindításakor, aminő Magyarország történetének tíz kötetben leendő összefoglalása, — meglenne a létjogosultsága még akkor is, ha a feudális kori történet említett periódusai meghatározásában teljes egyöntetűség uralkodna a nemzetközi marxista tudományosságban. Mint tudjuk azonban, erről éppenséggel nincsen szó. Bartha Antal szellemesen jegyzi meg az Oroszország feudalizmus kori történetének periodizációs problémáit összefoglaló anyagában: „A periodizációs elvek körüli polarizáció bizonyítja, hogy minden vitázó voltaképpen azoknak a jelenségeknek az alapján foglalt állást, amelyeket saját kutatásai révén jól ismert.” Ez a veszély természetesen nálunk is, bennünket is kísért, — ami még szükségesebbé teszi csak a feudalizmus szakaszai fő ismérveinek meghatározására irányuló szándékot, még indokoltabbá teszi a követelményt: a feudális ter-

melési mód, a feudális társadalmi-gazdasági formáció fő korszakainak kritériumait igyekezzünk lehető szabotossággal, egyben kellő sokoldalúsággal számba venni.

Amennyiben az előkészítő munka, illetve az alappreferátum legalábbis e két követelménynek megpróbált volna eleget tenni, akkor mindez szükségképpen kihatott volna Heckenast Gusztáv referátumának egész fejtegetésmenetére, — biztosította volna annak egyetemes történeti szemléletét (ami a jelen formában bűvópatak módjára bukkan csak itt-ott elő); egyben szilárdabb elvi talajt nyújtott volna az egyes „részproblémák” megoldásához: a feudalizmus egyes korszakainak nemzeti történetünkben való megragadásához.

Természetesen nincsen lehetőségem arra, hogy mindezt hozzászólásomban megpróbáljam pótolni; csupán egyetlen problémakör — igen rövid — kifejtésére szorítkozom — amire a meghívó levélben egyébként is felszólítottam — a *kései feudalizmus* problémakörére. A problémakört két részre bontom; az egyik: a kései feudalizmus korszaka általában, az egyetemes történetben; a másik: a korszak meghatározása a magyarországi feudalizmus történetében.

III.

Ami a problematika általános részét illeti, hadd utaljak vissza az alappreferátumra, amely — a korai és az érett feudalizmus után — a feudalizmus két további fontos szakaszáról szól: a kései feudalizmusról, valamint a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet korszakáról, (mely utóbbi egyet jelent a feudális viszonyok bomlásával, a tőkés viszonyoknak a feudális formáció keretei között történő kialakulásával). A feudális társadalmi-gazdasági formáció fejlődésének eszerint *négy fő szakasza* van: a korai, az érett, a kései feudalizmus, végül a feudalizmus bomlása (másként: a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet korszaka). Ámde ha egy kissé közelebb lépünk a problémához, rögtön tapasztalunk kell, hogy e tekintetben nem dolgozunk teljesen egyértelmű kategóriákkal. Ha *Nyugat-Európára* pillantunk és a marxista egyetemes történetnek a klasszikus nyugat-európai fejlődésre vonatkozóan kidolgozott periodizációját vesszük szemügyre, rögtön kiderül, hogy a marxista egyetemes történészek nem beszélnek a feudalizmus fejlődésének négy fő szakaszáról, hanem *csak háromról*: a korai, majd az érett (kifejlett, virágzó) feudalizmus után, tehát a XV. század vége után *harmadikként* — s egyben a feudális formáció *utolsó* fő szakaszaként a feudális viszonyok bomlási periódusáról: immár a feudalizmus

bomlásában, a tőkés viszonyoknak a feudalizmus keretei között való kialakulásában jelölve meg a zárószakasz fő tartalmát. Kései feudalizmus, mint a feudalizmusnak a *bomlási* periódusától, a tőkés viszonyok keletkezésének periódusától, a kapitalizmusba való átmenet periódusától *elkülönülő*, elhatárolható szakasza — ilyen kései feudális korszak egyszerűen *nincsen* a klasszikus nyugat-európai fejlődésben, az erre vonatkozó történeti periodizálásban.

Kései feudalizmus — a feudális viszonyok bomlásától elkülöníthető kései feudalizmus — a nyugat-európai fejlődésmentben *nincsen*, — még akkor sem, ha a *holland* polgári forradalom XVI. század végi, illetve az *angol* polgári forradalom XVII. század közepi győzelme után (amely polgári forradalmak Hollandiában és Angliában természetesen a feudális formáció uralmának végét, a kapitalista formáció uralmának kezdetét jelentik) a nyugat-európai kontinens legfontosabb országában, *Franciaországban* is refeudalizációs jelenségek mutatkoznak a XVII. század közepétől (vagy esetleg már a XVII. század második negyedétől) kezdve. Még ha „széles körű” is volt ez a refeudalizáció — mint ahogy ezt a „francia gazdaságtörténeti iskola” számos képviselője és más történészek is megállapítják —, e refeudalizációs jelenségek — hogy Zimányi Vera referátumából Ruggiero Romano megállapítására utaljak — csak a „kora kapitalista fejlődés megtorpanását eredményezték”, e fejlődés meglassúdását, „depressziós fázisába” kerülését, de nem olyan viszonyoknak a kialakulását (természetesen Franciaországról beszélek és *nem Spanyolországról*, mely utóbbi nem tartozik a feudális fejlődés nyugat-európai klasszikus vonalának kontinentális variánsához), amelyeket a kései feudalizmus összefoglaló nevezetével lehetne illetni. A refeudalizációs jelenségek ellenére ugyanis *nem* alakulnak ki azok az *ismérvek*, amelyeket a feudális rendszer „kései kiadása”, a kései feudalizmus kritériumainak joggal tekinthetünk.

Ezek az *ismérvek* — mint köztudott — a feudális földtulajdon szerkezetének olyan változása, amely az önkezelésű urasági gazdaság számottevő térnyerését jelenti, — a feudális földjáradék szerkezeti módosulásának olyan tendenciája, amely a pénzjáradékkal szemben a feudális járadék természetes formáit, és kiváltképpen a munkajáradékot tolja az előtérbe, — a mezőgazdasági áruterelés fejlődésének oly irányzata, amely a paraszti áruterelés vonalával szemben a földesurak árukereskedő és áruterelő tevékenységét teszi mindinkább jellemző, uralkodó útvonallá, — a jobbgátság szociális-jogi helyzetének olyan módosulása, amely a copyholder-censitaire típusú, a parasztság kistulajdonosi-polgári fejlődéséhez vezető tendenciával szemben a jobbagyviszony korábbi, súlyosabb

formájának: a villainage-servage formának felelevenedését, vagy az ismertebb német terminológiával a „Leibeigenschaft” második kiadásának kialakulását és megszilárdulását jelenti; és még folytathatnám azoknak a gazdasági alakra és politikai-ideológiai felépítményre egyaránt kiterjedő mozzanatoknak felsorolását, amelyeket a marxista történettudomány a kései feudalizmus korszaka jellemző vonásainak, kritériumainak tekint. Refeudalizációs jelenségek vannak ugyan nem is kis számban a nyugat-európai feudális fejlődés kontinentális változatát képviselő franciaországi fejlődésmenetben, de az előbb említett, par excellence „kései feudális” tendenciák számottevő mértékben nem tudnak ott érvényre jutni, nem tudják a feudális rend struktúráját és fejlődésirányát számottevő mértékben befolyásolni.

A kései feudalizmus tehát *nem* korszaka a feudalizmus klasszikus, nyugat-európai fejlődésének; ott az érett (kifejlett, virágzó) feudalizmust a feudális rend bomlási korszaka követi. A kései feudalizmus — miként azt fentebb értelmeztük — a klasszikustól eltérő, *sajátos* korszakként jelentkezik Közép-Kelet-Európa számos országában, és a sajátos fejlődés *egyedi* variánsaként, egyedi vonásokkal Magyarországon.

Éppen ezért egyáltalán nem terminológiai vagy éppen stiláris kérdés, hogy a korai és az érett periódust *követő*, a feudális rend ezek *után* következő korszakát — vagy korszakait — ne mossuk össze, ne vonjuk egy kalap alá a „feudalizmus hanyatlása” vagy „hanyatló feudalizmus” néven, — amire pedig nem egy példa van a nemzetközi marxista történettudományban, s miként Bartha elvtárs referátuma megvilágítja, a szovjet történetírásban is. Világos fogalmi-történeti különbséget kell vonnunk *kései* feudalizmus és *bomló* feudalizmus között, — el kell határolnunk a *kései* feudalizmust — a feudális rendszer sajátos megerősödésének, belső strukturális változásainak korszakát, amely az árutermelésnek olyan fejlődését jelenti, amely nem hozza létre közvetlenül a tőkés viszonyokat, sőt akadályozólag hat falu és város polgári fejlődésére, — mondom, el kell határolnunk a kései feudalizmust a *bomló* feudalizmustól (a feudalizmus bomlásától, a feudális rend *tényleges* lehanyatlásától), amikor az árutermelés fejlődése talaján, az eredeti tőkefelhalmozás erőszakos eszközeitől siettetve, megindul és előre is halad a tőkés viszonyok keletkezése, fejlődése a feudális rend keretei között. Megindul és előre is halad a feudalizmusból a kapitalizmusba való *átmenet*, — hogy elvezessen a polgári forradalomhoz: a feudális formáció történeti létének végpontjához, a kapitalista formáció történeti létének kezdőpontjához.

Ennyit a kései feudalizmus általános problematikájáról; illetőleg most már pontosabban: *sajátos* — Közép- és Kelet-Európa orszá-

gaira nézve sajátos, amennyiben a nyugat-európaítól eltérő — problematikájához. Térjünk rá ezek után a kései feudalizmus *magyarországi*, vagyis az előbbi összefüggésben *egyedi* kérdéskörére.

IV.

Itt a következő fő kérdések merülnek fel: 1) Volt-e kései feudális korszak Magyarország történetében? 2) Ha volt, mikor kezdődött, meddig tartott? 3) Mik voltak egyedi vonásai a szomszédos középkelet-európai országok kései feudalizmusához képest?

Az első kérdéssel az elmondottak után, úgy hisszük, szükségtelen foglalkozni; a kérdésre minden további nélkül igennel válaszolhatunk. — A harmadik kérdéssel ez alkalommal a fontosságának megfelelő terjedelemben természetesen nem foglalkozhatunk (oizonyos értelemben azo is mondhatjuk: éppen ezt kell majd kifejteni a tizkötetes „Magyarország története” megfelelő kötetekben); e harmadik kérdéssel csupán oly mértékben lehet és kell most foglalkoznunk, amennyi feltétlenül szükséges éppen a második kérdés megválaszolásához, — vagy megválaszolásának szerény erőnkéből történő elősegítéséhez. Nézzük tehát a második kérdést: hol vehetjük fel a periódus kronológiai határvonalait, — mikortól meddig tartott a kései feudalizmus korszaka Magyarországon?

Az eddigi periodizáció 1526-tal kezdte, 1790-nel (vagy 1795-tel) zárta; az előttünk fekvő referátumban Heckenast Gusztáv lényeges módosítást javasol: felfogása szerint „a késői feudalizmus kora . . . a XV. század közepétől a XVIII. század második feléig, pontosabban 1440 tájától az 1760-as évek közepéig tart”. Nézzük, miben látja e korszak fő tartalmát, és különösképpen, mivel indokolja a korszak kezdetének 1440 táján való megjelölését? Fejtegetései igen világosak, érvei igen érthetően vannak megformulázva, — kiváltképpen alkalmasak tehát arra, hogy vitára szólítsák azt, aki nem tud felfogásával egyetérteni.

„E korszak történetének — már ti. 1440 tájától az 1760-as évek közepéig — egyelőre legvilágosabban felismerhető tartalma a rendiség és a centralizált monarchia változatos . . . küzdelme.” Ez a küzdelem, ez a — mint Heckenast Gusztáv mondja — „változatos, a korszak egészét tekintve inkább lehangoló küzdelem” valóban végigvonul történetünkön 1440 tájékától az 1760-as évek közepéig. Ne firtassuk most, hogy e küzdelmet vajon csak az 1440-es évektől kezdve lehettük-e fel és vajon nem már korábban is, — aminthogy azt se vitassuk, hogy ez e küzdelem lezárul-e az 1760-as évek közepén, s nem tart-e még továbbra is. Irányítsuk a figyelmünket egy

ennél jóval fontosabb kérdésre, és pedig arra, hogy ez a — mondjuk — 1440 tájától az 1760-as évek közepéig tartó küzdelem vajon a feudális rend történetének *egyetlen, egyazon* fő periódusába tartozik-e, — méghozzá abba a fő periódusba, amelyet éppen *kései* feudalizmusnak lehet nevezni.

E kérdés felvetése, úgy érzem, önmagában is aggályokat kelthet az új periodizációs javaslatot illetően, és ez aggályok csak elmélyülnek, ha megpróbáljuk a hozzászólásom elején érintett *egyetemes* történeti szemléletet alkalmazni, vagyis ha megtekintjük, hogy az egyetemes történeti vizsgálódások a rendiség kialakulását, a rendi állam (rendi képviselői monarchia) keletkezését, a rendiség és a centralizációs törekvések küzdelmének megjelenését a feudális fejlődés melyik periódusához tartozónak ítélik. E körben felesleges hosszabban fejtegetnem, hogy a feudalizmus klasszikus, nyugat-európai fejlődését vizsgáló historikusok a XII—XIII. századtól jelentkező rendi törekvéseket a feudalizmus *érett* periódusa, *virágkora* szerves tartozékának tekintik, és nem minősítik olyan jelenségnek, amelyet egészében az érett feudalizmust *követő* korszakba kellene áttenni. Mi több, a centralizációs törekvések megjelenését, a rendiség és centralizáció küzdelmének megindulását sem rekesztik ki az érett feudalizmusnak a XV. század végéig terjedő időszakából, hanem — függetlenül a rendi állam és a centralizált monarchia viszonyát érintő felfogásuk eltérésétől, vagyis függetlenül attól, hogy a rendi képviselői monarchiában a centralizáció előfokát, előzményét, előlépcsőjét látják-e vagy sem — mondom, mindettől függetlenül a centralizációs törekvések megindulását és kezdeti eredményeit is még az érett, a kiteljesedő, a virágzó feudalizmus korszakához tartozónak érzik. Lényegében ezt a felfogást képviselik azok a marxista történészek is, akik nem nyugat-európai, hanem középkelet-európai viszonylatban foglalkoznak az érett feudalizmus korszakának politikai-állami problematikájával. Ha tehát egyetemes történeti szemléletet alkalmazunk, akkor semmiféle jogcímünk sincsen arra, hogy a rendiség *kialakulását*, rendiség és centralizáció küzdelmének *első fázisait* kirekesszük az érett feudalizmus történetéből, s a feudális fejlődés következő periódusába utaljuk.

De lépünk most közelebb a *magyarországi* helyzethez, Heckenast Gusztávnak ezzel kapcsolatban megfogalmazott érveivel. „A politikai felépítményben 1440 táján végbement változás lényegét alig 25 éve határozta meg Mályusz Elemér mint a rendi képviselői monarchia létrejöttét” — írja. Az utalás teljesen helytálló, és a magam részéről is nagy fontosságot tulajdonítok Mályusz Elemér negyedszázad előtti, időállónak bizonyuló megállapításának. E megállapítást egyébként Mályusz Elemér vagy másfél évvel ezelőtt

is megismételte a művészettörténeteszek periodizációs vitáján tett hozzászólásában. Mármost függetlenül attól, hogy e hozzászólást egészében véve nem tekintem Mályusz Elemér felszabadulás utáni tudományos munkássága töretlen folytatásának, sőt egyes fontos vonatkozásaiban hajlamos vagyok inkább átmeneti kitérőként értékelni, — a XV. század közepére vonatkozó fejtegetéseinek lényegét természetesen itt is jelentősnek tartom. E változásról Mályusz Elemér így ír: „A lényeget a rendiség szóval szoktuk kifejezni, a rendeknek az érvényesülésével. Ebben a vonatkozásban jelentős a polgárságnak mint rendnek a megjelenése . . . Mindez kétségtelenül a polgárság előtérbe nyomulását bizonyítja”, — még ha nem is ez a rendiség kialakulásának döntő politikai tényezője, hanem „csak egyike a társadalmi erőknek a közélet porondján”. Majd később, hozzászólása összegezésében, a szükséges megszorításokat elhagyva, a XV. század közepe körüli változás lényegét abban jelöli meg, hogy „a városi polgárság győzedelmeskedik vagy legalábbis erős lesz”.

A rendiség, a rendi képviseleti monarchia 1440 körüli kialakulásának ezt a — nézetem szerint — találó jellemzését állítsuk most szembe a rendiség fejlődésének egy későbbi szakaszával, olyan szakasszal persze, amely még belesik a Heckenast Gusztáv által tartott kései feudalizmus korszakába, — hasonlítsuk össze például a XVII. század első felének rendiségével, az 1608. évi törvények után megerősödő rendiséggel. Hasonlítsuk össze, a rövidség kedvéért, csak egy, de éppen nem lényegtelen szempontból: a városi polgárság helyzetének, fejlődésének szempontjából. Vajon itt, az utóbbi szakaszban beszélhetünk-e arról, hogy a városi polgárság „győzedelmeskedik vagy legalábbis erős lesz”, vagy beszélhetünk-e akár arról, hogy a városi polgárság „előtérbe nyomulásának” jelei mutatkoznak? Minderről éppen nem beszélhetünk; sőt: mindennek éppen ellenkezőjéről beszélhetünk. Köztudott a XVII. század első felébéli rendiségnek, az 1608. évi és az azt követő országgyűlések törvényhozásának nemcsak jobbagyellenes, hanem városi polgár-ellenes éle; köztudott, hogy az 1647. évi dekrétum mintegy évszázados vizályt zárt le a városellenes irány teljes győzelmével stb. Itt, ha szabad így kifejeznem magamat, a rendi alkotmány, a rendi állam „második kiadásáról, kései újravirágzásáról” van szó, — olyan politikai felépítményről, amely teljesen megfelelt az örökös jobbagyság rendszere — a „második Leibeigenschaft” magyarországi válfaja — korabeli kiépülésének, megszilárdulásának. Heckenast Gusztáv találóan beszél „a rendi képviseleti állam rövid dicsőségéről és hosszú nyomorúságáról”. Ez a találó fogalmazás azonban stílárius floszkulus marad, ha nem értjük mögé voltaképpeni tartalmát: a rendi képviseleti állam rövid *haladó* korszakát és hosszú *reakciós*

periódusát. És éppen ez az, ami miatt dicsőséget és nyomorúságot, vagyis haladást és reakciót nem lehet egyazon, egységes történeti korszakba foglalni. A dicsőség — a feudalizmus felfejlődő, kiteljesedő korszakáé: a feudalizmus virágkoráé; a nyomorúság — a feudalizmus tetőfokán túlhaladott, hosszan elhúzódó uralmának korszakáé: a kései feudalizmus periódusáé.

V.

Vessünk még egy rövid pillantást a referátum egyéb érveire is, amelyekkel a kései feudalizmus korszakának 1440 körüli indulását véli igazolhatni. Fontos szerepet játszik ebben az irodalomtörténészek és művészettörténészek — valóban nagy figyelmet érdemlő — periodizációjának hatása és tanulsága, — ama periodizációé, amely a reneszánsz művészet jelentkezését Magyarországon a XV. század közepétől kezdve figyeli meg, s hasonlóképpen irodalmunk reneszánsz korszakát a XV. század közepétől számítja. „Ebben a helyzetben nem sok sikert ígérő vállalkozás lenne megindokolni — veti fel igenis érthető aggályait Heckenast Gusztáv —, hogy miért kezdődik a késői feudalizmus kora Magyarország gazdaság- és társadalomtörténetében vagy politikai életében kb. háromnegyed évszázaddal ... később, mint a magyar irodalom és művészet történetében.” Csak annyit válaszolhatunk: valóban nem sok sikert ígérő vállalkozás volna ez, — már ti. ha irodalom- és művészettörténetészeink a XV. század közepével a *kései feudalizmus* irodalmi vagy művészeti kifejezésének kezdetét jelölnék meg. Ők azonban — elnézést kérünk — nem a kései feudalizmus korszakát indítják ekkor irodalom- és művészettörténetünkben, hanem irodalmunk és művészetünk fejlődésének *reneszánsz korszakát*. Eltekintve attól — ami pedig ugyancsak igen lényeges ebből a szempontból —, hogy irodalom és műtörténetészeink ún. ölelkező periodizációt alkalmaznak (erről a kérdésről idő híján nem tudom most nézeteimet előadni), csupán annyit szeretnék jelezni, hogy az irodalmi és művészeti reneszánsz éppen nem tekinthető a fentiekben értelmezett *kései feudalizmus* irodalmi és művészeti kifejezésének, a feudalizmus újbóli megerősödése, hosszú évszázadokra elnyúló reakciós uralma irodalmi és művészeti kifejezésének, hanem éppen ellenkezőleg, a reneszánsz a *korai kapitalizmus* fejlődésének kifejezője a XV. századi *Itáliában*, a reneszánsz a feudális viszonyok *bomlásának*, a tőkés termelési mód kialakulásának talajjáról sarjad a XVI. századi *Németalföldön* stb., stb. Hogyan lehetne akkor a kései feudalizmus hírnöke éppen *Magyarországon*?

Nem tudjuk tehát elfogadni azt a megoldást sem, amelyben Heckenast Gusztáv kiutat vél találni a fentebb említett dilemmából, így beszélvén: „Az irodalm- és művészettörténet *reneszánsz és barokk* korszakának felfogásom szerint *egy* történeti periódus felel meg, a *késői feudalizmus* kora”, — aminthogy nem tudjuk elfogadni azt az érvelést sem, amellyel a reneszánsz és barokk korszakának egyazon történelmi periódusba, mégpedig a kései feudalizmus korszakába foglalását indokolja: „Társadalmilag ugyanaz az osztály, a nagybirtokos nemesség képviselte (ti. Magyarországon) a barokkot, mint előzőleg a reneszánszot.” Nem firtatva, indokolt-e a magyarországi reneszánsz és barokk társadalmi bázisát a nagybirtokos nemességre korlátozni, — nagy hangsúllyal kell hozzáfűznünk: még ha mindkettőt a nagybirtokos nemesség képviselte is, ez a nagybirtokos nemesség nem volt ugyanaz, ugyanolyan jellegű a XV. század második felében vagy akár a XV—XVI. század fordulóján, mint a XVII. században. *Ugyanaz a társadalmi osztály, de nem ugyanaz a társadalmi-gazdasági típus.* A XV. század folyamán, kivált a század második felében a nagybirtokon is előrehalad a feudális járadéknak pénzformában való behajtása (véletlen módon nem egy olyan nagybirtokos uradalmára is ki tudjuk ezt mutatni, akik éppen a magyarországi reneszánsz képviselői); a XVI. századi magyar nagybirtok sajátos kétarcúságot, átmenetiséget mutat — miként ezt könyvemben, amelyre Heckenast Gusztáv is hivatkozik, kimutatni igyekeztem —: egyrészt bizonyos mértékben polgárosuló, az angliai „új nemességre” emlékeztető vonásokat, másrészt a robotoltató feudális földesúr rideg arcvonásait; hogy aztán a XVII. század első felére, közepére mindinkább ez utóbbi vonások uralkodjanak el, váljanak egyértelművé a magyar nagybirtokos arculatán. Az ismert német terminológiával szólva: a XV. századi magyar nagybirtokos Grundherr, sőt egyre inkább pénzszolgáltatásokra átálló Grundherr, lényegében hasonlóként nyugat-európai osztályostársaihoz; a XVII. század első felének magyar nagybirtokosa Gutsherr, robotoltató-majorkodtató gazda, a kelet-európai típusú nagybirtokfejlődés sajátosságainak hordozója. Heckenast Gusztáv-tól eltérően tehát, a magyar gazdaság- és társadalomtörténetben — csakúgy, mint a politikai felépítmény életében — igen ismerünk és látunk olyan minőségi változást, amely a XV. század közepétől a XVIII. század második feléig terjedő időtartamot *nem engedi* egyazon periodizációs egységben szemlélnünk.

VI.

A továbbiakban Heckenast Gusztáv *a magyarországi agrárfejlődésnek a nyugat-európaiótól való elkanyarodását*, a tárgy körben írt könyvem megállapításait is olyanoknak tekinti, amelyek alátámasztják, hogy a XV. század *közepén* jelöljük ki „a magyar történeti periodizáció egyik sarokkövét”. Csakhogy — amiként erre Benczédi László korreferátuma is világosan utal — az idézett könyvben kifejtett vizsgálódások „a paraszti árutermelés és kereskedelem korábban uralkodó tendenciájával szemben a XV. század végére helyezik a földesúri árakereskedelem ellentendenciájának jelentkezését, majd a XVI. század tartamára a kibontakozását”, — valamint, legyen szabad ezt hozzáfűznöm: a mezőgazdasági árutermelés két irányzatának küzdelmét, magán a földesúri árutermelésen belül is kétféle fejlődési lehetőséggel. A kései feudalizmus 1440 körüli kezdetének alátámasztására tehát aligha, inkább cáfolása végett lehet ekként az említett könyvre hivatkozni.

Az érveket végigrostálva, marad tehát — amint Benczédi László ismét csak helyesen látja —, hogy a „XV. század közepének főkorszak-határként való felvétele . . . a városfejlődés kérdésén áll vagy bukik”, — vagyis azon áll vagy bukik, hogy *a magyarországi városfejlődés 1450 körüli megrekedését*, Szücs Jenő erre vonatkozó megállapításait mennyiben tekintjük olyanoknak, amelyek *korszakkezdetet*, és pedig a *kései feudalizmus* korszakának kezdetét alátámasztják. Szücs Jenő idevágó kutatásait magam is nagyra becsülöm; ebben az összefüggésben csupán három rövid észrevételt kívánok tenni. Az egyik: még a *soproni* fejlődés elemzése is — amely mint ismeretes, igen fontos, sarkalatos helyet foglal el Szücs Jenő vizsgálódásaiban — mondom, még a *soproni* fejlődés elemzése is a XV. század utolsó évtizedeire vagy éppen a Mohács körüli időkre szolgáltat igazán éles és meggyőző tényeket az 1450 körül bekövetkezett megtorpanás kihatásainak érzékeltetésére. — A másik: Kubinyi András joggal fedez fel bizonyos gyengéket Szücs Jenő amaz érvelésén, amely a *soproni* visszafejlődéshez hasonlót mutat ki már ekkor *Pozsonynál* is; *Budán* pedig még a Jagelló-korban is, sőt egészen 1541-ig fejlődést állapít meg, ami persze lehetséges, hogy itt ugyancsak sajátos körülményeknek volt betudható. Itt tegyük hozzá: más városok, így *Kassa* esetében pedig a reagrarizálódás tendenciáját későbbi adatoknak éppen az 1480 körüli helyzettel való szembeállítás jelzi. Mindez azt a lehetőséget veti fel — és ez a harmadik ide vonatkozó megjegyzésem —, hogy a városok és kézművesség helyzetének a XV. század második felében Szücs Jenő ábrázolta alakulását legfeljebb a XV–XVI. század fordulójától

érvényre jutó fejlődésmenet *előzményeként, előjátékként* értékeljük és — a kutatások mai fokán — még nem korszakváltásnak városfejlődésünk történetében, és kiváltképpen: *még nem korforduló-nak a magyarországi feudális társadalom egész történetében.*

*

Befejezésül engedjék meg, hogy röviden összefoglaljam felfogásomat a vitatott kérdéskörben, jelesen abban: hol vonhatjuk meg a korszakhatárt a magyarországi feudalizmus *második és harmadik* periódusa, vagyis az érett feudalizmus és a kései feudalizmus között. A Magyarország középkori történetének *első és második* szakaszára vonatkozó kutatások feljogosítanak annak megállapítására: a magyar társadalom — amely Nyugat-Európánál később lépett a feudalizmus útjára, minthogy a népvándorlásnak egy későbbi hullámával került végleges települési helyére — az indulásban való elmaradást az anyagi és szellemi kultúra, a társadalmi és politikai élet számos viszonylatában a XV. századra lényegileg, minőségi tekintetben behozta: megközelítette a nyugat-európai színvonalat, — még ha a minőségi szint azonosságát mennyiségi elmaradás kísérte is, főként az iparosodásban-városiasodásban. Az egyenlőtlen fejlődés törvényszerűsége érvényesült abban, hogy a magyar társadalom — ugyan a városi polgárosodás nehézségeitől korlátozva — a mezőgazdasági termelőerők, a termelési és járadékviszonyok, az ártermelés, az osztályszerkezet, az állami-politikai rend, a kultúra szempontjából — viszonylag rövidebb idő alatt járta be a feudális fejlődés első és második (korai és kifejlett, érett) időszakát és „tömörített fejlődéssel” kezdett felzárkózni az akkor leghaladottabb nyugati országokhoz. E tekintetben a XV. század egészének, de a XV. század *második* felének külön is fontos szerepe van: éppen a rendi monarchia kialakulásával, majd — Mátyás alatt — a centralizált államhatalom szervei kiépítésének megindulásával kezdett kiegészülni ez a felzárkózás az állami-politikai fejlődés fontos mozzanataival is. S ezekhez — ugyancsak éppen a XV. század második felében — a szellemi kultúra terén is jelentős eredmények járultak, amelyeket főként éppen a reneszánsz és a humanizmus irodalmi, művészeti, tudományos megjelenése jelzett hazánkban.

A magyar történelem *haladó fejlődési vonalát az az esemény sorozat törte meg, amely — persze éppen nem függetlenül összeurópai, egyetemes történeti hatóerőktől — a XV. század végén, a XVI. század első évtizedeiben játszódott le:* az állami centralizáció összeomlása 1490 után, a parasztháború leverése és kemény megtorlása 1514-ben, a török hódítás 1526 után. E drámai esemény sor összefüggő láncsze-

meiben ragadhatjuk meg *a feudális kori magyar történelem drámai, sőt tragikus kifejlését*: itt ragadhatjuk meg az érett feudalizmus és a kései feudalizmus közötti periodizációs határvonalat, — társadalomfejlődésünknek azt a negatív irányvételét, aminek következtében a virágkor és a bomlás közé beiktatódott a kései feudalizmus több évszázados korszaka, s Magyarországon a feudális rendből a tőkés rendbe való átmenet Nyugat-Európához képest immár jelentős késéssel, elmaradással csak a XIX. században mehetett végbe.

SZÉKELY GYÖRGY KANDIDÁTUS, EGYETEMI TANÁR FELSZÓLALÁSA

A feudális kori magyar történet periodizációjának kérdéseiről összehívott vita annál inkább gyakorlati jelentőségű, mert a meghívólevél kötetenként kéri az időhatárokkal kapcsolatos felfogás kifejtését. A feudalizmus korszakára szorítókozó vita amúgy sem vetheti fel azoknak az alapvető szempontoknak a problematikáját, amelyek alapján az egész magyar történetet összefüggően kellene korszakokra osztani. Heckenast Gusztáv helyesen állapítja meg a főkorszak és kötet, az alkorszak és fejezet összefüggésének mozgékonyosságát, ami lehetőséget ad a ma kialakuló gyakorlati periodizáció további finomítására.

Ugyanakkor azt is meg kell jegyezni, hogy az össze nem függő anyagokból álló előterjesztés sokrétűsége nem mozdítja elő a beható vitát, bár Heckenast Gusztáv már a mellékletek egy részének alapjául szolgáló irodalmat és a rokontudományok szempontjait maga is figyelembe vette korábban elkészített referátumában. Így a vitát bátran le lehetett volna folytatni az előterjesztés eredeti elkészítésének időpontjában is. Hangsúlyosan meg kell jegyezni továbbá, hogy mellékletek helyett annyi idő eltelte után egy összefoglaló periodizációs problémafelvetést annál könnyebben lehetett volna készíteni, mert Dercsényi Dezső és Klaniczay Tibor periodizációi korántsem csak művészettörténeti, illetve irodalomtörténeti szempontok figyelembevételével készültek, hanem mindketten tudatosan tekintetbe vették a történeti irodalom és a történeti periodizációs módszerek tanulságait.

Még inkább szétágazó a mai vita anyaga a külföldi irodalom tanulságait nyújtó beszámolók miatt. Ezek a tárgyalt terület szempontjából sem kapcsolódnak össze. Módszerükben és igényességükben is eltérnek egymástól. Bartha Antal Oroszország feudalizmus kori történetének problematikáját marxista szellemű kritikai színvonalon elemzi. Ugyanakkor ez nem pótolja a világtörténet szovjet periodizációjának ismertetését és összekapcsolását közvetlen feladatunkkal. Nehezen kapcsolható be a magyar periodizációs vita jelenlegi felvetésébe Zimányi Verának a francia gazdaságtörténeti

iskola világtörténeti periodizációs alapelveit ismertető, sajnos, kritika nélkül készült beszámolója. A későbbi munka során azonban ezt a két egyetemes történeti periodizációs beszámolót is kívánatos figyelembe venni.

Az idő szűkre szabott volta és a feladat korlátozottsága mellett is meg kell jegyeznem, hogy Slicher van Bath 1963-ban megjelent munkájának értékét jóval kevésbé lelkendezve hangsúlyozná az, aki például figyelmet szentelne a „nehéz idők” egy évtizeddel azelőtti marxista felvetésére (Graus kezdeményező tanulmányára, Małowist alapvető könyvére, az angol irodalomra). Egyébként a tárgyalt francia irányzathoz tartozott Jacques Le Goff „Das Hochmittelalter” című könyvében (Frankfurt am Main 1965. 334.) a „XIV. század válsága” témakörében E. A. Koszminszkijt többször is, továbbá F. Graust és R. H. Hiltont adja meg az idézett szerzők közt. Felesleges is, helytelen is, hogy valaki Budapesten negligálja a marxista irodalmat egy polgári iskola ismertetése kapcsán, hogy kiragadja marxista összefüggéseiből a lengyel és a haladó angol irodalmat, és helyette francia polgári összefüggésbe vonja őket, hogy elfeledje a nagy szovjet történetírót, akinek munkáját Nyugaton is kiadták. Ezzel akarva, nem akarva az ismertető szükségképpen elmarad a francia gazdaságtörténeti iskola színvonala mögött is, és nem segíti kellően a magyar történet periodizációjának kidolgozását sem.

Rátérve az első kötet időszakára: Heckenast Gusztáv jól érzékeli az eddigi periodizációk körüli problémákat, de a történetírói műhelymunka erőfeszítéseit is. Erőteljesebben egy módszertani problémát kellett volna kidolgoznia: a változások, új jelenségek csírái, kezdeti formái iránti érzékenység és mennyiségi felhalmozódás figyelemmel kísérése, illetve a kiérlelt, lezárt fejlődési fokok alapulvételének kérdését a periodizációban. Ebből adódik ugyanis számos gyakorlati probléma. Ide vág az irodalmi és művészeti öllekező periodizációk jogos alkalmazása is. Sajnos, Heckenast Gusztáv ezt a kérdéskört összefüggőben nem elemezte. Ebből adódik például, amire Heckenast utal is: az 1440-es (a kezdeteken alapuló) periodizáció lehetősége, de a kiteljesedés alapulvétele esetén 1526 után volna a határ, amihez kiegészítő szempontként jegyezném meg, hogy Budapest történetében 1541-ig megy előre a periodizáció. Az 1440-, 1526-, 1541-es határ kérdése annyiból érinti az első kötetet is, hogy a második kötet terjedelmi igényei nyilvánvalóan indokolják az 1440-es határ esetén az első kötet időhatárának is korábbra (1250) helyezését.

Nyilvánvaló mármmost, ami az első kötetet illeti, hogy 1250 táján periodizációs határ húzódik a kiteljesedett fejlődés alapulvétele

esetén. Ezt nemcsak Lederer, Elekes, Mályusz álláspontjai erősítik, amelyekről Heckenast írt, s nem is mond ellent ennek a kétkötetes „Magyarország történeté”-ben levő megoldás sem, amelyről jól érzelmi Heckenast Gusztáv, hogy a felhalmozódó új mozzanatok alapján, az összefüggő kifejtés érdekében tárgyalta a XII. század végétől a fejleményeket. Hiszen „Magyarország története” a „kb. 1061 — kb. 1196” fejezetben nemegyszer tekintett előre a XIII. századra (például: 63, 64, 65, 68, 73, 75.), amint az 1196 tájától mintegy 1300-ig húzódó fejezeten belül is a tatárjárásnál utal a korszakhatárra (83.: „a magyar állam addigi kormányzati rendje összeroppant”, „a királyi birtokra alapult államrendszer tarthatatlanságát is jelentette”). Az is természetes, hogy „A XIII. századi társadalmi átalakulás” című fejezetben is sok kérdés a XIII. század közepe táján sűrűsödött. Mindez jelzi, hogy egy nagyobb lélegzetű munkában, amelyen belül nemcsak sejtetni, de kifejtteni is lehet az új jelenségek jelentkezését, felgyülését és beérését, nem lehet ellenvetés egy 1250 körüli korszak, s akár kötetlezárás igényével szemben. A Heckenast Gusztávtól is helyesen érzékelt s nem antagonisztikus felfogáslátésként feltüntetett különbség a XIII. század közepi és a XII. század végi fejezethatárok között valóban nem annyira periodizációs, mint írói megoldási probléma. Amint a tankönyvben az adódott természetesen, hogy Lederer Emma a fejleményeket végigkísérte teljes útjukon s kb. 1320-nál indult az új szerző része.

Ami végül a belső határokat illeti, az első kötetben nyilvánvalónak tartom, hogy kötetünkben is alkalmazni kell ölelkező periodizációt a magyar föld népeinek története és a magyar nép őstörténete vonatkozásában, amint az is világos előttem, hogy 896 táján, 970/1060 összefüggésében s a XII. század vége felé belső korszakhatárok ezután is fognak adódni.

Ezekkel kapcsolatban egyetlen historiográfiai kérdéshez tennék megjegyzést Géza jelentősége kapcsán, mivel ott Heckenast Gusztáv az összefoglaló műveken túl kitekintett a speciális szakirodalomra is. Géza nagyra értékelése nem László Gyula marxista igényű és Szabolcs de Vajay külföldi munkájával kezdődött, hanem a megelőző marxista irodalom is ilyen meggyőződésnek már hangot adott különféle munkákban. De a historiográfia ebben a tekintetben is régebbre nyúlik vissza. Mályusz Elemér már a felszabadulás előtt a következőképpen írt Gézáról: „... die einzelnen Stämme lebten ziemlich unabhängig. Dieser Zustand dauerte aber nur solange, bis im X. Jahrhundert ein tatkräftiger, energischer Herzog, Géza, das Werk der Organisation, der Staatenbildung in Angriff nahm. Dieser Prozess führte bald zur Erweiterung der eigenen Machtbefugnisse und zur Aufhebung der Selbständigkeit der übrigen Stammesfürs-

ten. In seinem Wesen konnte der *ungarische Einheitsstaat* bereits als errichtet gelten, wenn beim Übergehen der Stammesfürsten das gesamte Magyarentum unter die unmittelbare Herrschaft des Herzogs gelangte." (Elemér Mályusz: Geschichte des ungarischen Volkstums von der Landnahme bis zum Ausgang des Mittelalters. Bp. 1940. 30–31.) Ha Mályusz Elemér terminológiáját nem is mindenben helyeselhetjük, mégis meg kell állapítani, amint a várostörténet vonatkozásában megtehettük már, hogy Mályusz Elemér munkásságában ezen a ponton is a polgári irodalom olyan útkereső tetőpontja jelentkezik, amivel csaknem egyidőben a marxista kérdésfeltevés állt Géza jelentősége mellé. László Gyula fejtegetésének kiindulópontja ugyanis lényegében már benne van, megfogalmazást nyert Molnár Erik szavaiban: „Gézát a külföld már Magyarország királyának tekintette.” (Szentmiklósy Lajos: A feudalizmus kialakulása Magyarországon. Bp. — Debrecen 1942. 24–25.) Ezek a régi periodizációs álláspontok volnának mindenekelőtt említendőek Heckenast Gusztáv fejtegetéseiben, amelyeknek komplexebb, kifejtettebb folytatása László Gyula értékes tanulmánya.

Benczédi Lászlónak a korai korszak tekintetében kevésbé mélyen szántó, sokszor csak áttekintő tárgyalása is felveti 896, 970, 1061, 1250 korszakhatárainak, illetve csomópontjainak problémáit. A fentiekben ezekre is reflektálni igyekeztem.

ELEKES LAJOS, AZ MTA LEVELEZŐ TAGJA, EGYETEMI TANÁR FELSZÓLALÁSA

Mint hogy a periodizáció a történetfelfogás egyik vagy éppen talán a legfőbb kulcskérdése, igen helyesnek tartom, ha nézeteinket e tárgyban időről időre felülvizsgáljuk. Nem annyira az alapelvek szempontjából (amelyek nagy vonalakban tisztázottnak tekintethetők, noha tudvalevően hagynak hézagokat, főként a formáción belüli szakaszolás, ez utóbbinál alap-felépítmény kölcsönhatása elvének érvényesítése, a felépítményi jelenségek megfelelő figyelemben részesítése stb. vonatkozásában); a fontosabb, időszerűbb tennivaló azonban a helyes alapelvek adekvát alkalmazásának keresztülvitele. Átfogó, nagy távlatú kollektív vállalkozások, amilyen a most tervbe vett tízkötetes összefoglalás, erre jó alkalmat nyújtanak.

Helyesnek tartom tehát, ha az Intézet a mű előkészítésének megindítása során lehetőséget teremt ilyen kérdések megtárgyalására. S indokolt a vitaindításul benyújtott — az eddig felmerült problémák rendszerezésére szánt — anyag azon törekvése is, hogy számba vegye a rokontudományok: irodalomtörténet, művészettörténet időközben elért eredményeit. Az alap-felépítmény kölcsönhatása elvének érvényesítése kívánja, hogy ezeket az általános történeti korszakolás munkájában se hagyjuk figyelmen kívül.

A megbeszélés időszerűségének hangsúlyozása mellett ismételtelen leszögezem, hogy ezúttal nem úgy, mint tíz-tizenöt évvel ezelőtt: az alapelvek tisztázásáról, hanem szabatos alkalmazásukról és belső differenciálásukról van szó. Marxista történelmi összefoglalás aligha indulhat ki másból, mint a formáció, tehát lényegében a termelési mód változásaiból. A tagolás fő vonalainak ezt kell kifejezniük. Ezen belül — mint már a régi vitákon tisztázódott — nagy gondot kell fordítani mind a termelőerők, mind a termelési viszonyok fejlődésének, változásainak árnyalt bemutatására. Ezzel tulajdonképpen egybeesik, bizonyos vonatkozásokban könnyebbséget jelent, ha az osztályharc menetét, annak nagy fordulópontjait állítjuk a periodizáció tengelyébe. Gondot kell fordítani — mint elvileg már akkor felmerült, gyakorlatban kevésbé realizálódott — a termelési

viszonyoktól meghatározott társadalmi viszonylatok (az ún. társadalmi „struktúra”, tehát nem csupán az alapvető osztályviszonyok, hanem az egész bonyolult szövevény) konkrétan hiteles bemutatására.

Újabb, főleg külföldi (részben szovjet) fejtegetések arra figyelmeztetnek, hogy a korábbinál nagyobb gondot kell fordítani a társadalmi tudat jelenségeire (ide sorolom a társadalmi „pszichológia” újabban felvetett egyes kérdéseit), a tágan értett kultúra növekedésének, felhalmozott eredményei társadalmi elsajátításának folyamataira, köztük tudományos ismeret és művészi kifejezés (az itt megvalósuló „tükrözés” sajátos formái s ezek konkrét, osztályonként változó — mindenesetre a társadalmi „struktúra” által meghatározott — társadalmi, fejlődésbeli szerepe) szerteágazó problémáira. Az ideológiák fontosságát nem kell újból hangsúlyozni, annál inkább szükséges kiemelni alapjuk és hatásaik árnyaltabb bemutatásának kívánatosságát. Általában, szükséges kiemelni (az alap meghatározó szerepének igen határozott leszögezése mellett) a felépítményi jelenségek visszaható szerepének fontosságát, e szerep árnyaltabb elemzésének és érzékeltetésének ajánlatosságát.

Valószínűnek tartom, hogy ilyenféle szempontok mérlegelése ki fog hatni az anyag összeállítására, a kötetek tematikai súlyozására, a szöveg felépítésére és a fejezetek beosztására. Lehetséges, hogy némi módosítást von maga után a periodizáció egyes részleteiben, főként egyes eddig is bizonytalannak tartott alkorszakos időhatárok megállapításában. Ezért elképzelhetőnek tartom, hogy a periodizáció egyes ilyen részletkérdéseire később — a munka fejlettebb fokán — még visszatérjünk. Egyelőre azonban számottevő változások szükségességét, legalább a feudalizmus alkorszakai — és főleg saját alkorszakom: az érett (kiteljesült) feudalizmus — időhatárait illetően nem látom át. Még kevésbé tudok egyetérteni az anyagban javasolt megoldással, amely szerint a „késői” feudalizmus kezdeteit a XV. század közepére kellene áthelyeznünk. A javaslat figyelemre méltó ugyan, indokait azonban nem tartom kielégítőnek.

A javaslat indokként utal az irodalomtörténetben újabban kialakított korszakolásra (magam ezt inkább csak anyagelosztásnak mondanám); utal a városfejlődés megrekedéséről szóló nézetekre (amelyek, mint talán nem ismeretlen, nem örvendenek általános elismerésnek); meghatározónak szánt érve azonban az a megállapítás, hogy a késői feudalizmus fő vonása (legalábbis a legjobban megfigyelhető fő vonása) a rendiség és a központosító törekvések ellentéte. Mind az alkorszak határait, mind további belső tagolását ennek alapulvételével vizsgálja. Ez az álláspont nézetem szerint nem fogadható el.

Általánosnak tekinthető felfogás értelmében a késői feudalizmus fő jellegzetessége — kelet-európai általánosságban meghatározó vonása — a feudalizmusból való kibontakozást *előkészítő* fejlődésnek az a lassú és kacskaringós útja, amelyet az alapvető gazdasági-társadalmi viszonyokban döntő ismérv gyanánt mindenekelőtt az ún. „második jobbágyság” (a társadalmi viszonylatoknak ezzel összefüggő rendszere) jellemez. Terminológiai kérdésekbe itt nem bocsátkozom. Megemlítem, hogy a „második jobbágyság” értelmezésében az Engelstől eredő meghatározáshoz tartom magamat. Nézetem szerint ezt a meghatározást konkrét elemzések alapján lehet gazdagítani és finomítani, de egészében — a dolog lényegét nézve — iránymutatónak kell elfogadni. (Az örökös jobbágyság jogi terminus technicusa nem ekvivalens.) A feudális rendben mindvégig alapvető úr—jobbágy viszony jelentős átalakulásáról, a jobbágy személyes és földhasználati jogait erősen korlátozó — sok elemében nem új, egészében mégis újat jelentő — függő viszony elterjedéséről van szó. Az osztályviszonyok módosulásáról, a gazdasági fejlődés fő vonalát jelző árutermelés különböző tendenciáinak harcáról, a roboton alapuló földesúri majorgazdaság túlsúlyának kialakulásáról. Rendiség és központosítás ellentétének ezen az alapon kialakuló új vonásairól. A kelet-európai fejlődés „elkanyarodásáról”. Ezt aligha fejezhetjük ki a rendiség és központosítás ellentétével. Még annak sajátosan kelet-európai vagy sajátosan magyar, esetleg sajátosan új vonásaival sem. Alapvető folyamat ábrázolásánál az alapozás kell visszatérni.

Az alapnak a késői feudalizmusra jellemző változásai tekintetében — mint azok előzménye, részben előkészítője — figyelmet érdemel a XV. század végének, a XVI. század elejének több ténye. Mint ismeretes, ezek közé szokás sorolni (némi megszorítással ideveszem magam is) a földesurak egy részének növekvő bekapcsolódását a mezőgazdasági termékek egy részének kereskedelmébe. Az ebből levonható következtetések azonban nem szólnak amellett, hogy helyezzük korábban a késői feudalizmus döntő ismérveinek kialakulását. Önmagában az sem indokolná ezt, ha elfogadnók Szücs megállapításait a hazai városfejlődés megrekedésének a XV. század közepére datált kezdeteiről. A városfejlődés színvonalának viszonylagos alacsonyága korábban sem elhanyagolható jellegzetessége a kelet-európai, így a magyarországi fejlődésnek. Megrekedése — amin több más mellett főként a tőkés formák hiánya vagy gyengesége értendő — kétségkívül további, igen fontos mozzanat s még fontosabbnak bizonyul később. Más viszonyok közt: a kialakuló „második jobbágyság” rendjének viszonyai közt, mint e forma kialakulásának és főleg megszilárdulásának egyik igen fontos ténye-

zője. Magában azonban a „megrekedés” (főként a fenti értelmezésben) nem fogható fel a késői feudalizmus kialakulását, vagy akárcsak ennek kezdeteit bizonyító tényként. Ez is csupán előzménynek tekinthető, már amennyire mint tény egyáltalán igazolható. (Mint jeleztem, ez korántsem tekinthető általánosan elfogadottnak. Vö. például Kubinyi eredményeit stb.)

Az irodalomtörténeti periodizációt számunkra nem tartom iránymutatónak. Egyrészt azért nem, mert — mint bevezetőben az anyag is elfogadni látszik — történeti periodizációban az alapvető folyamatokból kell kiindulni, nem a szellemi műveltség olyan (önmagukban bárminő fontos) eredményeiből, amilyen az irodalom vagy éppen az irodalmi-művészeti stílus. Ezen túlmenően, az irodalomtörténeti periodizációt azért sem tartom iránymutatónak, mert a stílusok különválasztására törekedvén, tulajdonképpen megkerüli a korszakolás feladatát.

Tetszetős az ennek igazolásául bemutatott eljárás (és ennek elvi igényű indokolása), de huzamosan aligha tartható. A korszakolás, ha nem játszunk a szavakkal, egymástól valaminő kritériumok alapján különböző — tehát megkülönböztethető — időszakok elválasztását, körülhatárolását, időponthoz kötött megkülönböztetését jelenti. (Mellékes, hogy az „időpont” napi dátum vagy évtizedben megjelölt hozzávető határ. Mindenesetre: valamilyen határ.) Az irodalomtörténeti anyagelosztás ezt a feladatot megoldatlanul hagyja. Ezáltal egész időszakok — esetünkben a XV. század közepétől a reformáció elterjedéséig terjedő mintegy nyolcvan-százéves időszak — legfőbb jellegzetességét hagyja figyelmen kívül (legalább is a címeikkel, szerkezettel nem segít kifejezni), azt ugyanis, hogy erre éppen a két gyökerében és tartalmában különböző irodalmi, művészeti, művelődési irányzat: „középkori” — „kolostori” stb., illetőleg „reneszánsz” — „humanista” stb. egymás mellett élése, esetenként érintkezése a jellemző. Ez magában is arra utal, hogy a stíluselemzés túlságosan előtérbe került a kulturális bázis — és azon túl az alapvető társadalmi összefüggés — konkrét elemzésének hátrányára. A szövegről most nem szólok, ezúttal csak az anyagelosztás módjáról, a mi periodizációnk számára ebből levonható (szerintem inkább negatív) tanulságokról van szó. Ha tartalmi kérdéseket is figyelembe veszünk, tüstént nyilvánvalóvá válik, hogy a humanizmus nem fogható fel egyszerűen úgy — Magyarországon sem, másutt még kevésbé —, mint a késői feudalizmus ideológiája. Ebben a vonatkozásban nem első, hanem irodalomtörténéseink által is megkülönböztetett második virágzása érdemelne figyelmet. Ott is inkább módosulása és adaptálása, mintsem pusztán előfordulása. Az ún. „kolostori” műveltség fennmarad, sőt néhol mint-

egy másodvirágzását éli az érett feudalizmus időszakában. Mégsem tekinti úgy senki, mint az időszak eszmei kifejezőjét. Úgy tekintik, mint a korai feudalizmus továbbélő és módosuló termékét, és ilyen összefüggésben legfeljebb módosulását, adaptálását szokták vizsgálni.

Összefoglalva: nem tartom indokoltnak a késői feudalizmus kezdetének áthelyezését a XV. század közepére. Még a végére sem. Marad a kérdés, jó-e a jelenleg használatos — Moháccsal kezdődő — alkorszakolás. Többször kifejtettem, Mohácsot önmagában nem tartom korjelzőnek, legfeljebb a rákövetkező negyedszázaddal együtt. A negyedszázad nyomában járó *politikai* változást, mindenekelőtt a török hódítást és a tartósult hadszíntéri állapotot olyan ténynek tekintem, ami jelentősen hatott az alapvető gazdasági-társadalmi folyamatokra, a nép egész életére, a fejlődés tendenciájára és perspektíváira is. Döntőnek a késői feudalizmus általános kelet-európai ismérveit tekintem. Úgy vélem azonban, nem lehet vita tárgya, hogy a török hódítás és a hadszíntéri állapot számottevően hatott ezeknek az ismérveknek konkrét megnyilvánulási formáira is, nem szólva egyéb el nem hanyagolható hatásaikról. Helyénvalónak tartom tehát, ha ezt a periodizáció is kifejezi. Ez annál könnyebb, minthogy a két dolog: a török hódítás és a késői feudalizmus kibontakozása (legalábbis ennek első szakasza) időben nagyjából egybeesett. Szívem szerint nem adnék dátumhoz kötött metszőpontot, egységben kezelném Mohácsot és a rákövetkező mintegy negyedszáz évet. Ha azonban ragaszkodunk valamilyen dátumhoz (aminek tapasztalatom szerint inkább az oktatásban van jelentősége), akkor nem Buda elestét választanám. Ez csak megpecsétel, teljessé tesz valamit, ami Moháccsal indul. Ha már ilyen erőszakos, mesterséges metszést hajtunk végre, miért ne tartsuk magunkat a hagyományos eljáráshoz. Ennek sem tulajdonítok különösebb elvi jelentőséget, inkább csak mellékesen utalok — megint az oktatásban kívánatos stabilitás érdekében — a hagyományossá vált korjelzők, metszőpontok bolygatásának nehézségeire.

Javaslat: dolgozzunk olyan évhez nem kötött átmenettel, mint a korai feudalizmus végződésénél. Ha ragaszkodunk a dátumhoz, akkor már inkább maradjon Mohács, de feltétlenül kitekintéssel következményeire.

PERÉNYI JÓZSEF KANDIDÁTUS, EGYETEMI TANÁR FELSZÓLALÁSA

Minden történetíró, ha nagyobb, átfogóbb jellegű munkát ír, kénytelen mondanivalóját bizonyos alapelvek szerint rendezni, mert az csak így válik érthetővé azok számára, akik a szerző által feldolgozott teljes anyagot nem vagy csak részben ismerik. Az egyik ilyen rendezési alapelv a dolgok egymásutánját érzékeltető kronologikus rendezés. Az egymásutániség érzékeltetése azonban még nem elegendő. Ahogyan a regényíró is fejezetekre bontja anyagát, s a fejezetbeosztásnak rendszerint különleges okai vannak — az író valamit érzékeltetni akar vele — kénytelen ezt megtenni a történész is, akinél a fejezetek rendszerint egy-egy kisebb időperiódust, korszakot ölelnek fel. Hogy azután a történész mit tekint korszaknak, az szinte teljes egészében történetfelfogásától függ. Azok, akik a történelemben nem látnak mást, csak események és folyamatok tarka szövevényét, korszakbeosztásukat természetesen önkényesen, egyéni ízlésüktől, munkájuk felépítésétől függően végezhetik el. Azok viszont, akik eljutottak pl. Max Weber ideáltípusáig, már bizonyos mértékig kötve vannak, korszakbeosztásuknak valamilyen tartalmat kívánnak adni. Ezek azok a történészek, akik a művészet-történeti kategóriákat sokszor ország vagy néptörténetekre is alkalmazzák, s a gótika, a reneszánsz, a barokk stb. korszakokról beszélnek.

De egészen másképpen kell periodizálni annak, aki a történet törvényszerűségét vallja, mert a törvényszerűséget már korszakolásával is ki kell fejeznie, mégpedig úgy, hogy abból a haladás, a progresszív fejlődés is kiderüljön. A marxisták számára ezt a lehetőséget a formációk szerinti korszakolás adja, s ezzel kapcsolatban nincs is köztünk vita. Amikor azonban gyakorlati térre kerül a dolog, azaz meg kell állapítani egy-egy formáció alsó vagy felső határát, már nem ilyen egyszerű a dolog. Minthogy pedig egyes formációk több ezer évig is fennálltak, további tagolásra, alkorszakok elkülönítésére van szükség, ami még nagyobb, még élesebb vitákra szokott vezetni. A kívánatos ugyanis az volna, ha az alkorszakok elnevezése a feudalizmushoz, kapitalizmushoz stb. hasonlóan

kifejeznék az alkorszak lényegét is. Ilyen kifejező alkorszak-elnevezéseink azonban jelenleg még nincsenek, s ezért a periodizációs vitákban éppen itt, az alkorszakok határainak meghúzásánál és elnevezésénél vannak a legnagyobb viták. A történészek egy része itt is elsősorban a társadalom- és gazdaságtörténetre, az alapra szeretne építeni. Mások viszont lehetőnek találják az alkorszakok politikai vagy kultúrtörténeti jellemző jegyekre, azaz felépítményi jelenségekre való alapozását stb.

Sajnos, ezek a viták újra és újra kezdődnek, s a tapasztalatok szerint eredménytelenül végződnek, véleményem szerint elsősorban azért, mert e problémákat elméleti kérdésként rendkívül szegényes metodológiai irodalmunkban még senki sem tárgyalta, a problémákat a gyakorlat vetette fel, s hiányzik elméleti megalapozásuk. Aki behatóan tanulmányozta egy évtizeddel ezelőtt a Szovjetunió történetével kapcsolatos periodizációs vitákat, tudja, hogy az alkorszakhatárok kérdése nyitva maradt. A viták után megjelent szovjet összefoglaló munkák korszakbeosztása nem az említett viták eredményeit tükrözi, hanem a szerkesztőségekben folytatott megbeszéléseken elért kompromisszumokat. Sajnos, e kérdésekben nem hozott újat sem a magyar, sem a lengyel periodizációs vita. Félek, hogy elméleti kidolgozás hiánya miatt most sem fogunk mindenki által elfogadott, s ami még fontosabb, elméletileg is megalapozott eredményhez jutni.

Ilyen körülmények között az volna itt a feladatunk, hogy a jelenleg közképen forgó magyar történeti szintézisek periodizációját átvizsgáljuk, a mutatkozó ellentmondásokat, illetőleg jelentős eltéréseket eltüntessük úgy, hogy az utóbbi tíz év kutatásainak eredményeit felhasználva igyekezzünk elkülöníteni az egyes alkorszakokat a legjellemzőbb, legsúlyosabb ismertetőjegyek alapján, s közben igyekezzünk az alkorszakok elnevezésére minél kifejezőbb neveket találni. Egyben azonban biztos vagyok: teljesen felesleges arra törekedni, hogy irodalmi és művészeti korhatárainkat egészen pontosan egyeztessük szintézisünk gazdasági-társadalmi vagy akár politikai alapokon meghúzott alkorszakaival. A kulturális jelenségeknél ugyanis mindig számolnunk kell kívülről jövő, sokszor döntő szerepet játszó hatásokkal, kölcsönzésekkel, olyan hatásokkal, amelyek nálunk fejlettebb országokból érkeztek a legkülönbözőbb utakon. Nem hiszem ugyanis, hogy a magyar humanizmust és reneszánszt a magyar polgári fejlődésből tudnánk levezetni, s félek, hogy a barokknál és a felvilágosodásnál is hasonló a helyzet.

A fentiek alapján úgy látom, hogy az alkorszakok elkülönítésénél meglehetősen szabadságunk van. Én azonban szeretném, ha a vita folyamán e szabadságot önként megszorítanánk abban az értelem-

ben, hogy még az alkorszak-határoknál is részesítsük előnyben a gazdasági és társadalmi jelenségeket. Ellenkező esetben, mint azt jelenlegi szintéziseinknél láthatjuk, az alkorszakok az elkülönítő jelek oly tarkaságát mutatják, hogy olvasóink, akik műhelytitkainkat nem ismerik, önkényességgel, vagy ami a jelen esetben egyre megy, elméleti megalapozás hiányával vádolhatják a szerzőket.

Mielőtt konkrét periodizációs problémák tárgyalásába belemennék, egy alapvető kérdést szeretnék tisztázni. A „Magyarország története” címet mi tulajdonképpen elődeinktől örököltük. Régi, középkorból származó és éppen ezért eddig tudományosan nem tisztázott kifejezésről van szó. Mielőtt korszakairól vitázunk, meg kellene állapítani pontos jelentését. A magyar nép történetét jelenti-e? A magyar állam történetét jelenti? Vagy a honfoglalásig a magyar törzsszövetséget s azután a Magyarországon lakó összes népek történetét? Én ez utóbbi álláspontot képviselem, s ezért kérem, hogy a korszakhatárok meghúzásánál ne csak a központi, magyar területeket vegyük tekintetbe, hanem a széleket, a szlovákok, kárpátukránok, románok, szerbek és horvátok területét is. Egyes, nagyon fontos jelenségek ugyanis itt más időhatárok között mutatkoznak, sőt egyes problémák magyar többségű területeken nem is léteznek. Igen melegen javaslom, hogy — a tízkötetes szintézis tényleges munkálatainak megkezdése előtt — behatóan tanulmányozzuk azokat a műveket is, amelyeket szomszédaink írtak Magyarország történetéről. E munka még akkor is nagyon hasznos volna, ha nem mindenben tudnánk egyetérteni velük. Sajnálom, hogy nem készült egy olyan referátum, amely bemutatná nekünk, hogyan látják a magyar történet periódusait a külföldi marxista szerzők.

Ezekután rátérek konkrét mondanivalómra. Benczédi László referátuma szerint a honfoglalás nem főkorszak-határ, mert a hazánk területén lejátszódó folyamatok „már jóval a honfoglalás előtt, a vándorlások korában megkezdődtek”. Ezt én, sajnos, nem tudom elfogadni. Lebediában a magyar társadalom kétségtelenül az ősközösségi társadalom bomlási szakaszában volt. A fejlődés azonban egy nomád vagy félnomád nép fejlődése. A tagozódás, minthogy a rendelkezésre álló hatalmas területeken erre nem volt szükség, nem az állandó legelőrendszeren, azaz a földön, hanem az állatvagyyonon nyugodott.

Így a honfoglalás döntő változásokat hozott, s ezért igenis korszakhatár, mert mi nem egy elvont, hanem élő, mozgó társadalommal dolgozunk. Egyes kutatók szerint a magyarság hatalmas állatcsordákkal kelt át a Kárpátokon, s mivel az új ország területén kevesebb legelő állt rendelkezésére, gazdasági és társadalmi válság

állt be, minek egyik megnyilvánulása a kalandozások, másik pedig a földművelésre való fokozatos áttérés. E nézet szerint, valóban, a honfoglalás nem jelent törést a magyar társadalom történetében.

Ezt a nézetet azonban nehéz elfogadni. A honfoglalás ugyanis nem előre kitervelt, jól előkészített akció eredménye. A bolgárok ellen harcoló magyar főserég távollétében a magyaroknál sokkal nagyobb besenyő törzsszövetség megtámadta az otthonmaradottakat, s azokat futásra, új haza keresésére kényszerítette. Aki a nomád háborúk természetét ismeri, tudja, hogy annak fő célja a zsákmányszerzés, az ellenfél állatállományának és asszonyainak elrablása. Semmi okunk sincs tehát feltételezni azt, hogy a magyarság nagyszámú állattal érkezett mai hazánk területére. S ha ezután gazdasági és társadalmi válság következett, akkor annak oka nem a legelők, hanem az állatok hiányában keresendő. A kalandozások egyik célját tehát a kincsszerzés mellett én nem a rabszolga, hanem az állatszerzésben látom, mivel a megmaradt ló- és marhaállomány szaporítása természetes úton rendkívül lassú. A kalandozó magyarok fejében aligha fordult meg, hogy nekik most át kell térniök a földművelésre, s ezért rabszolgákat kell szerezniök. A közelebbi területekről persze szedtek rabszolgákat is, de azért, hogy az utánuk jövő közép-ázsiai rabszolgakereskedőknek eladják őket, mint arról dirhem-leleteink tanúskodnak.

Mindebből az is következik, hogy aligha maradt fenn változatlanul a honfoglalás előtti társadalmi szerkezet, melynek alapja az állatvagyon volt. Hogy kinek sikerült állatállományát gyorsabban szaporítani hazánk területén, azaz kiemelkedő helyet elfoglalni a társadalomban, az sok mindentől függött, amelyek között a régi honfoglalás előtti társadalmi helyzet csak az egyik, és biztosan nem is a legfontosabb tényező volt. Szerintem az elszenvedett vereség, s az új haza elfoglalása közben a magyar társadalom teljesen átalakult: nem maradtak meg a régi törzsek, sőt nemzetségek sem, s ha az újak a régi nevet viselik is, nem az előzők szerves folytatásai. Hasonló jelenségeket ugyanis tucatnyi esetben tanulmányoztam az eurázsiai pusztákon élő nomádoknál, s az analógia nem engedi, hogy a magyar esetet másképp képzeljem el.

955 előtt tehát a földművelésre való áttérés aligha képzelhető el, mert nem volt szükség rá. Föld volt elég, inkább az állat hiányzott.

Ebben az esetben viszont nehéz Magyarországon fél század alatt egy földbirtoklásra, földművelésre, földesúrra és jobbágyra épülő feudális állam kialakulását elképzelni. A magyar feudális állam kezdetei aligha hasonlítanak a cseh, lengyel vagy orosz kezdetekre. Rendkívül sajnálom, hogy az elmúlt 20 év alatt nem készült nálunk egy speciális tanulmány, amely a XI. századi jelentős forrásanyag

alapján megvizsgálná országunkban a földművelés és az állattenyésztés viszonyát, megvizsgálná írott forrásainkat abból a szempontból, hogy mi azokban a tényleges valóság és mi a külföldi szerzők, feudális földműves országokból származó írók hatása, torzítása.

Röviden: úgy látom tehát, hogy a honfoglalás külső erők által okozott törés a magyar társadalom történetében, amely azonban gyökeres változásokkal járt. Ettől kezdve a 955–960-as évekig én egy speciális, csak a magyar történetben található alkorszakot állítanék be, amelynek azonban nem a földművelésre való áttérés előkészítése a jellemzője, hanem a bizonytalanság, az útkeresés. S a folytatás, a század végén bekövetkező államalapítás sem lehet azonos a szomszédos földműves népek körében tapasztalható folyamattal. Általában a magyar gazdaság- és társadalomfejlődés a XII. század közepéig egy sor speciális vonást mutat a szomszédos államokkal szemben. Ezek kimunkálása és bemutatása azonban jelenleg nem az én feladatomban.

Most pedig még néhány szót a feudális széttagoltság koráról. A marxista történész egyik nagy előnye, többek között, polgári társaival szemben, hogy műszavainak *csak egy* jelentése van, s azok elég pontosan meg vannak határozva. Más tehát a „feudális anarchia” és más a „feudális széttagoltság”. Nálunk van feudális anarchia, megvan a széttagolódás tendenciája is, a széttagolódás azonban abban az értelemben, ahogyan azt általában az egyetemesek történészek használják, nincsen meg. Nálunk nincsenek egymástól független feudális fejedelemségek. Hogy mégis bekerült e fogalom munkáinkba, annak oka elsősorban a szomszéd államok történeténél mutatkozó jelenségek indokolatlan másolásában keresendő. Én tehát a XIII. század közepétől az 1320-ig tartó korszakot nem tartom, s nem nevezném a feudális széttagoltság korának. Nézetem alátámasztására most csak egy furcsaságot hozok fel. Az egyetemi tankönyvben „A feudális széttagoltság kora” „Az árutermelés csíráinak jelentkezése” című fejezettel kezdődik, holott a marxista történészek a feudális széttagoltságot éppen a naturalgazdálkodásból vezetik le, s éppen az árutermelés kezdeteivel indokolják a *széttagoltság felszámolását*. Én tehát úgy gondolom, hogy nálunk nem lehet feudális széttagolódásról beszélni, s éppen azt kellene megmagyaráznunk, hogy nálunk ez miért nem jött létre. Nem hiszem, hogy ez túl nehéz lenne, ha abból indulnánk ki, hogy a magyar történet első századai bizony a szomszédokkal összehasonlítva (a XII. századig) elég sok speciális vonást mutatnak. Ettől függetlenül, a feudális széttagoltság bekövetkezése vagy fennmaradása az árutermelés megindulása után nem törvényszerű az európai történet-

ben. Van példa arra, nem is egy, hogy ez a periódus nem következik be, vagy elhúzódik esetleg a XIX. századig. S mindennek speciális okai vannak, amit a történészek meg kell találnia.

Az egyetemes történész szemével nézve addigi periodizációnkat, feltűnik, hogy mi nagyon későn kezdjük a rendi állam korát. Más országok marxista történészei a kort az első tartomány-, illetve országgyűlések megjelenésével állítják be. Bevallom, az egész irodalom áttanulmányozása után sem egészen értem, hogy miért éppen a Hunyadi-párt megalakulását kell a „feudális állam rendi-képviselői formája létrejöttének” tartani, s nem az első országgyűlések jelzik e kor beköszöntét. Ugyanúgy nem értem e korszak lezárását sem. Mátyás átmeneti centralizációs kísérlete nem vetett véget a rendi államnak, mert rendi állam van nálunk a Jagellók, sőt az első Habsburgok alatt is. Hogy nálunk a rendi állam korszaka ilyen rövid a jelenlegi szintéziseinkben, annak talán az az oka, hogy vannak igen jó, frappáns elnevezéseink a XIV—XVI. század egy-egy részére, s azokat alkalmas helyen fel is használjuk tagolásra, s mivel csak kétlépcsős tagolásunk van, a rendi államot csak egy kis korszakra szorítjuk, hogy használhassuk a többi elnevezést is.

Mindez felveti tehát a tagolás, a periodizáció mélységét is. Hány fokú tagolást kell alkalmaznunk? Előbb ezt döntsük el, s azután keressük a korszakelnevezéseket.

S most még néhány szót szeretnék szólni a „késői” feudalizmus problémájához is, kapcsolódva Pach Zsigmond elvtárs ezzel kapcsolatos megállapításaihoz, melyekkel egy-két, inkább terminológiai kérdésben nem tudok egyetérteni. Többször említette a „klasszikus feudalizmust”, bevallom, egy számomra eddig ismeretlen fogalmat. Én inkább nyugat-európai feudalizmusnak nevezném, s a magam részéről óvakodnék annak alkorszak-határait általánosítani, s egyetemes történeti alkorszak-határokká szélesíteni. Mi, egyetemes történészek erősen harcolunk a nyugat-európa-centrizmus ellen, különösen a feudalizmus korában, amikor e terület „élenjáró” jellege erősen kétségbe vonható. Ezért tehát, ha alkalmazzuk a „korai feudalizmus”, „az érett feudalizmus” („a feudalizmus virágkora”) és a „késői feudalizmus” elnevezéseket, akkor világtörténeti síkon nem mindig Nyugat-Európára gondolunk. Véleményem szerint különben e három kifejezés és a hozzá hasonlók arról tanúskodnak, hogy még távol állunk attól, hogy a feudalizmus világtörténeti korszakát mint olyant alkorszakokra tudjuk osztani, s olyan kifejezésekkel jelölni, amelyek ezeknek az alkorszakoknak a lényegéről is mondanak valamit. A magam részéről különben úgy gondolom, hogy ez sohasem fog bekövetkezni, mert világtörténeti síkon nem lehet periodizálni anélkül, hogy a tér kategóriáit be ne vonjuk a

dologba. A kínai feudalizmus és az európai feudalizmus alkorszakai például abszolút időben erősen elütnek, s az egyes alkorszakok tartalma is erősen különbözik stb. Hasonló a helyzet Nyugat- és Kelet-Európa között is. S hogy ez milyen fontos körülmény, azt mutatják az előttem szólók megjegyzései a „késői feudalizmus” kezdetével kapcsolatban. Nehezen lehet itt eredményt elérni, mert, sajnos, a feudalizmus alkorszakainak jelentése nincs tisztázva. A „korai”, „érett”, „késői” jelzők sok mindent takarhatnak.

Így például az előttem szólók közül többen az „érett feudalizmus” kifejezéssel Nyugat-Európára gondolva, a városok virágkorát, a német és itáliai feudális széttagoltság körülményei között jelentős önkormányzathoz jutott városállamok korát, egészen pontosan a XIV–XV. századot jelölik. Vannak olyan marxista szerzők is, akik e kort „a feudalizmus virágkorának” nevezik. Akarva-akaratlanul ugyanis hatással van ránk a polgári történetírás, amely e kort tartja a „középkor virágkorának”. Csakhogy a középkor és a feudalizmus nem azonos fogalmak. Persze amióta Huizinga megírta a „Középkor alkonya” című munkát, a XV. századot már a polgári történészek sem nevezik „virágkornak”. Nyugat-európai viszonylatban e korszakot még kevésbé mondhatjuk az „érett feudalizmus” korának, ha az „érett” szó a kiteljesedést, a feudális rendszer összes jellemzőinek meglétét, és szinte akadálymentes működését is jelenti. A magam részéről ugyanis a városok megjelenését, a polgárság gyarapodását, erősödését, azaz a falu és a város közti munkamegosztás elmélyülését és összes következményét nem a feudalizmus érettsége, virágzása jelének, hanem éppen ellenkezőleg, hanyatlása jelének fogom fel. A feudalizmus egyik fő jellemzője ugyanis a társadalomnak két antagonistikus osztályra, a földesurak és a jobbágyok eléggé tarka osztályára való oszlása. A harmadik osztály megjelenése, majd megerősödése nem az érettség, nem a virágzás, hanem a hanyatlás jele, s helyesebb e kort hanyatló feudalizmusnak nevezni, mert már tartalmazza sírásóját, a következő formáció, a kapitalizmus elemeit, amelyek Nyugat-Európában egyes helyeken már a XVI. században uralomra kerülnek. Nyugat-Európában tehát, véleményem szerint a XIII–XV. század a feudalizmus hanyatlásának kora, vagy szelídebb kifejezéssel, a késői feudalizmus kora. E területen a korai feudalizmus az V–VII. századot, az érett feudalizmus a VIII–XII. századot jelenti, mikor is lehet vitatkozni azon, hogy a XII. század hova tartozik.

Egészen másképp áll a helyzet Kelet-Európában, ahol a IX–XI. századot (egyes helyeken még a XII. századot is) kell a korai, a XII–XVI. századot kell az érett feudalizmus, és a XVII–XIX. század közepét a késői feudalizmus korának tartani. Természetesen

ezek a korhatárok egyetemes történeti korhatárok, konkrétan, egyes országok történetének periodizálásánál jelentős eltérések mutatkoznak (például Franciaország esetében a késői feudalizmus a XVI—XVIII. századot foglalja magában).

Mindezt csak azért mondtam el, hogy vigyázzunk, amikor a magyar történetet az „egységes” fejlődés jelszavával össze akarjuk hozni a nyugat-európai fejlődéssel. E szempontból mindegy, hogy 1526-ot vagy 1608-at vesszük-e nálunk a késői feudalizmus kiindulópontjának. A lényeg az, hogy e kornak jellemző vonásait nem találjuk meg Nyugat-Európában sem ebben, sem az előző korszakban. A fontos az, hogy a magyar és az egész kelet-európai gazdasági-társadalmi fejlődés e korban sajátos, csak itt, sehol másutt nem található úton halad. A fejlődés ugyan itt is a kapitalizmus felé mutat, de az oda vezető út „sajátos”, ha Nyugat-Európával, vagy akár az oszmán birodalommal hasonlítjuk össze, s az eredmény, századok múltán, a kelet-európai kapitalizmus maga is sok mindenben el fog térni a nyugat-európai kapitalizmustól.

Mindez óvatosságra kell, hogy intsen bennünket, ha egyetemes történeti fogalmakkal operálunk. Vigyáznunk kell arra, nehogy Nyugat-Európát fétisként a feudális vagy a kapitalista fejlődés „klasszikus” földjének tekintsük abban az értelemben, hogy az a minta, az az értékmérő, s mindenütt, ahol a feudalizmus vagy kapitalizmus felé megy a fejlődés, úgy kell lennie, ahogyan ott volt. A magam részéről megkockáztatom azt az állítást, hogy a frank állam feudalizmusa vagy a holland—angol kapitalista fejlődés is „sajátos”, másutt elő nem forduló fejlődés. Másutt, e fejlődés több alapfeltételének hiányában nem is mehetett a dolog úgy, ahogyan ezekben az országokban.

1) Az ősközösségi társadalom bomlása és a korai feudalizmus közötti korszakhatár kérdése, megítélésem szerint, összekapcsolódik azzal a kérdéssel is, hogy nem csupán a *magyar nép* történetéről, történeti fejlődéséről van szó, hanem *Magyarország* történetéről. *Magyarország* története pedig a *honfoglalással* kezdődik. Ezért úgy vélem, helyes megmaradni amellett, hogy a honfoglalást megelőző időszakról a tízkötetes mű első része ismertesse a magyar nép történetét a honfoglalásig, s a magyarországi területeken élt népek történetét, s mindenekelőtt a honfoglalás idején itt élt népeket, ugyancsak a honfoglalásig.

A honfoglalás még nem korszakhatár a felbomló őstársadalom és a korai feudalizmus között. Szeretném azonban a következők mérlegelését is ajánlani: a) A magyarországi társadalmi állapotokat nemcsak a magyar törzsek, hanem az összes itt élő népek társadalmi állapotának egybevetésével kell értékelni, annál is inkább, mert a kölcsönhatás nem kis jelentőségű; b) a honfoglalást követően, nem kis mértékben éppen az említett kölcsönhatás s más tényezők következtében is meggyorsul az osztályokra bomlás folyamata és a korai feudalizmus kialakulása. Ez az időszak az átmenet a felbomló őstársadalomból a korai feudalizmusba. Ez a korai feudalizmus kifejlődésének időszaka, mégpedig nem egyszerűen a magyar nép, hanem *Magyarország* történetében.

2) Feltétlenül figyelmet érdemlőnek tartom azt a javaslatot, hogy 1526 helyett 1541-et tekintsük lényegesebb korszakhatárnak, hiszen ekkor válik teljessé Magyarország három részre szakadása. Én elfogadom ezt a véleményt.

Nehezebb helyzetben vagyok az 1440 év körüli periódushatár kérdésében. A városi fejlődés s egyben a királyi hatalom erősödésének tendenciája is a XIV. században már jelentkezik, bár gyöngén. A XV. század közepén a centralizációs törekvés erősödik, a városok fejlődése viszont — amint erre Heckenast elvtárs feljegyzése utal — megreked. Nemcsak a centralizációs törekvések erősödésében, hanem a városi fejlődés megrekedésében is lényeges szerepet

játszhat a török veszély növekedése. Nem az okoz gondot számomra, hogy a XV. század közepét periódushatárnak jelöljük meg, hanem az, ha e periódushatár olyan hangsúlyt kap, mintha *korszakhatárnak* tekintenénk. Az ország három részre szakadása nem gazdaságtörténeti esemény, de mégis olyan tényező, amely sokkal inkább korszakhatárt alkot, mint a XV. század közepén tapasztalható stagnáló periódusa a városiasodásnak. Lehet, hogy aggodalmam helytelen vagy indokolatlan, de megemlítem, mert a kapott feljegyzésből úgy érzem, hogy a nemzeti történetünknek az összeurópai történetbe való beágyazása jegyében a XV. század közepe olyan periodizációs hangsúlyt kaphat, ami az ország általános történeti fejlődésének nem felel meg. Nem tartanám helyesnek, ha csakis gazdaságtörténeti szempontból az ország egyetemes történetében az 1440–1765-ös időszakot jelölnék meg külön történelmi korszaknak, amelyen belül 1541 csupán két alkorszak határa lenne. Azt sem látom eléggé megindokoltnak, hogy a késői feudalizmus korának kezdetét miért a XV. század közepére tesszük, s miért nem a XIV. századra, illetve miért nem későbbre, a Habsburg-uralom idejére.

3) Nem tudok most kellő megfontoltsággal nyilatkozni abban a kérdésben, hogy a magyar egyetemes történelem fő korszakhatárai között a XVIII. században 1711-et, 1765-öt vagy 1790-et indokolt-e megjelölni. Az 1765-öt látom egyelőre a legkevésbé megalapozottnak.

4) Teljes mértékben egyetértek azzal, hogy a kapitalizmus korszakának kezdete 1848 és nem 1849. A kapitalizmus fejlődésében a jobbágyrendszer megszüntetése volt a döntő kérdés.

Egyetértek azzal is, hogy a következő korszakhatár 1918 október legyen. (Zárójelben jegyzem meg: nem azért, mintha ez *gazdaságtörténeti* szempontból *bármiféle* változást hozott volna, hanem *politikai* jelentősége miatt.)

Nem értem viszont, hogy az alfejezet-határt a századfordulóról miért hozzuk előbbre: 1890-re. Ennek indokoltságát nem látom.

KLANICZAY TIBOR, AZ MTA LEVELEZŐ TAGJA FELSZÓLALÁSA

Heckenast Gusztáv periodizációs javaslatát nagy örömmel üdvözölöm, s azt mind részleteiben, mind egészében igen figyelemre méltónak, s a korábbi korszakolásnál sikeresebbnek tartom. Munkája eredményessége nem kis részben annak köszönhető, hogy szakítva minden egyoldalúsággal, a történelem valamennyi jelenségét, s ezzel együtt a rokontudományok periodizációs tapasztalatait is számításba veszi, s így egy komplex, egységes periodizáció kialakítására törekszik. Minthogy egy társadalomnak csak egyetlen egységes története van, s egységes életmegnyilvánulásai nem alkotnak egymástól független történelmet, elvileg a periodizáció is csak egységes lehet. Véleményem szerint nem periodizálható másképpen a gazdaságtörténet, mint a művelődéstörténet vagy az irodalomtörténet. Ezen azt értem, hogy ugyanazok a periódusok, korszakok jelentkeznek a történelem minden ágában, legfeljebb bizonyos kisebb kronológiai eltolódásokkal. A korszakokat mint a fejlődés fázisait kell felfognunk, s e tekintetben — ha nem is évszámok szerinti egybeesésnek — de mindenképpen határozott párhuzamosságnak kell lennie a különböző történelmi diszciplínák periodizációjában.

Egy ilyen elvileg egységes, valamennyi érintett tudományág számára alkalmas korszakolás létrejöttének természetesen az a feltétele, hogy minden tényezőt figyelembe vegyünk, ne szorítkozunk csak a politikai, csak a gazdasági vagy csak a művészeti szféra jelenségeire. Heckenast javaslatai ebbe az irányba haladnak, s többek között jelentős közeledést mutatnak ahhoz a periodizációhoz, amelyet az irodalomtörténeti kézikönyv első két kötete képvisel. Nem mintha az irodalmi fejlődés nagy változásait, korszakos fordulóit tekintené irányadónak a gazdasági, társadalmi és politikai történet számára, hanem azért, mert a művészi, kulturális szférában olykor szembeötlőbben, felismerhetőbben jelentkeznek a nagy fordulatok, mint az alap fejlődésében, vagy pedig az utóbbinak a kutatása elmaradottabb. A szellemi, művészeti tényezők erőteljes figyelembevételre a történelmi periodizációnál semmiképpen sem je-

lenti ugyanis a gazdasági alap elsődlegessége elvének a feladását, sőt ellenkezőleg, éppen ezt fogja jobban kidomborítani. Hiszen az irodalom korszakfordulói mindig alapvető gazdasági-társadalmi átalakulások függvényei, még akkor is, ha a kutatás még nem tárta fel ez utóbbiakat. Ilyenkor éppen a felépítmény jelenségei figyelmeztethetnek az alap esetleg még észre sem vett, rejtett változásaira. Midőn azt valljuk, hogy a helyes, egységes történeti periodizáció az alap változásainak a függvénye, akkor ezalatt nem azt értjük tehát, hogy a gazdaság- és társadalomtörténeti kutatások mindenkori színvonalához, eredményeihez kell mechanikusan igazodni.

E most jelzett összefüggésben kell említést tennünk a stílusok, pontosabban a korstílusok kérdéséről, ami körül sok félreértés van forgalomban. Vannak, akik azt hiszik, hogy stílusok alkotják a periodizáció vezérlő elvét, másrészt vannak, akik azt képzelik, hogy a stílusok figyelembevétele, stíluskategóriák emlegetése már eleve stílustörténeti felfogás, szellemtörténeti alapon. Pedig erről szó sincs. Ha valaki azt hinné, hogy létezik egy stílustörténeti alapon kialakított történeti periodizáció, az odajutna, ahová a stíluselméletek nyugati teoretikusai, akik kifejtik, hogy a *stílusváltozások* semmiből sem magyarázhatók, minthogy a teremtés misztériumának a következményei. Mi azonban nem tekinthetjük a stílusváltozásokat a teremtés misztériumának, hiszen ezek mindig a művészetek egész strukturális változásával járnak együtt, amelyek feltétlenül valami lényeges, döntő társadalmi-gazdasági változás következményei. Ebből következik azonban, hogy a korstílusok változásai sok figyelmeztető szempontot jelenthetnek és szolgáltathatnak a periodizáció szempontjából. A korstílusok változásai nem okai, de szimptomái, mégpedig könnyen felismerhető szimptomái a korszakfordulóknak, s ezért *nem alapul-, de figyelembevételük* feltétlenül hasznos, sőt szükséges.

Egy egységes történeti periodizáció kidolgozása csak igen hosszú történeti folyamat eredménye lehet; nem teremthető meg valaminő határozattal, s nem oldható meg egyik vagy másik történeti diszciplína nagyobb tekintélye alapján. Valamennyi történeti tudomány-nak, illetve a történelem valamennyi szakágazatának a saját anyagán, annak belső összefüggései szerint kell egyre finomítania a periodizációt és akkor ezek a törekvések egymást támogatják és előbb-utóbb találkozni fognak. Ennek jeleit mutatja a mostani vita is, különösen az ún. kései feudalizmus kérdésében. Ehhez magam is szeretnék néhány megjegyzést fűzni.

Heckenast vitaindító referátuma, megtartva azt a hagyományos korszakolást, mely szerint a feudalizmus története korai, virágzó,

kései és bomló szakaszokra oszlik, a kései feudalizmus időhatárait az eddig elfogadott 1526–1790 helyett a XV. század közepén, illetve a XVIII. század hetvenes éveinél vonta meg. Az 1450 körüli korszakhatár kijelölésében az újabb várostörténeti és társadalomtörténeti eredmények mellett fontos szerepe volt annak a ténynek, hogy az irodalomtörténetírás erre az időpontra rögzítette a magyar reneszánsz kezdetét. Heckenast Gusztáv felfogása szerint így az irodalomtörténet reneszánsz és barokk periódusa egyetlen történeti korszaknak, a kései feudalizmus korának felelne meg. A történeti és irodalomtörténeti periodizáció már ezáltal is közelebb került egymáshoz s tulajdonképpen ezt a tendenciát erősíti Pach Zsigmond Pálnak Heckenast téziseit támadó hozzászólása is.

Pach nem tartva azt elfogadhatónak, hogy a XV. század második felét, illetve hogy általában a magyar reneszánszot már késő feudalizmusnak minősítsék, rendkívül meggyőzően mutatta be a reneszánsz kori földesúr és a késő feudalizmust reprezentáló nagybirtokos között levő alapvető különbséget. Ebből azonban azt a nehezen elfogadható következtetést vonta le, hogy valahol a XVI. század első felében kell megvonni a korszakhatárt az érett, illetve a kései feudalizmus között. Pedig érveléséből nem ez következik logikusan. Ugyanis azok a súlyos érvek, amelyeket Heckenast az 1450 körüli korszakhatár bizonyítására összefoglalt, nem vesztették el hatályukat, másrészt a Pach által jellemzett reneszánsz típusú főurat nem a XVI. század közepén, hanem csak 1600 körül váltotta fel végleg a kései feudalizmusra jellemző robotoltató nagybirtokos. Pach érvei tehát tulajdonképpen a reneszánsz és a barokk korszak gazdasági alapjai közti különbséget domborították ki, s így amit Heckenast még elmulasztott, azt ő pótolta, és így még közelebb hozta a történeti periodizációt az irodalomtörténetihez. Heckenast és Pach külön-külön meggyőző érvelése ugyanis csak úgy egyeztethető össze, ha egy, a XV. század közepétől kezdődő és kb. 1600-ig, valamint innen a XVIII. század derekáig tartó két, egyenrangú korszakkal számolunk.

Hogy történészeink nem jutottak el e kézenfekvő felismerésig, annak talán az a fő oka, hogy túlságosan ragaszkodnak ahhoz a fikcióhoz, mely szerint e kelet-európai nemzetek, illetve országok történetében a feudalizmus feltétlenül négy főkorszakra oszlik, nevezetesen a korai, érett, kései és bomló szakaszokra. Ez az absztrakt séma nem számol azzal, hogy az érett feudalizmusból az ún. kései, vagyis meghosszabbított feudalizmusba való átmenet maga is egy hosszú folyamat — külön korszak. A kelet-európai országokra jellemző ún. kései feudalizmus nem közvetlenül a feudalizmus érett korszakát váltja fel, hanem egy olyan átmeneti korszakot,

amikor amellet, hogy még jelen vannak az érett feudalizmus jelenségei, éles harc folyik a feudalizmus bomlásának és megmentésének, újraerősödésének tendenciái között. Ez utóbbiaknak a végleges győzelme, ami nálunk 1600 körül következett be, jelenti a kései feudalizmus periódusának a kezdetét, teljes összhangban az irodalom és a művészetek barokk korszakának kibontakozásával. Az ezt megelőző átmeneti kor pedig a reneszánsznak felel meg, mely nem sorolható sem az érett, sem a kései feudalizmus korszakába, s amelyet nem utolsósorban az jellemez, hogy megjelennek benne — sok esetben csak gyenge hatásfokkal és átmenetileg — a feudalizmus bomlásának megnyilvánulásai is. A reneszánsz kultúra és művészet ugyanis elképzelhetetlen a feudális gazdasági és társadalmi rend megingása, végleges (mint Hollandiában, Angliában) vagy átmeneti (mint Németországban, Magyarországon) válsága nélkül.

A kutatások és új felismerések logikája tehát óhatatlanul az egységes periodizáció létrejöttéhez vezet. Nem kell attól félni, hogy az irodalom vagy a művészet sajátosságai elsikkadnának egy ilyen komplex periodizáció alkalmazásakor. Hiszen nem a történelem valamelyik szektorának a többire való ráerőltetéséről van szó, hanem a történelem valamennyi aspektusának figyelembevételével kialakított korszakolásról.

SZABAD GYÖRGY KANDIDÁTUS FELSZÓLALÁSA

Történetünk periodizálásának kialakítása során általában két eljárással indokolt határozottan szembefordulni: egyfelől eklektikus szempontok alkalmazásával, másfelől azzal, hogy a kívánatos elvi következetesség mechanikus megoldásokra vezető merevségre váltson át. — Ezeknek előrebocsátásával térve át a konkrétumokra, hangsúlyozni kívánom, hogy teljesen egyetértek az előterjesztésnek és az előttem szólóknak azzal az indítványával, hogy a periodizálás alapját a feudális formáció történeti fejlődésmenete képezze. Ennek megfelelően egyetértek azzal, hogy a feudális főkorszakon belül négy, az előterjesztésben jelzett korszakot különböztessünk meg, hozzátevé egy további, a kapitalista főkorszakba átvezető, a forradalmi átmenetet magába foglaló, sajátos jellegű korszak megkülönböztetésének a szükségességét.

Az előterjesztésben javasolt első korszak határát (nem kutatóként, csak a mások által publikált eredmények ismerőjeként) 1222-re javaslom helyezni, nem az Aranybulla közjogi jelentősége miatt, hanem azokra a feudalizmus fejlődésével szoros kölcsönhatásban álló társadalmi változásokra és mozgalmakra tekintettel, amelyek a servienseknek az Aranybullában manifesztálódó jogbiztosító törekvéseire vezetnek. A második korszak véghatárát illetően nem az előterjesztéssel, hanem azokkal az előttem szólókkal értek egyet, akik 1526, a hagyományos metszőpont mellett foglaltak állást. Az 1510-es, 1520-as években olyan gazdasági, társadalmi, illetve politikai változások jelentkeznek, olyan folyamatok érnek véget, illetve bontakoznak ki, amelyek ennek megtartását — véleményem szerint — indokoltá teszik. Csak utalok a jobbágyföldesúri viszonyban végbemenő változásokra, 1514 előzményeire és következményeire (beleértve az örökös röghözköttőség rendszerének kialakítását is), a Tripartitumra, a kiváltságos rendek egymáshoz való viszonyának alakulására és természetesen Mohács következményeire is, a kettős királyválasztásra, az egységes feudális állam három részre tagolására vezető tényezők megjelenésére.

A következő korszak véghatárának az 1760-as évekre helyezését az előterjesztés — megítélésem szerint — általában meggyőzően és megerősíthetően indokolja. Kiemelendőnek tartom e vonatkozásban a birtokszerezés jellegzetes feudális lehetőségeinek végleges lezárulását a XVIII. század első felében, továbbá mindazt, amit az előterjesztés a jobbágy—földesúr viszonyban az ártermelés kibontakozásával kölcsönhatásban álló alakulásával kapcsolatban felemlít, beleértve a felvilágosult abszolútizmusnak az Urbáriumban testet öltő beleszólását (különösen a földhasználat és a járadék-szolgáltatás vonatkozásaiban) a fejlődés menetébe. Támogatják — megítélésem szerint is — mind a korai manufaktúrák megjelenésére vonatkozó adatok, mind a felépítményben végbemenő változásokra utaló érvek.

A feudális főkorszak negyedik korszakát — eltérve mind az előterjesztéstől, mind az eddig megszokottól — nem venném el sem 1848-ig, sem 1849-ig, hanem (középpontjába állítva 1790-et) az 1820-as, 1830-as évek fordulójával zárnam. Ezt követné egy sajátos helyzetű, az átmenetet magába foglaló korszak (amely önálló korszakként kötné össze a feudális főkorszakot a kapitalista főkorszakkal) az 1820-as, 1830-as évek fordulójától 1867-ig, középpontjában az 1848-as forradalommal. Ennek az átmeneti korszaknak az első felében az 1830-as, 1840-es években bontakozik ki a feudalizmus végső válsága, formálódna ki a forradalmi válságot kirobantó, a forradalmi átmenetet ténylegesen végbevívó objektív és szubjektív tényezők. Nem tartanám szerencsésnek, ha a jövőben ezt a szakaszt elszakítva tárgyalnánk a forradalmi átmenet csúcspontját jelentő 1848/49-től, amint azt sem tartom annak, hogy eddig általában tőle elszakítva tárgyaltuk a forradalmi átmenet korszakának másik felét, a forradalmi és ellenforradalmi erők összecsapásának végső eredőjét kialakító, a kiegyezésig ívelő önkényuralmi szakaszt.

Történetírásunkban gyakran alkalmazott, klasszikus előzményekre hivatkozó fordulat a kiegyezésről, mint a polgári forradalom korszakának a lezárásáról beszélni magyar, sőt Habsburg-birodalmi vonatkozásban. Indokolt, hogy érvényesítsük az e terminológia használata mögött meghúzódó érdemi koncepciót periodizálási vonatkozásban is. Ragadjuk meg az átmenetet önálló egységként, tartalmának lényegét tekintve az átmenetet megvalósító polgári forradalom korszakaként. (Minden nevezetes tartalmi különbség ellenére idézni merem a példát: mint az olasz polgári és marxista történetírás egyaránt teszi, egységesnek fogva fel a Risorgimento korszakát.) Ne vágjuk át a feudális főkorszakot a kapitalista főkorszakhoz csatlakoztató ízületet periódushatár közbeiktatásával,

hanem oly módon oldjuk meg a tárgyalást, hogy a forradalmi átmenetnek a legfontosabb összefüggéseket a történelem valóságában egységes folyamattá zárkóztató főíve töretlen maradjon. (Úgy vélem, ez a társtudományok, így az irodalomtörténet vonatkozó periodizálási problémáinak a megoldását is elősegítené.) Ami pedig az esetleges elvi aggályokat illeti — utalva a bevezetőben mondotakra —, csak azt kívánom megjegyezni, hogy a periodizálás akkor jó, ha a lényegest kiemeli. Kiemelni pedig nemcsak egyféleképpen lehet, ti. a szokványos módon, határvonal meghúzásával, hanem másként is, így a kiemelendő középpontba állításával. Javaslatom érvényesítése — úgy vélem — nem mosná el 1848 történelmi fordulatainak a jelentőségét, hanem éppen kidomborítaná azt.

MÁLYUSZ ELEMÉR, A TÖRTÉNELEMTUDOMÁNYOK DOKTORA FELSZÓLALÁSA

A tízkötetes „Magyarország történeté”-vel kapcsolatban legyen szabad nekem, mint aki nemcsak felnöttem a polgári korszakban, hanem egy vélemény szerint voltaképpeni tudományos munkámat ugyanakkor el is végeztem, legelőször őszinte örömömmel kifejezést adnom. Először azért, mert éppen tízkötetes lesz a munka, másodszer, mert mindjárt az első lépés, a periodizáció kérdésének megbeszélése már előkészítő stádiumában oly tanulságos áttekintések birtokába juttatott, mint amilyenek a mai vitaülésre készült előadásaim.

A tízkötetnyi terjedelem önkéntelenül a millenáris történetre emlékeztet, engem mindenképpen, de talán fiatalabb kortársaimat is. Ezt olvastuk diákkorunkban, ennek képeit nézegettük, ebben kerestük az eseményeket megőrkítő adatokat. 13–14 éves korunkban a tíz kötet egy egész történelmi világ különböző szakaszait tárta fel a kíváncsi diákok előtt. Kevesebb ugyan több lett volna, de akkor még sem Acsády kétkötetes műve, „A magyar birodalom története”, sem Marczali kitűnő Műveltség Könyvtára-beli áttekintése nem jelent meg. Így a millenáris történetre voltunk utalva. A tíz kötet és a magyar történelem azonos fogalmak lettek számunkra. Ezért öröm, lévén a visszaemlékezés a gyermekkorra mindig meminisce juvat, elképzelni, hogy a közeljövő diákjai megint tíz kötetet forgathatnak. Az is megnyugtató, hogy az egyetemi tankönyv után immár eljutottunk oda, hogy a monografikus szakirodalom termékeinek figyelembevételére ismét alkalom nyílik, és a szerzőknek módjukban van egyrészt megindokolni állásfoglalásukat, másrészt érvekkel cáfolni a felfogásukkal ellenkező nézeteket. A külsejében is tudományos jellegű munka kétségtelenül fontos állomás lesz mind a magyar történettudomány fejlődésében, mind társadalmi tudatunk alakításában.

Biztosítékunk is van, hogy a tíz kötet valóban a legjobb lesz, amit csak nyújthat történettudományunk. Nem hivatkozom a szakértő gárdára, bár ezt is megtehetném, hiszen nem vagyok tagja, sokkal inkább az ügyes, körültekintő szervezésre, amely a terv meg-

valóságát célozza. A természettudományok már régóta csak úgy tudnak jelentős új eredményeket felmutatni, hogy a kutatást nem egyes emberek, hanem kisebb-nagyobb kollektívák végzik. A polgári korszak nem jött rá, hogy a társadalomtudományok területén ugyanez a követelmény. A marxista magyar tudományok élet valószínűsítette meg az új metódust. Sok sikerrel, mint az egyetemi tankönyv a történettudományt illetőleg megmutatta. Az akkor szerzett tapasztalatok sikeresen gyümölcsöztethetők lesznek ma is.

Hogy az első lépés jól sikerült, mutatják a periodizációs elaborátumok. Magam sokat tanultam belőlük. El is fogom tenni őket könyvespolcomra, hogy mindenkor kezem ügyében legyenek. Felvetem a kérdést: nem lehetne ezeket valami maradandóbb formában is megörökíteni? A szerzők láthatólag sokat és lelkiismeretesen foglalkoztak feladataikkal, megállapításaik tanulságosak. Az ember szívesen olvasná együtt azokat például a Századokban. Azonban némi kiegészítésekkel. Az olvasó sajnos mindig telhetetlen, a soknál még mindig többet szeretne kapni. De talán nem egyedül a teljesség kedvéért, hanem valóban a tanulságok okából jó volna tudnunk, hogy a népi demokráciák történettudománya, mint arra már az előttem szólók is utaltak, hogyan látja szomszédaink történetének periódusait. Társadalmi fejlődésünk a feudalizmus korában a legrokonabb vonásokat a cseh, lengyel, román, jugoszláv társadalmakéval mutat. Vajon ezeknek a népeknek a fejlődésében a saját történetírásuk hol lát forduló pontokat? A kérdés vizsgálata mindenképpen tanulságos lehet. A jugoszláv periodizációnál különösen érdekes lehet, hogy a különböző alapú és fázisú fejlődésvonalakat miként sikerül a mai történettudománynak összefognia, hogyan tud vagy tudott a jugoszláv történetírás úrrá lenni az elképzelhetően súlyos nehézségeken. Szomszédaink periodizációi bizonyára előjönnek a mai vitán is, talán kapunk is annyi felvilágosítást, amennyi elegendő, bár ezt nehéz elképzelnem, mindamelllett talán nem volna felesleges az, ismétlem, igen szép anyagot még tovább bővíteni, teljesebbé tenni.

Benczédi László referátumához szeretnék két kiegészítő megjegyzést tenni. Ha már ő, mást nem is tehetett, viszonylag részletesen kitért a Hóman – Szekfű-féle „Magyar történet” egyik gyenge, talán leggyengébb pontjára, a periodizálásbeli elégtelenségre, talán szabad egy felvilágosítással szolgálnom. Egyáltalán nem szándékozom Szekfű védelmére kelni, ez furcsa is volna tőlem, de mégis kötelességemnek tartom megértetni azokkal, akik már nem ismerhették őt, hogyan történhetett, hogy olyan tehetséges történetíró, mint amilyen ő volt, elkövette azt a következetlenséget, hogy a XV. századra tette a magyar reneszánsz állam korát és a

XVIII. századra a magyar barokkét. Az ok nem elvi jellegű volt, hanem Szekfű történetírói gyakorlatának következménye.

Szekfű a magyar történet ismertetését az egyetemi katedrán és a „Magyar történet” kötetekben 1526. augusztus 29-ével kezdte meg, s azután gyors ütemben haladt a fejemények előadásában. A legtöbb ismeretanyaggal a XVI. század középső évtizedeit illetően rendelkezett: mint bécsi levéltáros, mint kezdő történész I. Ferdinánd uralmának feldolgozására készült. Az ismeretanyag, amelynek birtokában volt, kutatásainak kész, de még le nem írt eredményei arra ösztönözték, hogy azokat mint a „Magyar történet” IV. kötetének első szakaszát illusztráló anyagot kezelje. A kiindulópont meghatározta a következő lépéseket is, a folytatás a kezdetekhez igazodott. 1910 körül, amikor Szekfű Ferdinánd kora felől forrásszerűleg tájékozódott, még nem volt szokás barokk korról beszélni. A „Magyar történet” IV., sőt V. kötetében barokról mellékesen esett tehát szó. Maga az európai barokk-kutatás csak az 1920-as években nőtt naggyá, szinte párhuzamosan a „Magyar történet” kötetének írásával, és magának Szekfűnek szellemtörténeti felfogása is a kötetek írása közben hatalmasodott el vagy — ha úgy tetszik — mélyült el.

A mai ember, aki megtanulta és megszokta, hogy — mint most is tesszük — előre tervet csináljunk, azt megvitassuk, megforgassuk, kiprovokáljuk előre az aggályokat, az ellenvetéseket, bizonyára csodálkozva veszi tudomásul, hogy Szekfű a maga nagy, a mi akkori fogalmaink szerint emberfeletti vállalkozásához szinte parrifali alaprészessel fogott hozzá. De éppen az akadályokon való felülemelkedés volt Szekfűnek mint írónak a jellemző vonása. Magam és kortársaim akkor Szekfű történetírói gyakorlatának a többi történetészétől eltérő jellemvonását abban véltük felismerni, hogy feleslegesnek mondta és tekintette a levéltári kutatásokat a „Magyar történet” érdekében. Nem volt igazunk, mert éppen Szekfű megmutatta, hogy valójában van már annyi forrás kinyomtatva, amennyit számba venni éppen elég egy embernek, s amennyi alapján a „Magyar történet”-et valóban meg is lehetett írni. Ma viszont azt is látom, hogy kifogásainknak mégis volt alapja. Amikor a levéltári kutatások elmaradását hiányoltuk, voltaképpen azt kifogásoltuk, hogy a gyors munka gátolja az elmélyülést. A levéltári kutatás mindenkor lassítja a munkát, mi levéltárosok — tanáraink és mestereink példájára — a kutatást láttuk oly tényezőnek, amely alkalmasan kényszerít a körültekintésre. Szekfű keveset törődött a történész céh szokásaival. Erre írói képességei szinte kényszerítették. Miskolczy Gyula, aki nálamnál régebb idő óta és jobban is ismerte, egyszer beszélgetés közben kitűnően jellemezte Szekfűt.

Soha nem fog levéltári kutatásokat végezni, mondotta, sőt mint író is egyedül arányérzékére hagyatkozik. Amit úgy értett, hogy Szekfű nem méricskéli köteteinek tervét, hanem a született író tehetségével, szinte ösztönösen alkot, mégpedig arányosan.

Több türelem, több önfegyelem, több időráfordítás Szekfűt arra képesíthette volna, hogy a barokknak már a XVII. századi kötetben elhatározó, központi szerepet juttasson. Ekkor előadása meggyőző és valószerű lett volna. Így, tudjuk, a magyar barokk százada a XVIII. század lett, az előadás pedig megtelt ellentmondással.

A magyar reneszánsz állam kategóriájára megint úgy került sor, hogy az 1458-tól 1526-ig terjedő részt Hómannak kellett volna megírnia, de mert neki erre nem volt ideje, Szekfű ugrott be helyette, s legutoljára, amikor tehát már a XX. századig elmondta a magyar történetet, még megírta a hiányzó részt. Akkor, az 1930-as években, a barokk rajza után, nehéz lett volna a reneszánszról nem írni. Szekfű nem is állott ellen a kísértésnek, amivel azonban barokk-konceptiójának mesterkéltséget csak még inkább kifejezésre juttatta.

Mivel ezek voltak a tények, nem fogadhatom el Benczédi megállapítását, hogy — idézem — „valójában a szellemtörténeti módszer periodizálásra való képtelenségét bizonyítja”, ti. a Szekfű-féle periodizálás. Ha a szellemtörténetet nem Szigeti József módjára bíráljuk, hanem — mint arra Mátrai László figyelmeztetett — elfogulatlanul, a tényeknek megfelelően mérlegeljük teljesítményét, akkor utalhatok arra a kísérletre, amely a szellemtörténeti korszakbeosztást alkalmazta a magyar történet egészére. Ez a kísérlet, sőt javaslat a művészet és az irodalom történetéből vett elnevezéseket alkalmazott az egymást követő, egymást felváltó korszakokra, mindegyik elnevezéssel egy-egy életstílust, magatartást, világnézetet óhajtván jellemezni. A román stílus kora, gótika, reneszánsz, barokk, felvilágosodás, romantika, liberalizmus, demokrácia következtek egymás után. A sor mindenesetre hiánytalan és ha, mint minden szellemtörténeti konstrukcióban, van is önkényesség a korszakok egységbe foglalásánál, illetve szétválasztásánál, aligha lehet tagadni, hogy bizonyos jellegzetes kulturális vonások felismerésére képessé teszi a kutatót. Nem egyedül a hibák korrigálására szolgált a továbbiakban a társadalomtörténeti szempont érvényesítése. A teória mint valósággal számolt vele, s éppen annak adatszerű kutatását tekintette feladatnak, hogy a társadalom különböző osztályai más és más világnézetnek lehetnek hívei ugyanabban az időben. Tehát például Mátyás udvarában reneszánsz művészet, humanista irodalom, reneszánsz állampolitika dívik, ugyanakkor a

tömegek még a gótikus világnézet hívei. Vagy Erdélyben a lakosság egy része a bizánci archaikus vallásos kultúra híve, amikor a fejedelmi udvar reneszánsz műveltségű, ugyanott a XVII. század végén pedig a kezdődő barokk és a racionalizmus kulturális elemei, tehát merő ellentétek kerülnek egymás mellé.

A kulturális jelenségeknek a társadalomra való vonatkoztatása, ilyen jelenségeknek a társadalom életétől el nem szakítása, sőt állandó szoros kapcsolatba hozatala nem volt a magyar szellem-történeti szemléletnek valami olyasféle mozzanata, amelyet szégyellni kellene. A mai irodalomtörténeti és művészettörténeti szemlélet a maga ölelkező periódusaival voltaképpen ugyanazt mondja — kétségtelenül az ellenforradalmi korszak teóriájától függetlenül, de időben mégiscsak utána —, ami már akkor mint javaslat elhangzott.

Az elvet, hogy a társadalom kultúrájában különböző művelődési elemek élhetnek egymás mellett rétegszerűen, a tízkötetes szintézis is alkalmazhatja. Abban az esetben, ha feladatának, a történet-tudomány fogalmába beletartozónak tekinti a művelődés fejlődésének — természetesen a társadalom művelődésének — ismertetését. Ez nem feltétlenül szükséges. Ha előre megállapodnak a munka szerkesztői és szerzői, hogy a művelődés ismertetésének csak oly arányban engednek teret, mint az egyetemi tankönyv tette, akkor nincs rá szükség. Ha azonban úgy gondoljuk, hogy a művelődés fejlődése szociológiai szempontból vizsgálva érdeklí annyira a mai magyar olvasókat, hogy szükséges őket tájékoztatni, akkor nem mellőzhető az ölelkező periódusok fogalmának alkalmazása. Bizonyos, hogy a megoldást nem lesz könnyű megtalálni, és az aktíva még sokat fog töprengeni, hogy ne mondjam: vért izzadni, de egy nagy apparátussal készült munkától senki sem az eredmények egyszerű összefoglalását várja, hanem valami új jellegű szintézist. Ha a feladat nehéz is lesz, egyáltalán nem megoldhatatlan. Aki idejét és erejét rászánja a munkára, az sok szép eredményre fog rájönni. Például biztosra veszem, hogy a tömegek anyagi és szellemi műveltségét sikerül majd koronként jellemezni, s az irodalomtudomány — tehát kevésbé az irodalomtörténet —, néprajz, etnológia, de legfőképpen a szociológia segítségével sikerül majd azt a folyamatot is megismerni, amelynek során a tömegek tudatában a különböző eredetű művelődési elemek időnkint egy sajátságos egésszé olvadtak össze, szinte önálló egységgé formálódtak. Ha nem szakítjuk el valami tévesen alkalmazott filológiai módszerrel ezeket az elemeket hordozóiktól, a társadalmi rétegektől vagy csoportoktól, akkor művelődés és társadalom valóban kölcsönhatásukban lesznek szemlélhetők és szemléltethetők.

Ezzel már jeleztem is felfogásomat az ölelkező periódusokat illetően. Mint kutatási segédeszköz nem mellőzhető el. Azonban vigyáznunk kell valamire. Hogy egész hétköznapien fejezzem ki magamat, azért mert kb. ugyanakkora létszámú akadémiai intézet foglalkozik a magyar irodalom történetével, mint amekkora a Történettudományi Intézet, nem lehet arra gondolni, hogy a két intézet munkaterülete egyforma. Nem egyenlő. Az irodalmi jelenségek csak egyetlen fonalhoz hasonlíthatók, a történelem egésze pedig számtalan ilyesféle szálból szövődik össze. Az irodalomtörténet nem is a legfontosabb szálak egyike. Az igaz, hogy az irodalom közel áll szívünkhöz s azért is vonzza a kutatókat, mert teljes egészében konkrét jellegű, jól kutatható, de hogy a legfontosabb volna, azt a legjobb esetben is csak azért mondhatjuk, mert történelmünk sajátosságos alakulása következtében ismételten az írók voltak kénytelenek kifejezést adni olyan társadalmi vágyuknak, amelyeket máshol maguk az osztályok életükkel megvalósítottak. Véleményem szerint, amennyire beletartozik az irodalom fejlődése a magyar történet egészébe, ugyanúgy beletartozik ebbe például a népesedéstörténet vagy az agrártörténet, a technikatörténet stb.

Helyes, ha most a periodizációt tárgyaljuk, de ugyanakkor gondolnunk kell arra is, hogy a periódusok kijelölése függ attól, hogy mit, milyen jelenségek ismertetését óhajtjuk a magyar történet szintézisébe belevonni. A periódusok nem választhatók el a tárgytól, sőt tárgyaktól. A tárgyat felfoghatjuk szűkebb értelemben. Ebben a vonatkozásban kitűnő példa áll előttünk, amelyet nem győzők dicsérni: az egyetemi tankönyv. Tehát éppen maradhatnánk ennek korlátai között is. A kérdés azonban, hogy maradhatunk-e. 1954 óta nagyot fejlődött a magyar történetírás, a magyar marxista irodalom. Sokoldalú lett. Nem függetlenül korunk társadalmától; éppen ellenkezőleg: a társadalomban a történetírással szemben fellépő igényektől hajtva. Arról, hogy a tankönyv elveit szigorúan tartsuk meg, azokra korlátozzuk magunkat, s további több ezernyi új adattal megvilágítva, bővebben tárgyaljuk meg, meggyőződésem szerint nem lehet szó. Azok a bizonyos névtelen olvasók tízezrei elégedetlenek volnának kollektívánkkal, ha ezt kapnák meg. Az igények nagyok velünk szemben, de a szakemberek nem kisebbeket támasztanak önmagukkal szemben. Voltaképpen minden feltétel megvan, hogy valóban korszerű, 1966-hoz méltó munka készüljön.

Magáról a periodizációról már elmondtam véleményemet a művészettörténészek óhajára, előadásom nyomtatásban is megjelent, így véleményem ismétlésével nem óhajtom figyelmüket fárasztani. Csak egyet legyen szabad hozzáfűzni. A művészettörténészek szá-

mára hozzáférhető irodalom alapján, tehát bizonyos korlátok közé zárt fejlődési vonalak ismertetéséből szűrtem le az eredményeket. Természetes, ha kitágítjuk a kutatások körét, és a történet fogalmába nemcsak a termelőerők fejlődését, a társadalmi osztályok mozgását, az állam sorsának alakulását tekintjük beletartozónak, hanem a történeti életet teljes egészében igyekszünk megragadni — már amennyire erőnktől telik és a kutatás mai stádiumában lehetséges —, akkor még további periodizálási problémák megoldására lenne szükség.

Legvégül egy szubjektív megjegyzés. Amikor a Szebfű-féle „Magyar történet” megjelent, főleg barokk koncepciójával nagyon levert engem. Van értelme egyáltalán kutatni, törekedni a valóság megállapítására — kérdeztem —, ha a valósággal oly élesen szemben álló koncepció általános, elragadtatott helyeslésre talál? Úgy véltem, hogy Szebfű történetfelfogása hosszú ideig uralkodó marad. Ténylegesen a társadalmi fordulat pillanatok alatt elfújta az egész koncepciót, mindenki szeméről egyszerre lehullott a hályog, és meglátva a koncepció fonák voltát, meggyőződött annak mesterkélttségéről. Az egyetemi tankönyv reális felfogásával, a társadalmi fejlődés élesen exponált rajzával meggyőződött az előadás alapjául szolgáló felfogás helyességéről, tudományos fölényéről és biztonságáról. A tankönyv történetfelfogásáról azt hittem, hogy igen sokáig fog uralkodni, látva azt a nagy erőfeszítést, amely az előtanulmányok tucatjaival igyekezett a bizonytalan elemeket kiiktatni. Megint tévedtem; társadalmunk oly gyorsan fejlődött, hogy néhány év elteltével a valóságban is hosszabb életűnek szánt munka már nem elégitette ki az igényeket. A közvélemény — kutatók és olvasók egyaránt — az életnek nemcsak sokoldalú, hanem teljes képét kívánják megismerni, menten minden dogmatizmustól. Életem folyamán még soha nem éreztem ily követelő erővel megnyilvánulni a közvélemény részéről a teljesség iránti vágyódást, mint most. Éppen mert nem egyszerűen a szakma öncélú fejlődése állítja a magyar történészek elé a követelményt, hanem maga a társadalom, hiszem, hogy a jól megszervezett, bár kétségtelenül nehéz munka, meg fogja hozni tartós eredményeit.

VARGA JÁNOS KANDIDÁTUS FELSZÓLALÁSA

Felesleges annak a közismert és nem is vitatható ténynek a hangsúlyozása, hogy a döntő gazdasági-társadalmi folyamatok kezdetei vagy tetőzései — a gyökeres társadalmi rendszerváltozásokat leszámítva — időben korántsem mindig esnek egybe jelentős politikai történések dátumaival, vagy éppenséggel az irodalom, a művészetek és általában a szellemi mozgalmak területén jelentkező új irányzatok fellépésével. Ha az egyidejűség mindenütt fennállna, akkor a történettudománynak a periodizáció kérdésében viszonylag könnyű lenne határoznia. Mivel azonban az alapan és a felépítményben végbemenő változások között sokszor nem is kicsi időbeli eltolódások tapasztalhatók, a történetírásnak mindenekelőtt abban a kérdésben kell állást foglalnia, hogy a gazdasági-társadalmi fejlődés többé-kevésbé kitapintható állomásait, vagy pedig e fejlődésnek nagyjából és egészében megfelelő, az élet különböző síkjain — esetleg csak áttételesen — tükröződő, illetőleg a fejlődés újabb fokát előkészítő politikai, kulturális és művészeti áramlatok jelentkezéseit válassza-e periodizációja alapjául.

A megszokás, a hagyományok stb. általában az utóbbi elfogadására ösztönöznek. Ha azonban a történetírás művelői elismerik a gazdasági fejlődés primér, hosszú távon lényegében meghatározó jellegét — és a história mélyére hatolni igyekvő történész nem cselekedhetik másként —, akkor azt is be kell látnia, hogy csak az alapan lezajló változások vizsgálata és rögzítése szolgáltathatja azt a kiindulópontot — még ha e változás nehezen is köthető egyetlen dátumhoz —, amelyről a történelem más eseményeinek és jelenségeinek genezise könnyebben megfejthető, új összefüggéseik felismerhetők és áttekinthetőbbek lesznek, megítélésük, értékelésük, a történelem menetébe való elhelyezésük pedig kisebb hibalehetőséggel jár. Ezért csak helyesléssel fogadható Heckenast Gusztávnak most tárgyalt javaslattervezete, amely nem fél szakítani a régi, beidegződött korszakolással, és az egyes fő-, illetőleg alkorszakok kezdetét-végét olyan időpontokhoz, pontosabban: időkeretekhez igyekszik kötni, amelyekben, megítélése szerint, a

gazdasági-társadalmi fejlődésben, ha nem is fordulat, de érdemleges változás mutatható ki.

Hogy e tervezet korszakhatár-beosztása a feudalizmus első évszázadaira vonatkozóan mennyiben fedi a gazdasági-társadalmi folyamatoknak a periodizáció alapjául elfogadni javasolt kezdetét, végét vagy éppenséggel tetőzését, annak elbírálása az illető századokat kutató szakemberekre tartozik. Én a javaslatnak csupán ahhoz a részéhez szeretnék hozzászólni, amely a kései feudalizmus határául a XVIII. század hatvanas éveit veszi fel, vagy más kifejezést használva: a feudalizmus válságának és a magyarországi kapitalizmus csírajelenségeinek kezdetét a XVIII. század harmadik harmadától számítja. Ennek az álláspontnak helyessége ellen azokon a szempontokon kívül, amelyek annak idején az 1790-es periódushatár elfogadását indokolták, tulajdonképp nehéz is lenne új és egyszersmind meggyőző érveket hozni; igenlése mellett viszont annál több vonulatható fel. A továbbiakban azokat az okokat szeretném összefoglalni, amelyek arra bírnak, hogy messzemenően támogassam a javaslat szóban forgó részét.

Heckenast utal arra, hogy Mária Terézia Urbáriumával kapcsolatban jön létre az a tulajdonjogi felfogás, és válnak véglegessé azok a keretek, amelynek alapján és amelyek közt a feudális jobbágybirtok nyolcvan évvel később polgári paraszttulajdonná alakul át. Ez a tény azonban csak egyike azon faktoroknak, amelyek a jelzett időpontban vagy valami régeinek a tetőzéséről-lezárásáról, vagy a következő korszakra kiható fejlődés kezdetéről árulkodnak. E tényezők csomósodása, összesűrűsödése a XVIII. század hatvanas éveiben a gazdasági, a társadalmi és a szellemi élet területein egyaránt megfigyelhető.

Gazdasági vonatkozásban a majorság, mint termelőüzem, országos arányokban a XVIII. század közepére fejleszti ki egészen 1848-ig, sőt részben még azután is fennálló formáját és struktúráját. Épp az Urbárium rendelkezéseivel kapcsolatban véget ér ez az időszak, amelyben — mindenekelőtt a XVIII. század első felében — a földbirtokos nemcsak elvileg növelhette korlátlanul, hanem gyakorlatilag növelte is majorsága területét, vagy vethette és vetette meg annak alapjait. Egyszersmind erre az időre érte el a majorságok területe a megművelt földterületnek azt a hányadát, amely a majorságból élők szükségletein túlmenő piacra termelés tömegességét is, folyamatosságát is biztosítani tudta. Ekkortájt ment végbe egy sor lényeges változás a majorgazdálkodás szerkezetében és formájában; a korábbi idők azon gyakorlatával szemben, hogy a földbirtokos a maga állatait az ország jelentős részén jobbágyainak adta ki téli teleltetésre, mindenütt állandósult a majorságok állat-

állományának házi kezelése; a rideg állattenyésztéssel, valamint a szőlőgazdálkodással szemben — persze, megint országos viszonylatot értve — a szántőgazdálkodás, pontosabban a szemtermelés lépett az első helyre stb. Ekkor került a nagybirtok majorgazdálkodása az áruterelésben elfoglalt helyét illetően véglegesen a középbirtok gazdálkodása elé: a nagybirtok piaci érdekeltége ezután már döntően a saját termelésű áruk értékesítését jelentette, ellentétben az előző századdal, amikor is — a középbirtoktól eltérően — még maga, illetőleg nagyszámú személyzete, kísérete, familiáris hada élte fel termékei döntő hányadát, kiterjedt kereskedelmi tevékenységet pedig csak azáltal folytathatott, hogy majorsága terményein kívül rendelkezésére álltak a dézsma is, meg a jobbágyaitól elővásárlási joga alapján kényszeráron szerzett termékek is. (E változás persze kapcsolatban van a központi hatalomnak az elővételi jogot tilalmazó intézkedéseivel.) Ebben az időben tűnnek fel az úri birtokon az első, kifejezetten az áruterelés igényével szervezett dohányos telepek. Ezekben az években jelenik meg első ízben Magyarországon a tömegtáplálkozást néhány évtized múltán átalakító, majd a vetésszerkezet megváltozásában is jelentős szerepet játszó növény: a burgonya stb.

Társadalmi vonatkozásban éppen ekkor fejeződik be az a folyamat, amely *jogi síkon* a Werbőczy által ugyan kodifikált, a valóságban azonban csak fikciónak maradt una eademque nobilitas megvalósulásához vezetett, amelynek eredményeként jogi téren élessé merevedett a határ nemes és nem nemes között. Ez mindezekelőtt a nemesi adómentesség teljessé válásában mutatkozik meg. A XVIII. század első felének diétái sorra erősítették meg az összes nemesség állami adómentességét, szemben a megelőző két évszázaddal, amikor is az úgynevezett kuriális és az armális nemességet szinte folyamatosan adózásra kötelezték a törvények, de még inkább a megyék statutumai. A betetőzést e téren 1764 jelenti: az uralkodó osztály ekkortól a nemesség által eddig hol egyedül, hol a jobbágyokkal közösen viselt háziadót is kizárólagosan és egyetemlegesen a nemtelen rendű lakosságra hárította át, ahelyett, hogy a központi hatalom szempontjait elfogadva, az állami adóból is részt vállalt volna. A XVIII. század közepétől szűnik meg — egyes, nagyon ritka kivételektől eltekintve — az a nemesítési gyakorlat, amelynek révén a megelőző évszázadban mezőgazdasággal foglalkozó parasztrendűek tekintélyes csoportja emelkedhetett a nemesség soraiba.

Mindezzel egyidejűleg lezárult az a folyamat is, amelynek során a XVI–XVII. században az örökös jobbágyság jogi vagy gazdasági, esetleg mindkét fajtájú kötelékéből kiszabadult nem nemes rétegek

szabadságát megnyirbálták, vagy előnyös helyzetét likvidálták. Az előző évszázadokban mezővárossá emelkedett települések egy részét a század első felében gyakorlatilag visszaszorították a jobbágyfalvak közé. Mésrészt épp a 60-as évektől újonnan alig-alig kapott magyarországi helység oppidum-privilegiumot, legfeljebb néhány, a tegnapi hódoltság területén fekvő településnek sikerült megszereznie a mezővárosi rangot. Az utolsó hajdútelepek kiváltságainak megszüntetése egyenesen a hétéves háborúval kapcsolatos, amikor is katonai hasznavehetetlensége ürügyén a még megmaradt egy-két hajdúhelyet is a jobbágyfalvak sorába utalták. A XVIII. század első felében fokozatos nivellálódás ment végbe az örökös jobbágyoktól követelt feudális szolgáltatások, valamint azoknak a szabadköltözőkő parasztrétegeknek a földesúri terhei között, amelyek részint hazai elemekből alakultak ki a XVII. század folyamán, részint az új telepítések révén külföldről kerültek Magyarországra. A nivellálódási folyamatot az Urbárium formailag véglegesítette és törvényesítette azzal, hogy — bár személyi síkon fenntartotta a jogi különbséget a szabadköltözőkő és örökös jobbágy közt — egyazon mennyiségűre és fajtájúra szabta azt a járadékot, amelyet a feudális tulajdonosok a jövőben akár az egyik, akár a másik kategóriától követelhettek.

A gyakorlatban természetesen maradt különbség az egyes jobbágytelepülések terhei közt, ez azonban többé már nem a lakosság szabadköltöző vagy örökös jobbágyi minőségéből fakadt, hanem a földesúr döntésétől függött. Végső soron tehát itt tetőződött az a fejlődés, amely századokkal korábban elindult, és amelyet a török uralom részint lelassított, részint színezett, irányától azonban véglegesen épp azért nem tudott eltérni, mert az ország egy részén — a királyi Magyarországon — sohasem szakadt meg a fejlődés kontinuitása. Némi túlzással szinte azt lehet mondani, hogy a jobbágy — földesúr viszonylatban gazdasági-szociális téren másodízben most következett be a jobbágyság egyesülése, azaz a kérdésnek nem a formális jogi, hanem gazdasági-szociális oldalait tekintve, országos arányokban tulajdonképpen ekkor beszélhetünk a jobbágyság második kiadásáról Magyarországon.

De a folyamat tetőződése, vagy ha úgy tetszik: befejezése, egyúttal valami újnak is kezdete. Mert ha gazdasági-szociális vonatkozásban a véglegesítés igényével törvényesítette is az Urbárium az egyesülést, ezzel egyidejűleg a jobbágyviszonyt jogilag véglegesen ki is emelte a magánjog keretei közül, és gyakorlatilag közjogi kérdéssé minősítette. Ezt jelentette az a tény, hogy az úrbériségnek lajstromozott földterület felett a jobbágyságnak, mint osztálynak a javára, megsemmisítette a földesúr tulajdonjogának korlátlanosságát.

Továbbá: az Urbárium és a polgári forradalom közt eltelő időben többé már nem találkozunk olyan törvénnyel vagy rendelettel, amely az úrbéri viszonyok szigorításának irányába mutatna. Más szóval: a XVIII. század közepe előtt olyan erők állottak egymással szemben a feudális viszonyok kérdésében, amelyeknek egyike a meglévőt csak konzerválni, másika viszont szigorítani akarta; a század közepe után a politikai tényezők a fennálló rendet konzerválni, és a feudális viszonyokat reformokkal enyhíteni igyekvő felekre oszlottak, még akkor is, ha az utóbbi félhez az első szakaszban jóformán csak a felvilágosult abszolutizmus képviselői és hívei tartoztak.

Kétségtelen, hogy az érintett kérdések legtöbbje az Urbáriummal, tehát a központi hatalom egyik rendeletével áll közvetlen vagy közvetett kapcsolatban. Maga a rendelet azonban aligha született volna meg, ha kiadására a gazdasági-társadalmi változások nem szolgáltatott volna indokot. Megjelenése ezért fogható fel olyan hátrákónek, amely egy történelmi folyamat kifejlését és fordulópontját jelzi egyszerre.

A XVIII. század második felének első évtizedei más vonatkozásban sem jelentőség nélküliek történelmünk szempontjából. Századokkal előbb Európa a fejlődés különböző típusait felmutató területekre oszlott. Hasonló megoszlás figyelhető meg a XVIII. század közepén a Habsburg-birodalmon belül. Anélkül, hogy ennek okait most számba vennénk, utalunk arra, hogy Magyarország — persze korántsem előzmények nélkül — valójában ez időtől válik a birodalom mezőgazdasági árut és általában nyersanyagot termelő, az örökös tartományok iparának pedig piacul szolgáló országává. 1754-ben lát napvilágot e megosztottság kiteljesedésének és konszolidálásának útját egyengető első vámrendelet. Ugyanakkor ennek ellenére a 60-as években jönnek létre — ha a királyi ház korábban alapított üzemeitől eltekintünk —, az első figyelemre méltó manufaktúrák. Mindez azt jelenti, hogy a hazai iparfejlődés következő szakaszának csírái, valamint e fejlődés ütemét, mértékét és irányát elsődlegesen befolyásoló gazdaságpolitikai feltételek kiforrálódása ugyancsak a század 50—70-es éveibe kapcsolhatók.

Kétségtelen, hogy a gazdasági-társadalmi élet változásának e vázlatosan érintett jelenségei közül önmagában egyik sem oly nagy horderejű, hogy észlelhetőségének időpontja egy korszakhatár lezárásául, illetőleg kezdetéül volna tekinthető. Összességükben azonban arról vallanak, hogy a magyar történelemben valami befejeződött, és valami eltéríthetetlenül útjára indult. De tanúskodnak arról is, hogy e változás időben a század második harmadának végén, és utolsó harmadának elején, pontosabban 1754 és 1770 közt

következett be. Hogy azután az összefoglaló magyar történet — elsődlegesen didaktikai okokból — mely évszámmal kezdje a változások tárgyalását, az már további megfontolást igényel.

A jelzett időszak periódushatár-jellegének elismerése mellett érvelnek azok az új jelenségek is, amelyek eszmei-ideológiai téren jelentkeznek, és részben a kultúra, a művészetek köntösében nyilatkoznak meg. Fejtegetés helyett csak egy-két tényre szeretnék hivatkozni. Birodalmi keretekben a 60-as években kész világnézetként jelenik meg a felvilágosodás, amely azután először mint állampolitikai és kormányzati elv játszott Magyarország életében szerepet, majd gondolatainak egész sora a polgári átalakulás eszmei előkészítésében döntő feladatot vállaló liberalizmus szerves részévé ötvöződik. A 70-es évek elején bukkan fel irodalmi formában a csirájában már polgári tartalmat hordozó és ezért új típusú nacionalizmus, amely a feudalizmus lebontásáért folyó nyílt politikai harcok idején átítatja a haladó tábor gondolat- és érzésvilágát. Végül: a művészettörténet művelői 1770-hez kötik az érett barokk befejeződését, az irodalomtörténészek pedig ugyancsak erre az idő tájra helyezik a magyar irodalom megújulásának kezdetét.

Mindebből következik, hogy az ajánlott időpont periódushatárként való kezelése esetén még az úgynevezett ölelkező korszakolás alkalmazására sem lenne szükség, mert egyrészt ez idő tájt az ideológiatörténetben ugyancsak új eszmék lépnek fel, másrészt a rokonszomszágok képviselői saját tudományágaikban ekkortájt szintén új korszak — vagy legalábbis alkorszak-határokat állapítanak meg, a történettudomány periodizációja tehát nem kerülne aszinkronba a többi ideológiai jellegű tudományág korszakolásával.

Persze, ha a XVIII. század utolsó harmadát is ahhoz a korszakhoz számítjuk, amelynek lényege a feudalizmus válsága, illetőleg a polgári átalakulás feltételeinek kialakulása — és meggyőződésem szerint hiba lenne nem ide számítanunk —, akkor ennek koncepcióit mind a kötetek beosztására, mind az egyes kötetek terjedelmére vonatkozóan le kell vonnunk. Ez azonban már további, újabb megbeszélést igénylő probléma.

MÉREI GYULA, A TÖRTÉNELEMTUDOMÁNYOK DOKTORA, EGYETEMI TANÁR FELSZÓLALÁSA

A kötetek periodizálásának csupán egy kérdéséhez szólnék hozzá: vajon 1765 táján vagy 1790 táján állapítsuk-e meg a korszakhatárt?

A vitaindító referátum megállapítja, hogy „az egyetemi tankönyv 1954. évi vitáján erősen támadott 1831. évi alkorszak-határt az újabb kutatások — legutóbb Barta István doktori disszertációja — alátámasztották”. Ebből a megállapításból szeretnék kiindulni és megvédeni az 1790-es periódushatárt.

Annak idején Spira György elvtárs is és magam is, aki e részeket írtam a tankönyvben, az osztályharc alapján, annak adott állapota alapján állapítottuk meg a korszakhatárt és 1831 osztálymozgalmaiban olyan minőségi fordulatot előidéző jelenségnek ítéltük meg, amely alkorszak-jelző. A vitában ellenkező nézetet képviselők elvonatkoztattak az osztályharc elsőrendű, alapvető, a történelmi folyamatot meghatározó jelentőségétől és a haladó nemesség történelmi szerepét idealizálva, vagy a pusztán hagyományos periodizációt és csak a politikai történelem egyes eseményeit figyelemre méltatva, illetve a Horváth Mihály-féle szemlélet hatására a függetlenségi mozzanatot elsőrendű tényezőnek tartván, nacionalista hatások alatt kétségbe vonták eme alkorszak-határ jogosultságát. Azóta az illetőket — úgy látszik — meggyőzték a történelmi adatok talán az osztályharc jelentőségéről is, de mindenesetre 1831 fordulatot előidéző, határkő voltáról.

Ugyancsak Spira elvtárs és magam azért szálltunk síkra annak idején 1790 mellett, mivel — nemzetközi összefüggésekben nézve a magyar történelmet is — úgy ítéltük meg, és magam úgy látom ma is, hogy a Habsburg-monarchia uralkodó osztályainak, elsősorban a dinasztianak a hatalmát ekkoriban ingatták meg először addig soha nem tapasztalt mértékben a Habsburg-birodalom különböző országaiban lejátszódó osztálymozgalmak, és ekkortól számítható a fordulat kezdete, első jelentkezése az új társadalmi forma felé törekvésnek legalábbis objektíve, a mozgalmak hatásának irányvonalát nézve, nem tartalmukat és a résztvevők szubjektív szándékait tekintve. Belgiumtól Magyarorszáig mindenütt mozgásnak

indult a talaj a Habsburg-hatalom alatt, és ezzel együtt az általa képviselt uralkodó osztályok lába alatt is. Az más kérdés, hogy a polgári átalakulás vezetésére alkalmas osztályok fejlettsége sem mennyiségi, sem tudatosságbeli vonatkozásban, a tőkés csírák fejlődése sem érte el azt a minimális fokot még Belgiumban sem, hogy sikerrel harcolhattak volna a feudalizmus erői ellen, hogy győzelemre vihették volna a polgári átalakulást, hogy elég erősek lettek volna a polgári forradalom diadalra juttatására. Forradalmi helyzet tehát ekkor még nem volt a Habsburg-birodalomban, de a fennálló rend már olyan mértékben megingott az osztályharc csapásai alatt, hogy többé régi szilárdságát vissza nem nyerhette, és ettől kezdve a talaj mindig megmozdult valahol a Habsburg-birodalmon belül.

Abban természetesen igaza van a vitaindító referátumnak, hogy a kultúrtörténeti és bizonyos gazdaság- és társadalomtörténeti tények nem esnek egybe ezzel az időponttal, amely azonban nem politikai-történeti periódushatár, mint a vitaindító referátum közvetve állítja, hanem az osztályharc által meghatározott választóvonal, amely nem azonosítható pusztán eseménytörténeti jelenséggel, olyasmivel, mint egy háború vagy egy király uralomra jutása vagy halála.

Már csupán másodrendű jelentőségű kérdés az, hogy a XVIII. század 60-as, 70-es évei kérész életű főúri manufaktúráinak megjelenése semmiképpen sem tekinthető a manufaktúra-periódus kezdetének Magyarországon, mert ez csupán néhány évtizeddel később kezdődött el. Ennek a kérdésnek bővebb indoklását itt mellőzhetőnek vélem és beérem csupán azzal, hogy utaljak az *Études Historiques* című, 1960-ban, a stockholmi történész-kongresszus alkalmával kiadott tanulmánykötetben a magyar iparfejlődés néhány kérdéséről írt tanulmányomra, amelyben részletesen megindokoltam, miért nem tekinthetők az említett manufaktúrák a manufaktúra-korszak kezdetét jelző vállalkozásoknak Magyarországon, mik egy új ipari korszak jelentkezésének ismérvei, és mikortól számítható Magyarországon a manufaktúra-korszak és a gépi nagyipar korszakának kezdete.

Összefoglalva: Szakember közönségről lévén szó, részletes, adatszertű dokumentálás helyett elégségesnek véltem csupán utalni arra, hogy milyen körülmények együttes jelentkezése alapján tartom változatlanul megfelelőnek az 1790-es periódushatárt, mivel ez az időpont, amikor a fejlődési folyamat szerkezetében változás kezdődik el, amely azután 1848-ban éri el első tetőzését. A periodizálás alapelve pedig — úgy vélem — csak az lehet, hogy ennek segítségével reprodukálhassuk a fejlődési folyamat belső struktúráját.

SPIRA GYÖRGY KANDIDÁTUS FELSZÓLALÁSA

A mai vita kiindulópontjául szolgáló tervezet készítőjével, Heckenast Gusztávval egyetérték abban, hogy a magyar történetre általunk eddig alkalmazott periodizáció alapelvei helyesek voltak, gyakorlati kivitele azonban nem volt tökéletes. S gyakorlati kivitele szerintem azért nem volt tökéletes, mert helyes alapelveit következetlenül érvényesítettük. Heckenast Gusztáv most következetesen szakít ezzel a következetlen rendszerrel s, mert következetesen szakít azzal is, ami rossz, de azzal is, ami jó volt benne, egy másik önmagában ugyancsak következetlen rendszert állít szembe véle.

Hogy ez a periodizációs tervezet szintén következetlen, az akkor látszanék igazán, ha alkotója nem zárná le a XVIII. századdal, hanem megpróbálná kidolgozni folytatását is egészen napjainkig. (Valóban termékeny vitát amúgy is csak a magyar történet egészére kiterjedő periodizációs tervezetről lehetne folytatni, hiszen valamely magyar történeti periodizációs tervezet jóságát elsősorban éppen az igazolhatja, ha következetesen alkalmazható történetünk egészére.) A tervezet ilyen továbbfolytatása esetén pedig jobban látszanék az is, hogy a Heckenast Gusztáv által most utolsóul felvett 1765 körüli korszakhatár nem szerencsés s nem következik logikusan az általa követett — különben helyes — periodizálási alapelvekből.

Álláspontom igazolásául ezért magam is a periodizációs eljárás során követendő alapelvekből kell hogy kiinduljak:

1) A nagy történeti korokat (középkor, újkor stb.) elhatároló tényezők nyilván a nagy társadalmi formációk (feudalizmus, kapitalizmus stb.) határai. Nyilvánvaló továbbá (s nem értem, miért okoz ez problémát Perényi Józsefnek), hogy az ilyen nagy történeti korok belső főkorszakainak határait az szabja meg, hol következnek be döntő változások a termelőerők és a termelési viszonyok egymás közti kapcsolatának jellegében. A kérdés csupán az, sikerül-e az ilyen változásokat határozott időpontokhoz kötnünk. S nyilvánvaló, hogy általában nem sikerülhet, mert az alaphoz végbemenő korszakos jelentőségű minőségi változások többnyire nem a poli-

tikai forradalmakhoz hasonló hirtelen és látványos fordulatok formájában öltenek testet.

2) A periodizáció kidolgozásakor tehát már csak ezért is nagy figyelmet kell fordítanunk a politikai életben és az emberek tudatában lejátszódó s időbelileg könnyebben körülhatárolható minőségi változásokra is. (S csodálom, ha ezt a szempontot magukat marxistáknak valló történészek, akiknek tudniok kell, hogy a politikai és a tudatbeli változások éppen nem függetlenek az alapban végbemenő változásoktól, mellőzni kívánják.) Csak arra kell ügyelnünk, hogy a politikai és a tudatbeli változások időben nem feltétlenül esnek egybe a gazdasági és társadalmi szerkezet minőségi változásaival, vagyis nem akármilyen politikai vagy tudatbeli változás lehet segítségünkre valamely korszakhatár kitűzésekor.

3) A korszakbeosztásnak — még ha csak egyetlen ország történetét kívánja is felölelni — figyelemmel kell lennie az adott ország határain kívül végbemenő fejlődésre is. S Magyarország történetének a XVI. és a XX. század eleje közti időszakával foglalkozván, kiváltképpen figyelemmel kell lennünk a Habsburg-birodalom egészének fejlődésére, hiszen az sokszor sorsdöntően érinti a keretei között zajló sajátos magyarországi fejlődést is.

Ezekből az alap gondolatokból kiindulva próbálom most már meghatározni a magyar történet újkorának kezdőpontját.

Újkori történetünk első korszaka nyilván a feudalizmusról a kapitalizmusra való átmenet korszaka (amelyet jómagam, a forradalom fogalmát nem kívánván pusztán politikai történeti fogalomná szűkíteni, azonosnak tekintek a polgári forradalom Szabad György által emlegetett korszakával). Ez a korszak pedig nyilván akkor kezdődik, amikor a feudális termelési viszonyok keretei között komolyabb mértékben megjelennek a tőkés termelési viszonyoknak megfelelő termelőerők, s akkor végződik, amikor a termelési viszonyok nagyjából összhangba kerülnek ezekkel a termelőerőkkel s létrejön a termelés új rendjének megfelelő politikai felépítmény is.

Heckenast Gusztáv elvben helyesli a feudalizmusról a kapitalizmusra való átmenet korszakának mint önálló és egységes korszaknak a felvételét, gyakorlatilag azonban elutasítja ezt, amikor — tekintőlegesen — korszakhatárt kíván húzni 1848 márciusánál. A feudalizmusról a kapitalizmusra való átmenet ugyanis már a negyvennyolcas forradalom kitörése előtt (sőt a Szabad György által a polgári forradalom korszakának kezdőpontjaként a XIX. század harmincas éveinek elejére tett időhatárnál is hamarabb) megindul, de természetesen nem zárul le a negyvennyolcas forradalom kitörésekor. Mi több (s ebben egy véleményen vagyok Szabad

Györggyel): nem zárul le a negyvennyolcas forradalom bukásakor sem, hanem mivel a forradalom éppen bukása miatt 1848-ban csak az alapban képes uralomra juttatni a tőkés viszonyokat, a nékik megfelelő politikai felépítményt viszont csak 1867-re tudja létrehozni, csupán 1867-tel ér zárókövéhez. Ennek bővebb kifejtése azonban túlmenne a mai vita tárgyául megjelölt időkorön; itt eleendő lesz — annak hangsúlyozásával, hogy tehát 1848. március 15. sem kezdő-, sem végpontja nem lehet a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet korszakának s hogy a negyvennyolcas forradalom ennek a korszaknak csupán tetőzése, de nem nyitánya és nem is lezárulása — a szóban forgó korszak valóságos kezdőpontjának megkeresésére szorítkozni.

Hol kell hát keresnünk a gazdasági és társadalmi szerkezet olyan számottevő változásait, amelyekben a feudalizmusról a kapitalizmusra való átmenet korszakának nyitányát láthatjuk?

1) A polgári átalakulás kérdéséről lévén szó, kézenfekvő, hogy elsőül az iparfejlődés manufaktúra-korszakának kezdőpontját próbáljuk meghatározni. Jómagam az ipar történetének nem vagyok szakértője, meggyőzőnek tartom azonban Mérei Gyula érvelését, amely szerint a magyar iparfejlődés manufaktúra-korszakának kezdeteit a XVIII. század kilencvenes éveire kell tenni. Mindazonáltal szeretném megjegyezni, hogy valami ugrásszerű fellendülést nem látok itt, amint nem látok ilyet a XVIII. század hatvanas éveiben sem: manufaktúrák léteznek Magyarországon a hatvanas éveket megelőzően is, s a manufaktúra-fejlődés azután különösebb megrugások nélkül, lassan és keservesen halad előre egészen 1848-ig, hogy majd csak 1848 után menjen át nálunk az ipari forradalom időszakába.

2) Kézenfekvő persze az is, hogy az iparilag elmaradott Magyarországon a gazdasági szerkezetnek könnyebben fedezhetjük fel számottevő változásait a mezőgazdaság fejlődésének terén, mint az iparban. S itt az 1848-at megelőző évszázad során csakugyan felfigyelhetünk egy számottevő fejleményre: a nemesi középbirtokoknak az árutermelésbe történő tömeges bekapcsolódására, ami a francia háborúkkal járó mezőgazdasági konjunktúra hatására ugyancsak a XVIII. század kilencvenes éveiben indul meg. A középbirtokok árutermelése természetesen ezután sem múlja felül a nagybirtokokét s nem lesz számottevő tőkefelhalmozás forrásává sem, a középbirtokos nemesség tekintélyes részének árutermelővé létele mégis nagy jelentőségű változás, kivált e réteg politikai arculatának átalakulását illetően.

3) A gazdasági és társadalmi szerkezet legjelentősebb változása azonban ebben az időszakban a parasztság soraiban megy végbe,

s ez a változás nem az úrbérrendezést közvetlenül követően és nem is az úrbérrendezés közvetlen hatására kontakozik ki, hanem — országos méretekben — szintén csak a XVIII. század végétől kezdve érvényesül s annak a következménye, hogy a paraszti birtokterület növekedése — az addigi állapotoktól eltérően — többé nem tart lépést a parasztság lélekszámának növekedésével. Ennek a fordulatnak a hatására — hiába egységesítette az úrbéres népesség jogviszonyait az úrbérrendezés — a parasztok többsége, ha nem szorul is ki teljesen a föld birtokából, olyan kis területű földterületre szorul, amely egymagában már nem képes biztosítani megélhetését. Vagyis ennek a fordulatnak a hatására és ettől az időtől, a XVIII. század végétől fogva alakul át Magyarországon a parasztság zöme (legalábbis egyes vonatkozásokban) a tőkés termelési viszonyoknak megfelelő termelőerővé — a tőkefelhalmozás elmaradottsága miatt persze anélkül, hogy már ekkor a tőkés termelés tényleges részesevé is átalakulhatna egyben.

De a parasztság ilyen átalakulásának megindulása — akár a nemesi középbirtokoknak az árutermelésbe való tömeges bekapcsolódása vagy a manufaktúra-korszak kezdete —, ha hozzávetőlegesen a XVIII. század kilencvenes éveire tehető is, egészen pontosan nem időzíthető. Annál pontosabban időzíthető viszont a feudális szerkezetű Habsburg-birodalom e változásoktól egyáltalán nem független válságának kirobbanása: 1790-re, sőt akár egyetlen napra is: 1790. január 28-ra, a józsefi rendeletek visszavonásának napjára. Ez az időpont pedig korántsem pusztán politikai történeti jelentőségű határkö. Hogy ez a válság éppen ekkor robban ki, az magyarázható alkalmi politikai eseményekkel (a török háború kedvezőtlen alakulásával, az Osztrák Németalföld elszakadásával, a francia forradalom kitörésével, a magyar nemesi ellenállás fellebbanásával stb.), de hogy ez a válság egyáltalán kirobban, annak a magyarázata nem alkalmi politikai eseményekben, hanem sokkal mélyebben rejlő okokban keresendő. És ezt kellőképpen bizonyíthatja már csak az is, hogy hiába múlnak el idővel az említett alkalmi politikai események, a Habsburgoknak birodalmuk válságát többé nem sikerül leküzdeniök — egészen 1918-ig, amikor azután a történelem a Habsburgok ellenére oldja meg ezt a válságot.

Vizsgáljuk meg mármost, milyen korszakos jelentőségű események csomósodnak össze e válság kirobbanásának időpontjában:

1) Megbukik a Habsburgoknak a teljesen központosított és teljesen abszolutisztikus birodalmi kormányzat kiépítésére irányuló kísérlet-sorozata. Ennek a kísérlet-sorozatnak a kezdetét Heckenast Gusztávval egyetértésben én is a XVII. század nyolcvanas éveire tenném, de nem 1681-hez, azaz a Habsburgoknak és a magyar ren-

deknek a soproni országgyűlésen létrejött átmeneti érvényű kompromisszumához kötném, hanem 1686—87 tájára helyezném, vagyis a török kiűzéséhez, Erdélynek a Habsburgok által történt bekebelezéséhez, Thököly bukásához, a magyar rendeknek az 1687-i országgyűlésen tanúsított behódolásához és az *Einrichtungswerk* megszűléséhez kapcsolnám. Az ekkor kezdődő korszak politikai történetének legfőbb jellemzője ugyanis — az előző korszakétól és Heckenast Gusztáv véleményétől eltérően — nem az abszolutisztikus és a rendi elemek ide-oda hullámzó párharca, hanem az abszolutisztikus elemek szakadatlan és egyirányú térhódítása, amin sajnos nem változtathat a Rákóczi-szabadságharc, de nem változtatnak a Habsburgok által a magyar rendeknek időnként kegyesen odavetett lényegtelen engedmények sem. Ennek a kísérlet-sorozatnak a betetőzése pedig a józsefi rendszer, a Habsburgok legnagyobb s egyszersmind utolsó kísérlete arra, hogy a polgári átalakulásnak és a feudális szerkezetű birodalom széthullásának veszélyét a feudális rend belső megreformálásával és a kormányzat maradéktalan központosításával hárítsák el.

A józsefi rendszer 1790-i bukását azután már tartósan az úgynevezett „ferenci reakció” rendszere követi, amely a feudális rend belső megreformálásának kísérletét a feudális rend minden porcikájának makacs védelmezésére irányuló politikával, a kormányzat maradéktalan központosításának kísérletét pedig a birodalmat bomlasztó tényezők egymás elleni kijátszására irányuló politikával cseréli fel. S már II. Lipót uralkodásának rövid kétszandós időszakában is ennek az új rendszernek az első felvonását kell látunk — még akkor is, ha Lipót alkatilag sokkal közelebb áll is bátyjához, mint tulajdon elsőszülöttjéhez, s még akkor is, ha ő bátyjának rendszeréből menteni is igyekszik annyit, amennyi csak menthető. Nem azért, mert — ellentétben József gyakorlatával — már ő tartat ismét országgyűlést Magyarországon, hanem azért, mert ezzel az 1790—91-i országgyűléssel indul meg a magyar nemesség újlagos politikai térnyerésének 1848-ig azután tartósan többé meg nem akasztható folyamata. Nem azért, mert Kaunitz már Lipót életében kiadja a *divide et impera* jelszavát, hanem azért, mert ez a Habsburgok által ettől kezdve egészen 1918-ig változatlanul követendőnek tartott jelszó már 1790-ben politikai gyakorlattá válik, amikor Lipót a nemzetiségi és a paraszti mozgalmakat igyekszik kijátszani a magyar nemesi mozgalom ellenében — homlokegyenest eltérően attól a gyakorlattól, amelyet József követett például az 1784-i erdélyi parasztfelkelés vonatkozásában. S nem azért, mert a francia forradalom ellenében 1792 februárjában még Lipót hozza létre a poroszokkal az első koalíciót, hanem azért, mert

a Habsburgoknak a francia forradalommal való határozott szembenállása már a forradalom kirobbanásának pillanatától fogva következetesen érvényesülő tény.

2) 1790-ben első ízben lépnek fel egyszerre és tömegesen a Habsburg-birodalom felbomlasztására irányuló tényezők. S mellékes, hogy ezek a tényezők közvetlenül polgári érdekeket képviselnek-e és polgári jelszavakat hangoztatnak-e vagy sem, — a lényeg az, hogy egy olyan feudális szerkezetű nemzetekfölötti birodalom felbomlasztására irányulnak, amelynek a léte önmagában is nagymértékben megnehezíti a keretei között élő népek polgári átalakulását.

3) De a józsefi kísérlet bukását követően először jelentkeznek Magyarországon közvetlenül is polgári jellegűeknek mondható mozgalmak. Ilyen az 1790-i parasztmozgalom, az első olyan országos méretű parasztmozgalom a XVIII. század Magyarországon, amely nem kuruc jelszavakkal a labanc földesurak ellen, hanem osztályharcos jelszavakkal a földesúri osztály egésze ellen bont zászlót. S ilyen a magyar jakobinusok mozgalma, amelynek részvevői a józsefi kísérlet bukása után és éppen e kísérlet bukásának hatására lesznek a feudális rend belső megreformálásának híveiből a feudális rend lerombolásának híveivé. (És itt azok ellenében, akik 1790 helyett 1795-re kívánják tenni a polgári átalakulás korszakának kezdetét, arra hivatkozva, hogy az 1790-i korszakhatár megbontja a magyar jakobinusok pályájának — Heckenast Gusztáv szavával — „töretlen” ívét, külön is szeretném hangsúlyozni, hogy a magyar jakobinusok pályáját a józsefi rendszer összeomlása után nagyon is jelentős fordulat töri meg s ez a fordulat éppen a józsefi rendszer összeomlásának következménye — még akkor is, ha egyik-másik jakobinusnál csak 1792-ben vagy 1793-ban következik is el, mivel az illetők nem azonnal látják át a Habsburgok politikájában 1790-ben lezajló gyökeres irányváltozás jellegét.)

4) Végül — bár nem döntő szempontként — utalni kívánok a magyar kulturális életben s általában az emberek tudatában 1790 körül megfigyelhető korszakos változásokra:

a) A magyar irodalomban — s ez nem érinti Bessenyei kezdeményezésének úttörő voltát — 1790 táján, Batsányi és Csokonai felléptével lesznek uralkodóakká a felvilágosodás eszméi.

b) A magyar nemzeti színjátszás kezdetei éppen 1790-re esnek.

c) A magyar zenében a verbunkos-stílus uralmának kezdetei szintén a kilencvenes évekre, Lavotta és Bihari fellépésének idejére nyúlnak vissza.

d) A képzőművészetben a barokk és a klasszicizmus korszakváltása — Heckenast Gusztáv véleményétől eltérően — nem a hatvanas évek közepén, hanem ugyancsak 1790 táján megy végbe. Mert

— igaz — a pozsonyi primási palota elkészül már 1790 előtt. De a magyarországi kései barokk építészet egyik főműve, az egri líceum történetesen éppen 1765 és 1785 között épül fel. S hasonlóképpen a hatvanas évek közepe utáni időkre esik például Maulbertsch vagy Dorfmeister alkotókorszakának javarésze is. Nem vitatom tehát, hogy klasszicista próbálkozások nem érvényesülnek már 1790 előtt is, vitathatatlanak tartom azonban, hogy uralkodó szerepet a nyolcvanas évek végéig a barokk játszik s a klasszicizmus csak a francia forradalom kitörése után lesz uralkodó stílusáramlattá Magyarországon.

e) Utolsóul pedig — de éppen nem utolsósorban — emlékeztetni szeretnék arra, hogy a polgári átalakulás folyamatának Magyarországon legfontosabb tudati kísérőjelensége, a nacionalizmus ugyanekkor s robbanásszerűen lép hódító útjára az 1790-i magyar nemesi mozgalom és a véle egyidejű magyarországi nemzetiségi mozgalmak kibontakozásával párhuzamban.

Ezek azok a megfontolások, amelyek arra késztenek, hogy a feudalizmusról a kapitalizmusra való átmenet vagy — ha úgy tetszik — a polgári forradalom korszakának s ezzel a magyar történet újkorának kezdőpontját ne a XVIII. század hatvanas éveinek derekára, ne 1795-re, ne a XIX. század harmincas éveinek elejére s ne is 1848 márciusára, hanem — régebbi véleményem fenntartásával — továbbra is 1790-re tegyem.

KOSÁRY DOMOKOS FELSZÓLALÁSA

A később szólóknak megvan az az előnyük, hogy nem kell minden érvet újra, részletesen kifejtetniök. Ha jónak tartják egyiket vagy másikat, elég rájuk hivatkozniok. Mondjuk azonban meg mindjárt itt, előjáróban, hogy egy-egy kiragadott érvel, egy-egy részletkérdés vizsgálatával önmagában, elszigetelten, vajmi kevésre megyünk. Minden részletet az egész keretében, egységes szempontból, egységes elvek alapján kell megítélnünk, különben elvész a mértékünk, és nem tudunk kellőképpen különbséget tenni eltérő nagyságértékű jelenségek között. S ez nemcsak amolyan általános megállapítás. A mai vita egy-két mozzanata is szükségessé tette, hogy ezt kimondjuk.

A Heckenast Gusztáv által világosan, jól áttekinthetően fogalmazott referátum helyesen állítja fel azt az elvi követelményt, hogy midőn periodizálunk, egy-egy korszaknak egységbe kell foglalnia az alap és a felépítmény, a gazdaság, társadalom, politika, művelődés jelenségeit egyaránt. A követelmény, ismétlem, helyes, de tisztában kell lennünk azzal is, hogy kielégítését mi minden teszi nehezzé. Utaljunk csak röviden a főbb akadályokra:

a) Először is az alap változásai nem automatikusan egyidejűek a felépítmény változásaival.

b) A lassan bontakozó gazdasági-társadalmi folyamatok nemigen köthetők pontos évszámhoz. Olyan munkában, amely csak e folyamatok leírásával, jellemzésével foglalkozik, el is kerülhet az ilyen mesterkéltnek tűnő évszám-határvonalak használata. Olyan szélesebb körű munkában azonban, amelynek, mint Magyarország most szóban forgó, új, tízketetes, összefoglaló történetének is, a fejlődés egészét, a társadalom életének minden főbb megnyilvánulását kell együtt, összefüggően ábrázolnia, e megoldás már nem alkalmazható. E munkának az ország politikai történetét, az események alakulását is elő kell adnia, még hozzá az eddigi összefoglalóknál részletesebben, amihez elkerülhetetlenül szükség van évszámokhoz kötött határokra, már azon gyakorlati meg gondolás következtében is, hogy másként, ilyenek híján, vagy kimarad az

események egymásutánjából valami fontos mozzanat, vagy pedig kétszer fog szerepelni. A jelen esetben tehát elkerülhetetlen lesz konkrét időhatárokkal dolgoznunk, még akkor is, ha az alapban végbemenő változások ilyenekhez nehezen köthetők.

c) Ilyen további nehézség az is, hogy Magyarország nem valami magános, óceáni szigeten, másoktól távol élte végig történetének máig érő fejezeteit, hanem Európa, és azon belül Kelet-Európa részeként. Európa különböző részei azonban, mint ismeretes, sok vonatkozásban egyenlőtlenül fejlődtek. Nem alkalmazhatjuk Nyugat-Európa periodizációját minden további nélkül Kelet-Európa történetére is, ahol bizonyos folyamatok, mint például a feudalizmus bomlása, időben később, és amint azt Pach Zsigmond Pál már kifejtette, sajátos feltételek közt, bizonyos kerülővel mentek végbe.

d) De ugyanakkor arról sem feledkezhetünk meg, hogy ezek a fejlődés különböző fázisaiban tartó országok mégis egyidőben, sőt egymással több-kevesebb kölcsönhatásban éltek Európa keretei között. Nemzetközi, összeurópai jelentőségű fordulatok egyidőben voltak kihatással különböző szintű társadalmakra, — gondoljunk csak az 1789-i francia polgári forradalom nyomán kialakult, új általános helyzetre, és ebben 1790 magyar nemesi-nemzeti mozgalomára. Nyilvánvaló, hogy periodizálásunknak egyszerre kellene ilyen esetekben mind a fejlődési szintek eltérő voltát, mind a politikai fordulat európai egyidejűségét jeleznie.

e) Hozzátehetjük, hogy Európa egy-egy részén, sőt a régi Magyarországon belül is nemegyszer találkoznak fejlődési egyenlőtlenséggel, — elég itt azon igen eltérő gazdasági, társadalmi stb. feltételekre utalnunk, amelyek, mint ismeretes, a XVIII. század elején az északi és nyugati peremvidéket és a töröktől visszafoglalt, ritka népességű, központi és déli sík részeket egymástól oly különbözővé tették.

f) Végül pedig utaljunk még arra is, hogy a határvonalnak csak a geometriában nincs kiterjedése. A történelemben, minél közelebb érünk a részletekhez, annál több lesz az átmenet, annál inkább az lesz az érzésünk, hogy szétvágunk egybefüggő dolgokat, életpályákat, egymást követő mindennapokat. Ami persze megint nem azt jelenti, hogy periodizálunk, méghozzá világos határvonalakkal, lehetetlen vagy szükségtelen, hanem csak azt, hogy nem könnyű dolog.

Az elképzelhető megoldások közül eleve mellőzhetjük itt, úgy gondolom, az ölelkező korszakokét. Új irodalomtörténeti összefoglalásunk, a kutatások adott helyzetét tekintve, láthatólag haszonnal kísérelte meg egymással időben részben párhuzamos irodalmi jelenségek jellemzését olyan periodizáció segítségével, amely

a következő periódust vagy 50—80 évvel korábban kezdi azon időpontnál, ahol az előző periódust lezárja. Persze még ilyen esetben is számolni kell azon bajokkal, amelyek egyidejű és egymással bizonyos kapcsolatban álló jelenségek különválasztásából, külön fejezetben tárgyalásából adódnak. Nem szükséges azonban bővebben fejtegetnünk, hogy olyan összefoglaló történeti műben, amelynek, ismételjük, a politikai eseménytörténetet is el kell mondania, minő zűrzavart idézne elő minden ilyen próbálkozás.

Mi hát a megoldás útja?

Először is mondjuk ki világosan, hogy a periodizálást olyan egységes alapelv szempontjából kell végeznünk, amely az egész magyar történetre mindenütt, mindvégig alkalmazható. Az olyanféle kísérletezéssel, amely hol ezt, hol azt a mozzanatot próbálja előtérbe hozni, hol ilyen, hol megint más szempontból óhajt periódushatárokat lelni, vajmi kevésre jutunk. Az ilyesmi szemponttalanságra, ötletszerűségekre vezet, és nyilvánvalóan veszélyeztetné mind a mű belső egységét, mind azon célját, hogy a társadalom fejlődési törvényszerűségeit, fő mozgási tendenciáit mutassa be konkrét megvalósulási formáikban. Az alapot, a kiindulást nyilván a társadalmi formáció adja meg, vagyis a feudalizmus, majd a kapitalizmus. De a feudalizmus a maga egészében, a X. század végétől 1848-ig, oly hosszú időt, annyi századot fog át, hogy feltétlenül maga is periódusokra, alkorszakokra osztható. S még ezeket is tovább, szakaszokra kell bontanunk. Ez mindjárt a második megállapítás, amelyet ugyancsak világosan ki kell mondanunk: nem minden időhatár egyenértékű. Az időhatárokat három főbb kategória szerint osztályozhatjuk. A legfőbbek, az első kategóriában, magának a formációnak, jelen esetben a feudalizmusnak is korhatárai. A második kategóriába a feudalizmuson belüli periódusok vagy alkorszakok határai sorolhatók. Ezekről az alkorszakokról ma már itt szó esett. S ha lehet is azon vitatkozni, hogy találó kifejezéssel nevezzük-e őket a feudalizmus korai, érett, késői (speciálisan kelet-európai) és bomló periódusának, vagy helyesebb volna ezeket más szavakkal vagy akár számokkal jelölnünk, ez magán a periódusok meglétén és egymásutánján és tartalmi jellemzőin mitsem változtat. E tekintetben, úgy gondolom, mind egyetértünk. Közelebb érve, persze, még ezeket a periódusokat is kisebb szakaszokra kell majd még osztanunk, de mindenkor úgy, hogy tisztában vagyunk a háromféle időhatár értékrendjével. A mai vitán elég sok félreértést okozott éppen az, hogy a különbségeket, a három kategória között, nem mindegyik felszólalás és javaslat vette eléggé figyelembe, és néhány esetben harmadosztályú szakaszhatárokat próbált másodosztályú periódushatárként feltüntetni,

úgy érezve: joggal, mert hiszen a szakaszhatárok mellett is lehet objektív érveket találni. Csak éppen más értékűeket.

Mindebből máris következik, hogy a főtartalmat nemcsak a formáción, a feudalizmuson, hanem annak periódusain belül is a gazdasági-társadalmi fejlődés szabja meg. A periódusok konkrét határvonalaikat, a kezdő és záró évszámokat azonban (mert évszámokra van szükségünk) a politikai történetből kell vennünk. A politikai határvonalak persze megint nem egyforma értékűek, mint ahogy azok az események és fordulatok sem, amelyekhez kötni szoktuk őket. Olyan politikai történeti határvonalat kell kiválasztanunk, amely revelálja, kifejezésre juttatja, hogy a gazdasági-társadalmi folyamatban valaminő jelentős átalakulás, fordulat ment végbe. Nyilvánvaló, hogy a gazdasági-társadalmi folyamatban beálló átalakulás és fordulat nem a kezdet kezdetén, akkor fog a politikai viszonyokban is manifesztálódni, midőn még csak első jelekről, csíra-jelenségekről van szó csupán. A periódushatár nem a gazdasági-társadalmi folyamat új fordulatának első, kis, induló mozzanatait, hanem tényleges beálltát fogja tehát jelezni, mint ahogy az ember életét is világrajöttétől és nem korábbi időtől szoktuk számítani. Definíciónk azonban még így sem kielégítő, mert hiszen a gazdasági-társadalmi folyamatban bekövetkezett változások revelálódhatnak olyan politikai eseményekben is, amelyek a maguk nemében igen jellemzőek, csak éppen nem eléggé jelentősek. Nyilvánvalóan *olyan politikai fordulatot, olyan politikai történeti határvonalat kell kiválasztanunk, amely a gazdasági-társadalmi folyamatban beállt változásokat Magyarország szűkebb határain túlmenő, nemzetközi jelentőséggel, kelet-európai vagy éppen általános európai összefüggésben revelálja.*

Ha ezt a definíciót így elfogadjuk, mint javasolni szeretném, akkor egyszersmind meg is találtuk azt az egységes elvi alapot, amelynek segítségével a periodizálást Magyarország egész történetén át végrehajthatjuk. S így a továbbiakban ennek szemszögéből kell az eddig alkalmazott időhatárokat és a most javasolt változtatásokat mérlegelnünk. Vegyük őket sorra, ahogy időrendben egymást követik.

A hazai feudalizmust nem számíthatjuk a honfoglalástól. A honfoglalás, minden jelentősége mellett, csak szakaszhatár az előző társadalmi formáción belül, annak záró szakaszát nyitja meg. A feudalizmus kezdő határa, a korai feudalizmus kezdete, a X. század végére tehető. Történészeink, mint ma is kitűnt, még vitatkoznak arról, hogy a pásztor-társadalom válságát mi idézte elő. Egyesek szerint a legelő volt kevés. Mások szerint (s az etelközi vereség után talán ez a valószínűbb) ellenkezőleg: az állatállomány. Annyi

azonban bizonyos, hogy ezt a belső folyamatot, amelynek irányát megszabták a feltételek, de pontos időtartamát aligha, valami szinkronizálta más, olyan hasonló helyzetű országok fejlődésével, amelyek Magyarországgal nagyjából egyidőben, de a pásztor-termelőmód magyarországi válságától függetlenül jutottak el az államalapításhoz. Nem a mi dolgunk itt most azt nyomozni, hogy e szinkronizálást mi, hogyan idézte elő. Elég itt csak annyit mondanunk, hogy Európa e peremvidékein, aligha véletlenül, nagyjából éppen ekkor, időben egymáshoz közel alakultak meg a korai feudális államok és velük a keresztény egyházak. Vagyis a gazdasági-társadalmi folyamat változásait olyan politikai fordulat tette nyilvánvalóvá, amely elég általános kelet-európai jelentőséggel bír. A X. század végi időhatár tehát megfelel definíciónk követelményeinek.

Ugyanígy megfelel a követelményeknek az is, ha a korai feudalizmus és az érett feudalizmus közti periódushatárt a XIII. század derekára tesszük. A művészettörténet periodizálói a tatárjárásra hivatkoznak. De megtehetik ezt a politikai történet periodizálói is. A katonai és politikai válság kétségkívül itt is revelált bizonyos, a gazdasági-társadalmi folyamatban beállt változásokat.

A késői feudalizmus kezdő periódushatárát Heckenast referátuma 1526-ról jóval korábbra, 1440-re szeretné áthelyezni. Nézetem szerint azonban a referátum által kissé furcsán 1440–1767 közé helyezett késői feudalizmusnak sem kezdő, sem pedig, mint még látni fogjuk, záró határa nem megfelelő. A referátum, indokul, egyrészt Hunyadi János fellépésére hivatkozik (bár a centralizáció szempontjából így ez aligha indokolt), másrészt, sajátos módon, Pach Zsigmond Pál álláspontjára (aki, mint hallottuk, maga szolgált erre cáfolattal), végül pedig Szücs Jenő várostörténeti kutatásainak eredményeire, amelyek szerint 1450-től indul a fordulat, a hazai városfejlődés és ipar ettől kezdve kezd alárendelt helyzetbe szorulni, megtorpanni a nyugatival, a némettel szemben. Szücs Jenő kutatásait, természet szerint, magam is igen értékesnek és jelentősnek tartom. Csak azt nem értem, hogy miként lehet őket az 1440-es periódushatár alátámasztására felhasználni. Hiszen Szücs olyan gazdasági-társadalmi folyamatról beszél, amelynek kezdetét ő maga 1450-re teszi, még hozzá főleg a nyugati határszéli városokat (Sopron, Pozsony) illetően. A folyamat pedig aligha jelentkezett az egész ország területén egyszerre, egyazon ütemben, így Buda, úgy látszik, egy ideig, bizonyos fokig, még ezután is emelkedően volt (talán a határszéli városok rovására is), az erdélyi városok (Brassó stb.) emelkedése pedig a XVI. század elején is megfigyelhető. Egy olyan jellegű gazdasági-társadalmi folyamat, amilyet Szücs elének rajzol, a maga hatását, politikai szempontból, nyilván csak bizo-

nyos idő múlva érezteti, nem a kezdet kezdetén, és egészen bizonyosan nem tíz esztendővel azelőtt, hogy maga a folyamat megindult.

Az 1450-es években felvehetünk az érett feudalizmus periódusán belül egy szakaszhatárt, amely a politikában a centralizációs kísérletet, Mátyás törekvéseit, az irodalomban a reneszánsz, közelebről a humanizmus kezdetét jelezheti. De ez csak szakaszhatár lesz az érett feudalizmuson belül. A késői feudalizmus kezdő határaként, nézetem szerint, helyesebb volna továbbra is 1526-ot megtartanunk. Hogy helyesebb, arról részben már a Moháccsal szemben felhozott ellenérvek gyengesége is meggyőzhet. A referátum azzal érvel, hogy az egykorúak nem látták Mohács jelentőségét. Dehát nem az egykorúak véleménye itt a döntő, és nem is az egykorúak feladata volt Magyarország feudális kori történetének helyes periodizációját megalkotni. Azzal is érvel a referátum, hogy Mohácsot a XIX. század színezte ki. Lehet. De rossz okokból is lehet véletlenül jó megoldásra lelni. S ha Mohácsot nem is tekintjük a XIX. századi polgári-nemesi nacionalizmus szemével „nemzeti nagylétünk” bús temetőjének, a késői feudalizmus kezdő határvonalának azért még egészen nyugodtan tekinthetjük. Végül pedig azzal érvel a referátum, hogy politikai szempontból nem 1526, hanem csak 1541 hozta a lényeges változást. Ez viszont már úgy hiszem, tévedés. Mert hiszen a magyar államszervezet igenis 1526-ban tört ketté, ettől kezdve volt olyan magyar hatalmi apparátus is, Szapolyai Jánosé, amely már elismerte a szultánt hűbérurának. Az önálló Erdély megalakulása csak székhelyváltozást, geográfiai súlypont-áttolódást jelentett 1541 után, kelet felé. Azt a rést, amelybe 1541 az éket verte, 1526-ban ütötték Magyarországon.

Az ellenérvek cáfolatánál azonban fontosabb, hogy 1526 mint periódushatár, 1440-től eltérően, nyilvánvalóan megfelel a definíciók által támasztott követelményeknek. Megfelel először is azért, mert revelálta a gazdasági-társadalmi folyamatban bevált változásokat, az örökös vagy második jobbágyság rendszerének kialakulását. Sőt elmondhatjuk, hogy kevés nemzetközi kihatású politikai fordulat revelálta ennyire, szinte klinikai esetként, ily példaszerűen, a gazdasági-társadalmi változásokat, mint az 1514 bukását nyomon követő mohácsi vereség. S joggal beszélhetünk nemzetközi jelentőségű politikai fordulatról, legalábbis kelet-európai viszonylatban. Hiszen ezzel dőlt el, hogy a Duna-vidéki soknemzetiségű monarchia megszervezéséért folyó versengésben végleg a Habsburgok maradtak felül. Ez, kétségtelen, királyválasztással is együtt járt. De jóval többel is. A Habsburg-monarchia kialakulása nemcsak Magyarország, hanem Csehország és Ausztria történetében is fordulót hozott.

Hogy a referátum ezt figyelmen kívül hagyja, az annyival is meglepőbb, mivel a továbbiak során ő maga fejt ki, igen határozottan, hogy a centralizáció és rendiség küzdelmében, sőt Erdély sorsának alakulásában is, mennyire „nem a hazai erőviszonyok”, hanem a Habsburg-monarchia helyzetének változásai játszották a döntő szerepet. Sőt annyira a Habsburg-monarchia fordulatait veszi alapul, hogy 1711 helyett is 1683-at, Bécs felmentését, a török vereségét javasolja szakaszhatárnak. Ez azonban nemigen látszik indokoltnak. Lényeges fordulatot, a török uralom felszámolását tekintve, nem 1683, hanem 1686 hozott. Az kétségtelen, hogy már a XVII. század végén megindult nemcsak az új Habsburg-berendezés kiépítése, hanem az a nagy népmozgalmi, települési folyamat is, amely a XVIII. században újraindította a termelőmunkát és az életet a volt hódoltság elnéptelenedett vidékein. Ez a folyamat azonban inkább csak a közvetlen katonai nyomás viszonylagos (bár csak igen viszonylagos) enyhülésével, 1695 után kezdett kibontakozni, majd hosszabb időre megszakadt és csak a Rákóczi-szabadságharc után indult meg újra, nagyobb mértékben. Hogy itt, a XVII. század végén, vagy pedig mégis 1711-nél helyesebb megvonjunk a szakaszhatárt, az nem kismértékben függ attól is, hogy a Rákóczi-szabadságharcban kifejezésre jutó törekvéseket inkább korábbi, XVII. századi vagy inkább továbbmutató, XVIII. századi jellegűeknek tekintjük-e. Ezt a kérdést itt most nyitva hagyva, inkább a további határvonal-javaslatokat szeretném még röviden elemzés alá venni.

A referátum azt javasolja, hogy a késői feudalizmus periódusának záró határát 1790-ről helyezzük át előbbre, az 1760-as évek végére. Indokul hivatkozik a tőkés manufaktúrák megjelenésére Magyarországon, azután (ezzel némileg ellentétben) a Magyarországot gyarmati helyzetbe szorító, 1754. évi vámrendeletre, valamint az 1767. évi Urbáriumra. Mondjuk meg mindjárt, hogy az első két érv, közelebbről megnézve, nem bizonyul tarthatónak. Ha azt keressük, hogy a XVIII—XIX. század fordulója, a francia háborús konjunktúra előtt van-e egyáltalán a hazai manufaktúrák fejlődésében feltűnőbb, újat jelző mozzanat, akkor azt nyilvánvalóan nem az 1760-as évek igen gyér számú és vérszegény (s főleg a nyugati határszélen, az osztrák piac kihasználása reményében alakult) vállalkozásai körül fogjuk felfedezni, hanem II. József idején, amidőn, főleg 1784-től kezdve, valóban beszélhetünk, első ízben, a manufaktúrák viszonylagos nekilendüléséről Magyarországon (például Pestbudán), amely ugyan tiszavirág életűnek bizonyult (hiszen a jozefin évtizeddel együtt véget ért), de mégis adatszerűen rekonstruálható a helytartótanács kimutatásaiból. Eckhart Fe-

renenek a bécsi udvar 1780—1815 közti gazdaságpolitikájáról megjelent, posztumusz könyve ezeket az adatokat nem használta fel megfelelő módon, és így e vonatkozásban helytelen képet nyújt.

Ami pedig az 1754. évi vámrendeletet illeti, arról már másfél évtizeddel ezelőtt az volt a véleményem, hogy erőszakolt dolog korszakhatár alapjának tekintenünk, s e véleményem azóta, miután még többet foglalkoztam a XVIII. század dolgaival, még inkább megszilárdult. Azt persze, hogy az 1754-i rendelettel az 1767-i határvonalat indokoljuk, ettől függetlenül sem látnám helyesnek. De 1754 sem indokolt, mint határvonal. 1754 hangsúlyozott kiemelése onnan származott, hogy Eckhart Ferenc korábbi (1923), a Mária Terézia-kori bécsi gazdaságpolitikát tárgyaló munkájának eredményeit sokan úgy értelmezték, mintha az elnyomó 1754-i vámrendelet idézte volna elő Magyarország alárendelt agrárpiac-helyzetét, egyenlőtlen és előnytelen gazdasági kapcsolatát tőle nyugatra fekvő, iparilag fejlettebb tartományokkal. A valóságban Magyarország lényegében véve ilyen helyzetben volt már előzőleg is, régóta és hagyományosan. 1754 tehát egy hosszú folyamaton belül nyitott újabb szakaszt, amelynek során Bécs a már kialakult egyenlőtlen kapcsolat nyugati partnereit igyekezett kicserélni úgy, hogy az elveszett Habsburg-Szilézia helyébe most Csehország és Ausztria lépjen. Ha Magyarországot, mint addig egyenrangú gazdasági felet, agrárpiaccá szorítja le és profilírozza át valaminő intézkedés, akkor azt bizonyára döntő fordulatként tartanánk számon akkor is, midőn a periodizálásról tárgyalunk. Magyarország azonban addig sem volt egyenrangú gazdasági partner. Ennek felismerése persze semmivel nem teszi a bécsi gazdaságpolitika alárendelési igyekezetét megnyerőbbé, vagy olyanná, amelynek negatívumairól hallgatnunk kellene. De mindenesetre megóv bennünket olyan egyszerű, voluntarista magyarázatoktól, tévedésektől, hogy a XVIII. századi Magyarország elmaradt gazdasági viszonyait, a késői feudalizmus gazdasági-társadalmi struktúráját túl könnyen próbáljuk bécsi hivatalnokok 1754. évi vagy más évi intézkedéseiből levezetni.

A manufaktúrák és vámrendeletek így esznek az 1760-as évek mellett felhozott érvek közül. Pótolhatjuk azonban másokkal őket, így a tudománytörténet (selmeci akadémia, orvosi fakultás, Bod „Magyar Athenás”-a stb.) területéről, amelyek a felvilágosodás új mozzanataira figyelmeztetnek. Ezek, mint más téren az Urbárium, arra vallanak, hogy itt indokolt lehet szakaszhatárról beszélnünk, amely a késői feudalizmus periódusának záró fejezetét nyitja meg. Ennyihez ezek az érvek elegendők. Azon követelményeknek azonban, amelyeket periódushatárral szemben támaszthatunk, még nem felelnek meg. Ilyen határvonalnak továbbra is 1790-et kellene meg-

tartanunk. Az az ellenérv, hogy 1790 kettévágja a magyar jozefinisták és jakobinusok életpályáját, nem meggyőző. Minden határvonal kettévág ilyesmit. 1848 is. Nyilvánvaló, hogy ha valaki monográfiában dolgozza fel az 1790 körüli politikai mozgalmak történetét, a témát 1785 körül fogja kezdeni és 1795-nél fogja lezárni. Ez a téma és a műfaj természetéből következik. Mi azonban itt nem monográfia-témákon, hanem a tízkötetes „Magyarország történeté”-nek beosztásán vitatkozunk. És ennek szempontjából 1790 marad a határvonal.

Nézzük meg a dolgot egy kissé nagyobb perspektívából. 1789, 1830, 1848: három francia forradalom, és nyomában három nemzetközi válság, amely a forradalom kérdését teszi fel Európának. 1790, 1830/31, 1848: Magyarország három válasza e kérdésre, olyan politikai mozgalom formájában, amely jellemző módon revelálja, kifejezésre juttatja az ország gazdasági-társadalmi viszonyaiban beállt változásokat, a fejlődés egyre magasabb szintjét. Mindhárom alkalommal nemzetközi válság köti le a Habsburg-kormányzat erejét, ezért tud Magyarország a maga politikai válaszával szóhoz jutni, mielőtt még Bécsnek, ugyancsak mindhárom alkalommal, sikerül a nemzetközi válságból kiemelkednie: 1790-ben a francia forradalom és Poroszország szorításából a reichenbachi egyezmény, az 1830-at követő német, olasz mozgalmak után a münchengrätzi szerződés, 1849-ben az utóbbit életbe léptető cári intervenció útján. Közben azonban már mindhárom alkalommal végbement Magyarországon egy-egy politikai fordulat, amely Bécs felülkerekedése ellenére sem múlt el nyomtalanul, hanem egyre jelentősebb örökséget hagyott maga után. 1790-ben a nemesi-nemzeti mozgalomé a fő szerep, amely, a felvilágosodástól kölcsönzött érvei ellenére, megmaradt a feudalizmus korlátai között, és azokat (a magyar jakobinusok kis csoportja kivételével) egyáltalán nem is volt hajlandó átlépni. Nem tudok egyetérteni Spira Györggyel, midőn a nemesi-nemzeti mozgalom feudális jellegét mellékesnek minősíti, sőt „objektíve” egyenesen antifeudalizmusnak, azon indokkal, hogy a soknemzetiségű Habsburg-monarchia szerkezeténél fogva feudális képződmény volt, s így mindenki, aki nemzeti jellegű követelésekkel lépett fel vele szemben, egyúttal a feudalizmus ellen is fellépett. Nem áll az, hogy minden soknemzetiségű államszervezet eo ipso, végzetszerűen feudális képződmény marad (akkor Svájcot is annak kellene minősítenünk). És még kevésbé helyes, ha a magyar nemesi nacionalizmust, amely számos megyében 1790 mozgalma kellős közepén is 1514 bosszúálló törvényeire hivatkozott, ilyen erőszakolt érveléssel próbáljuk a valóságnál haladóbbnak feltüntetni. Ez éppen egyike azon problémáknak, amelyekre különö-

sen figyelünk kell, ha a tízkötetes „Magyarország történeté”-vel jól akarjuk szolgálni mai és holnapi történeti tudatunk formálásának ügyét. Az azonban bizonyos, hogy 1790, a balsiker ellenére, tartós örökséget hagyott az utókorra: a politikai erővé nőtt köznemesség hagyománya, a nemesi nacionalizmus formájában.

1830/31 fordulója, jelentős újként, éppen azt hozta meg, hogy kibontakozott egy olyan reformmozgalom, amely már túllépett a feudalizmus korlátain, és amelyet a harmincas évek derekán bekövetkező kormányzati reakció sem tudott többé semmivé tenni. Ez: a feudalizmus túlhaladása, a liberális, polgári reform felvetése itt a lényeges mozzanat. Ezért is kell a határvonalat itt keresnünk és nem 1825 még rendi korlátok közt maradó politikai eseményeinél. A referátum szerint tévedtek azok, akik annak idején, 1954-ben, az egyetemi tankönyv vitájában, az 1831-i időhatár ellen emeltek szót. Azt hiszem azonban, hogy mégsem tévedtek. Mert akkor sem 1831 ellen általában érveltek, hanem csak az ellen, hogy az 1831. évi parasztfelkelést tekintsük határvonalnak. Ez ugyanis csak egyik mozzanata volt az 1830 júliusában megindult nemzetközi méretű, politikai láncreakciónak, és önmagában még újat nem hozott: a maradiakat hátrább nyomta, s inkább azokat vitte előre, akik már ügyis megindultak a reform felé vezető úton. Ismételjük: az a politikai válasz, amelyet Magyarország 1830 nemzetközi váltságára, forradalmi kérdésére adott, világosan megmutatta, hogy lehetséges, sőt van már reformmozgalom, hogy ennek a gazdaságitársadalmi folyamatban bekövetkezett változások már megteremtették feltételeit. A fordulat tünetei a megyékben 1831-től, az operátumok vitái során váltak szélesebb körben nyilvánvalóvá. Meglétükkel azonban, úgy gondolom, már 1830-tól számolhatunk. Legalábbis felbuknának már Széchenyi „Hitel”-ében (1830), amely elsőnek mutat túl világosan a feudalizmus sáncain. Ha Széchenyi életművéről írva elismerjük, hogy a liberális reform úttörője volt, akkor a liberális reformmozgalom kezdetéről írva is elismerhetjük, hogy Széchenyi volt az úttörője.

A harmadik, legfontosabb döntő fordulót 1848 hozta meg. Heylesnek látszik tehát a referátum azon javaslata, hogy a határvonalat 1848 polgári forradalmánál húzzuk meg itt. Hiszen ez a feudalizmus záró korhatára is. Nemegyszer hallunk, sőt a mai vitán is hallottunk olyan állítást, hogy 1848 forradalma Magyarországon elbukott. Ez az állítás, mondjuk meg ezt is világosan, nem felel meg a tényeknek. Magyarországon 1848-ban győzött a polgári forradalom. És győztes is maradt, nem lehetett visszacsinálni, a szabadságharc bukása ellenére sem. A feudalizmus kora 1848-ban lezárult és többé nem tért vissza. A szabadságharc és minden, ami utána kö-

vetkezett, már a polgári korszak első fejezetébe tartozik. A forradalom és a szabadságharc egymáshoz kapcsolódó, de nem azonos fogalmak.

Szabad György azt az érdekes gondolatot vetette fel, hogy az új összefoglaló műben külön periódust kellene nyitnunk „a magyar polgári forradalom kora” címen, együtt tárgyalva benne a reformkort, 48/49 eseményeit és az abszolutizmust egészen a kiegyezésig. Szeretném megmondani, hogy ha Szabad György ilyen címmel és témával egy monográfia megírásának gondolatát vetné fel, azzal messzemenően egyetérténénk. S szeretném őt arról is biztosítani, hogy ha e monográfiát megírná, akkor e nyilván kitűnő könyv legelső olvasói közé számíthatna engem is. A téma felvetése így helyes. De csak monográfiában az, és nem a tizkötetes összefoglaló műben. A probléma itt lényegében véve ugyanaz, mint 1790 körül. Illetve még annál is egyértelműbb talán, hiszen itt nemcsak alkorszakok határáról van szó, hanem, még magasabb szinten, társadalmi formációk határáról is. A feudalizmus mint rendszer 1848-ban zárul le Magyarországon (ha maradványai tovább élnek is), és a kapitalizmus mint rendszer 1848-ban lép helyébe, nem 1849-ben, nem 1867-ben, és nem is 1848 előtt, ha feltételeinek kialakulása meg is figyelhető már korábban. A feudalizmus záró fejezetét és a kapitalizmus kezdő fejezetét, ahogy egyik a másik nyomába lép, nyilván sok minden egybefűzi, nem utolsósorban a szereplők életpályája is. Mégis azt kell mondanunk, hogy a feudalizmus és kapitalizmus közé nem illeszthető be egy harmadik, átmeneti formáció, mert ilyet nem ismerünk, és hogy így a történeti fejlődés egészét tekintve, nagyobb távlatból, 1848 a döntő korszakhatár.

Talán nem annyira az olyan bevált és elvileg is jól indokolható, főbb határvonalak helyességén kellene vitatkoznunk, mint 1526, 1790 vagy 1848. Hanem, ezeket elfogadva, inkább azon, hogy miként lehetne a feudalizmus különböző periódusainak és azokon belül a kisebb szakaszoknak más egyéb határvonalait minél alaposabb, minél finomabb elemzés segítségével megvonnunk.

Végül, úgy hiszem, fel kell vetnünk a periodizációval kapcsolatban egy másik olyan problémát is, amely ugyancsak az egész mű tervét érinti. Az előadás szerkezeti felépítésére gondolok egy-egy időszakon, perióduson belül. Mint a periodizálásban, ebben is helyes volna egységes alapelveket követnünk. Kis terjedelmű összefoglalóknál lehet egyéni megítélés, fogalmazás dolga, hogy valaki miként, milyen sorrendben írja le a gazdaság vagy a művelődés fő jellemzőit vagy a politikai eseményeket. Egy ekkora, ilyen részletes összefoglalóban azonban már a mű egységének biztosítása kedvéért is kísérletet kellene tennünk arra, hogy minden egyes részen belül

az alap és felépítmény a gazdasági fejlődés, az osztályviszonyok, a politikai küzdelmek és a művelődési, ideológiai, művészeti mozzanatok lehetőleg mindenütt egyazon sorrendben következzenek egymás után úgy, ahogy a társadalomról alkotott képünk felépül. Azt hiszem, legalábbis érdemes volna közelebbről megvizsgálnunk, hogy ez a gondolat megvalósítható-e, és miként. Legyen szabad ezt is a mű szerkesztőinek figyelmébe ajánlanom.

BARTA ISTVÁN, A TÖRTÉNELEMTUDOMÁNYOK DOKTORA FELSZÓLALÁSA

Annak, hogy valaki csak a vita vége felé szólal fel, van előnye is, van hátránya is. Előnye, hogy számos érvet nem szükséges már megismételnie, mert előtte felszóltak már mások, hátránya, hogy a vita folyamán folyton új szempontok merülnek fel, amelyekkel kapcsolatban eredeti elképzeléseim túlmenően kell állást foglalnia. Így jártam én is; addig vártam a jelentkezéssel, amíg a közben elhangzott rendkívül színvonalas felszólalások ugyancsak megszaporították amúgy sem csekély gondjaimat állásfoglalásomat illetően.

A történelmünk évezredét felölelő vitából — érdeklődési körömmek megfelelően — a feudalizmusból a kapitalizmusba átvezető időszak kezdetének és lezárásának problémájához kívánok hozzászólni. Heckenast elvtárs referátumát olvasva, bevallom, érvelését logikusnak találtam, s az volt az érzésem, hogy az 1790 körüli kissé egyoldalúan politikai érvekkel alátámasztott korszakhatár helyett meg lehetne kísérelni más, inkább a gazdasági-társadalmi fejlődésben gyökerező elválasztó időpontot keresni. Megerősített ebben a meggyőződésemben Varga János, majd Szabad György felszólalása is. (Bár az érvek felsorolásánál néha eszembe jutott Székely elvtársnak a vita elején elhangzott figyelmeztetése, hogy a fellépő új mozzanatok értékelésénél a mennyiségi felhalmozódásra is fokozottan tekintettel kell lenni.) S elgondolkodásra készítették Mérei Gyula és Spira György felszólalásai is, amelyek — bár részben továbbra is politikai érvekkel éltek, ugyanekkor néhány újabb, valóban nem elhanyagolható gazdasági-társadalmi, osztályharcos érveléssel támasztották alá az 1790 körüli korszakhatár realitását. (Egy sor kulturális-szellemi mozgalom kiteljesedettebb formában való jelentkezése, a polgári nacionalizmus fellépése stb.) A széles körű antifeudális parasztmozgalmakat azért nem sorolom ide, mert ezek intenzitásával és országos jellegével kapcsolatban nem tartom eléggé meggyőzőnek az ide vonatkozó kutatások eredményeit.) De legjobban Kocsary Demokos okfejtése készített elgondolkodásra, hogy ti. a magyar történelmet akkor periodizáljuk helyesen, ha az európai egyetemes fejlődés nagy, forradalmi csomópontjaival —

1789, 1830, 1848 — hozzuk kapcsolatba, és azt vizsgáljuk, hogy a magyar fejlődés milyen választ adott ezekre a vakító fényű fellobbanásokra. Ez valóban logikus periodizáció elkészítésére ad alapot, s 1830 vagy 1848 esetében nincs is vele kapcsolatban probléma. Látszólag 1790 esetében sem, hiszen a jakobinus mozgalom nálunk is olyanféle forradalmi helyzetre világít egy pillanatra rá, amelyekből a nagy európai forradalmak táplálkoztak. De csak látszólag. Mert hiába teszi magáévá a francia forradalom eszméit nálunk egy vékony értelmiségi réteg, hiába jár közel a zsákutcához a feudalizmus, mind gazdasági, mind társadalmi vonatkozásban, az új rend termelőerői még csak kibontakozásuk kezdetén vannak, forradalmi helyzet nincs, s nem is lehet társadalmi forradalom.

Mindabból, amit elmondtam, az világlik ki, hogy nem könnyű a határozott, megnyugtató állásfoglalás a korszakkezdet kérdésében, s nem lesz könnyű dolga annak a szerkesztő bizottságnak, amely majd az itt elhangzottak és újabb érvek alapján véglegesen eldönti a kérdést. De hozzátehetem: érzéseim szerint mindkét megoldás a marxista eszmeiség alapjain nyugszik, s bármelyik álláspontot fogadjuk is el, mindegyik alapján jó, igaz, marxista magyar történelmet lehet írni.

Számomra könnyebb az állásfoglalás a másik probléma, az átmeneti korszak lezárásának időpontja kérdésében. Itt nem tudok egyetérteni Heckenast elvtársnak azzal a megállapításával, hogy 1849 „valószínűleg praktikus megfontolások alapján” lett korszakhatárrá, és semmiképpen sem tudnék hozzájárulni ahhoz, hogy az 1848 márciusával kezdődő időszakot leválasszuk a forradalomhoz vezető fejlődést ábrázoló folyamatról. Mi ennek a folyamatnak a lényege? Az, hogy a keletkező új küzd a hanyatló, halódó korlával, fokozatosan fölibe kerekedik, s konkrét célul a feudális korlátok eltávolítását a polgári intézmények, a kapitalista társadalom létrehozását tűzi ki. Ez a fejlődési folyamat tetőződik, teljesedik ki a forradalomban. A forradalom tehát szerves része ennek a fejlődésnek, attól való elszakítása nem indokolt. S a forradalom nem fejeződik be március 15-ével. A kapitalizmus kora akkor kezdődik, amikor a polgári fejlődés feudális korlátai ledőlnek, amikor a kapitalizmus lényegét jelentő társadalmi-politikai intézmények létrejönnek. Ez pedig a március 15-ét követő hetekben történik, amikor a március—áprilisi törvényhozás eredményeképpen érvénybe lépnek a személy, a tulajdon, a gondolatközlés, az iparúzés, a kereskedelem szabadságát és a többi polgári vívmányt deklaráló törvények. Ezek a hetek tehát azok, amelyek lezárják az átmeneti kort, a rákövetkező hónapok pedig már a polgári intézmények gyakorlati megvalósításának korához, a kapitalizmus korához tartoznak. Március elején

tehát nincs korszakhatárnak felfogható választóvonal a fejlődésben, ezért a forradalom heteinek leválasztása a megelőző folyamatról semmiképpen sem lenne indokolt. Sokkal könnyebb volna ilyen választóvonalat találni a forradalmi törvényalkotás befejeztét jelző időpontban, azonban, ha tekintetbe vesszük azt az ezernyi egyéb szálát, amely a forradalom és a szabadságharc időszakát egységbe kapcsolja, megelégedhetünk azzal, hogy a polgári államberendezkedés törvényhozási megalapozását egyszerűen csak egy új alfejezet, a polgári társadalomhoz vezető fejlődés záró szakasza kezdetének tekintjük.

Utólag bevallom, volt egyetlen, nagyon is gyakorlati, sőt önző szempont, amely átmenetileg arra csábított, hogy fogadjam el Heckenast elvtárs javaslatát és járuljak hozzá, hogy a forradalomról és a szabadságharcról szóló fejezet a következő korszakhoz, tehát a következő kötetbe kerüljön. S ez a szempont az egyes kötetek közti terjedelmi arányosság szempontja. A tervezett tíz kötet ívterjedelmét és arányait megvizsgálva és egybevetve a hatkötetes egyetemi tankönyv terjedelmével és arányaival, nem kis csodálkozással jöttem rá, hogy míg az 1790-ig terjedő korszakokat a tízkötetes kiadvány szerzői a tankönyvhöz képest általában kétszeres terjedelemben írhatják meg, addig az 1790—1849 közötti korszak szerzői nagyjából csak az egyetemi tankönyvével azonos terjedelmet használhatják fel. Azzal természetesen egyet lehet érteni, ha a feudalizmus korábbi évszázadainak, az elmúlt időszak mostoha szemlélete után most nagyobb megbecsülés, és ennek megfelelően nagyobb terjedelem jut ki, de az 1790—1849 közötti kötet szerzői azzal már nem érthetnek egyet, hogy míg az egész vállalkozás általában a tankönyvhöz képest kétszeresére nő, addig az ő kötetük megmarad a régi keretek között. Emlékezzünk rá, hogy a tankönyv első szövegét annak idején szinte csak adminisztratív eszközökkel, erőszakos csonkítások árán lehetett a megadott terjedelemben beszeríteni. Azóta közel másfél évtized telt el, a feltárt anyag szinte megsokszorozódott, fontos problémák egész sorát tisztáztuk, új elvi kérdések merültek fel, új koncepciók körvonalai bontakoztak ki, s ha mindezt a korábbi anyaggal együtt a korábbi terjedelembé fogjuk bezsűfolni, aligha fogunk világos, közérthető magyar történelmet adni a nagyközönség kezébe. Ezt a problémát persze nem lehet úgy megoldani, hogy az ésszerű történeti periodizáción erőszakot teszünk. De meg kell oldani, és a kibővített szerkesztő bizottság nyilván meg is találja majd a kielégítő megoldást.

BENDA KÁLMÁN KANDIDÁTUS FELSZÓLALÁSA

Arra készültem, hogy az 1526-os és az 1790-es korszakhatár megtartása mellett részletesen felsorakoztatom érveimet. Miután azonban ezt már megtették azok, akik a vitában előttem jutottak szóhoz, szándékomtól elálok. Annál is inkább, mert mindazzal, ami ebben a vonatkozásban 1526 és 1790 mellett elhangzott, egyetértek, s ahhoz lényegeset hozzátenni nem tudok.

Az 1760-as években meghúzandó korszakhatár védelmében felhozott érvek egyikéről mégis, úgy érzem, röviden szólnom kell. A referátum, de különösen Varga János hangsúlyozta, hogy a korszakhatárnak az 1760-as évek derekára való helyezését többek közt az is indokolja, hogy ekkortól kezdve számítható a felvilágosodás elveinek az államvezetésben való fokozatos érvényesülése, ezzel kapcsolatban a felvilágosodott abszolutizmus kormányzati rendszerének uralomra jutása. Hadd hívjam fel a figyelmet arra, hogy az utóbbi évek történeti kutatásai Mária Terézia, majd főleg II. József uralmának felvilágosodott jellegét erősen megkérdőjelezték. George Lefebvre, Reinhard Wittram, Friedrich Walter és legújabban Ernst Wangermann kutatásai általában és közelebbről a Habsburg-monarchia vonatkozásában azt bizonyítják, hogy a történelmi abszolutizmus és annak felvilágosult változata közt lényegi különbség nem volt; ahogy Fritz Hartung mondotta: a felvilágosodott abszolutizmus, filozófiai alapjait és tényleges kormányzati működését vizsgálva aligha érdemi megvilágosodott jelzőjét. Walter Markov meghatározása szerint: a felvilágosodott abszolutizmus, elsősorban a jozefinizmus, a Habsburg-államvezetés ama régi törekvésének volt részben modernizált változata, amellyel az uralma alá tartozó, egymástól gazdasági, társadalmi, etnikai és kulturális tekintetben eltérő országokat nyugati mintára egységes államba igyekezett összeolvasztani. Távol áll tőlem, hogy Mária Terézia vagy József intézkedéseinek nem egy vonatkozásban előremutató jellegét tagadjam, de azt hiszem, arról nem beszélhetünk, hogy az 1760-as évektől, vagy akár 1780-tól kezdve az államvezetésben, a kormányzatban a korábbival szemben álló új eszmék érvényesültek volna,

amelyeknek jelentkezése indokolná, hogy két külön korszakról beszéljünk. Mindez pedig csak még jobban alátámasztja azokat az érveket, amelyeket az 1790-es korszakhatár mellett Kosáry Domokos, Mérei Gyula és Spira György elmondottak.

NAGY LÁSZLÓ KANDIDÁTUS FELSZÓLALÁSA

Az idő előrehaladottsága miatt megjegyzéseim döntő mértékben a Heckenast Gusztáv által készített „A tízkötetes »Magyarország története« periodizációjáról” című referátumra szorítkoznak, s csupán egyetlen szempontot érintve kívánok kitérni Benczédi László feljegyzésére.

Mindenekelőtt csatlakozni kívánok azok véleményéhez, akik kiemelték a tervbe vett tízkötetes munka korszakos jelentőségét történeti irodalmunkban, továbbá azokhoz, akik rámutattak Heckenast Gusztáv munkájának erényeire, amely számos új gondolatot és a tudományt előrevivő, vitákra serkentő megállapítást tartalmaz. Az időhiány miatt és az ismétlések elkerülése végett azonban nincs mód a periodizáció tervezett pozitívumainak hosszas elemzésére, s így a rendelkezésre álló időt kritikai megjegyzéseim elmondására kívánom felhasználni, természetesen korántsem a teljesre törekvés igényével.

Elöljáróban annak a nézetemnek kívánok hangot adni, hogy szerintem Heckenast Gusztáv kissé talán erőszakoltan választja ketté a gazdaság- és társadalomtörténeti, illetve politikai történeti szempontokat. Véleményem szerint nem veszi kellő mértékben figyelembe azokat a különben nyilván általa is ismert lenini meghatározásokat, amelyek a politika lényegéről szólnak: többek között azt, hogy „a politika a gazdaság koncentrált kifejezése”, a politika „nemzetek, osztályok közötti viszony” stb. (Lenin: Művei 32. k. Szikra, Bp. 1953. 74., 288.; 35. k. Szikra, Bp. 1956. 254.) A periodizációs tervezet a gazdaság- és társadalomtörténetet „folyamat”-nak tekinti, amellyel szemben a politikai történet események sorozata, minék következtében túlzott ellentétet lát a gazdaság- és társadalomtörténet, valamint a politikai történet egységes periodizációs rendszerbe való foglalásánál. Ha figyelembe vesszük egyfelől Lenin szélesebb, átfogó tartalmú meghatározásait a politikai történetről, másfelől pedig azt a körülményt, hogy a gazdaság- és társadalomtörténeti folyamatok is egyes események sorozatából állnak, s a politikai történet eseményei is folyamatok

kat alkotnak — talán könnyebben létre lehet hozni az egységes periodizációt.

Ellenvéleményként felmerülhet, hogy a gazdasági alapon végbemenő változások (például, hogy mikortól beszélhetünk Magyarországon feudális társadalomról) összehasonlíthatatlanul nehezebben köthetők egyetlen évszámhoz, mint például a nemzetek, államok viszonylatában bekövetkezett konkrét változások (például a török hódítás időszaka Magyarországon). Ez kétségtelen tény, noha például a török hódítás kezdeti évszámaként is lehet 1526-ot vagy 1541-et is venni, záró évszámnak pedig 1686-ot, 1697-et, 1699-et, sőt 1718-at is tekinteni. Hasonlóan nehéz lenne azt is egyetlen évszámhoz kötni, hogy például a Habsburg-uralkodók magyarországi politikájában mikortól lehet gyarmatosítási törekvésekről beszélni stb. Sorolhatnám a példákat hosszasan, amelyek mind arra figyelmeztetnek, hogy a politikai történetnek a nemzetek, államok egymás közti viszonyát felölelő része is két évszámmal nehezen határolható folyamatokból áll, s csupán a folyamatok egyes eseményei köthetők egyetlen dátumhoz.

Mindezek alapján úgy látom, ha a tízkötetes „Magyarország története” olyan politikai történeti monográfia lesz, amelyik a politikának a lenini értelmezésén alapul, nem merül fel áthidalhatatlan nehézség az egységes periodizáció kialakítása terén. Éppen ezért javaslom Magyarország politikai történetének olyan alapelv szerinti korszakolását, amely a gazdasági viszonyok, az osztályviszonyok, valamint a nemzetek, államok közötti viszonyok változásait a lenini értelmezés dialektikus összefüggései szerint veszi tekintetbe.

A következőkben — több előttem szólóval egyetértésben — megjegyezni kívánom, hogy a magyarországi feudális gazdasági, társadalmi rend alkorszakainak meghatározásánál nem tartom szerencsésnek a „korai feudalizmus” és a „késői feudalizmus” terminológiákat. A „korai” és a „késői” jelzők — az alkorszakok lényegét illetően — semmitmondók, nem beszélve arról, hogy egyáltalán mihez viszonyítva volt korai, illetve késői a magyarországi feudalizmus adott két szakasza? Vitaalapként javaslom e két meghatározás helyett a „kialakuló feudalizmus”, illetve „hanyagló feudalizmus” vagy „bomló feudalizmus” elnevezéseket, amelyek szerintem pontosabban fedik a tartalmat a Heckenast Gusztáv által megjelölt alkorszak elnevezéseknél.

Hiányolnom kell a periodizációs tervezetben a háborúk periodizáló szerepének teljes figyelmen kívül hagyását. Félreértés ne essék, nem valamiféle szűk szakmai szempontokra épülő hadtörténeti vagy éppen hadművészet-történeti periodizálást hiányolok a tervezetben!

A hadtörténelem és hadművészet-történet periodizációja természetesen nem alkalmazható általános politikai történeti szintézisnél. Fel kell vetni azonban olyan háborúk és háborús időszakok periodizációs szerepének figyelmen kívül hagyását, amelyek a magyarországi gazdasági és társadalmi történeti folyamatok alakulásában is jelentős szerepet játszottak, számottevő változásokat eredményeztek.

A háború a politika folytatása más eszközökkel, s mint ilyen, mindenekelőtt nemzetek—államok közötti viszony, a külpolitika részeként, megnyilvánulásaként jelentkezik. A külpolitika általában a belpolitika függvénye, azonban a háború időszakában, valamint a háborút megelőző években, amikor a nemzetközi ellentétek éles összeütközésebe fejlődő kiéleződése bekövetkezik az államok között, rendszerint a külpolitikának van döntő mértékben befolyásoló jelentősége a belpolitikára. A marxizmus—leninizmus e meglehetősen közismert alapvének tükröződését nem mindig lehet fellelni a periodizációs tervezetben.

A hosszan tartó háborúk és háborús viszonyok hatása a gazdasági és társadalmi viszonyok alakulására a XVI—XVII. században Magyarországon plasztikusan előtűnik. Mindenekelőtt a török-, de nem kismértékben a Habsburg-ellenes háborúk folyamata is rányomta bélyegét a lakosság számának alakulására, a termelőerők és -eszközök fejlődésére, az osztályviszonyok és az osztályharc alakulására egyaránt. Elég ha csak a hajdú- és egyéb katonatelepítések, katonai érdekért adott nemesség és birtokjuttatások társadalomalakító hatására gondolunk, vagy az időnkénti társadalmi együttműködés földesúri kizsákmányolást mérséklő hatására, a végvárakba katonának állt jobbágyokkal szembeni tehetetlenségre, vagy a törökkel határos területek birtokain a jobbágy szolgáltatási kedvezményekre és még számos olyan hatásra és következményre, amely mind jelentékenyen mutatkozott a magyarországi gazdasági és társadalmi fejlődésben.

Mindez nincs kifejezve a periodizációs tervezetben, mint ahogyan nincs feltüntetve az a sorrendcsere sem, amely a XVI—XVII. század folyamán a török, illetve a Habsburg veszély elsődlegességében bekövetkezik. Az 1526-tól 1603-ig terjedő évek sokkal inkább alkorszak-határkövet jelentenek Magyarország történetében, mint az 1606—1608 körüli évek, amely időponthoz köti a tervezet a „rendiség hatalmának tetőzését”. (A centralizáció és a rendiség problematikájával a későbbiekben még foglalkozni kívánok, s itt csupán annyit akarok széljegyzetként megemlíteni, hogy a jelzett időpontban nehezen lehetne akár Erdélyben, akár a török hódoltsági részekben a rendiség hatalmának tetőpontjáról beszélni, s így ez a

periodizációs választóvonal már csak azért sem általánosítható az egész Magyarország történetére.)

Különböen sem tudok egyetérteni a tervezet azon szemléletével, amely Magyarország történetét egy egységes folyamatnak tekinti 1440-től 1765-ig, amelyet csupán „*a centralizáció és a rendiség változatos küzdelmének menete alapján*” kell különböző alkorszakokra osztani. A tervezet ezen szemlélete nem tesz különbséget Hunyadi Mátyás centralizációja és a Habsburgok centralizációja között. Így a periodizáció szerint a Habsburg-uralom a XVI–XVIII. században nem tekinthető idegen elnyomásnak, hanem centralizációs törekvésnek, amellyel szemben állnak a retrográd rendi megmozdulások a magyar nemesség részéről. Ez a felfogás csendül ki többek között abból a megfogalmazásból is, miszerint: „... a belső bázisát kiépítő dinasztia helyreállítja tartományainak egységét, s egymás után törli le az egyes tartományok rendjeit, többek között az ellenreformáció segítségével. Utolsónak marad a sorban a magyar rendiség . . .” „Az 1541-től 1683-ig terjedő alkorszak lényegét tehát a Habsburg központi hatalom és a magyar rendek különböző eszközökkel vívott harcában látom . . .” stb.

A magyarországi Habsburg-uralomnak ilyen értékelése ellentétben áll nemcsak a legutóbbi egyetemi tankönyv, hanem az 1964-ben megjelent, kétkötetes „Magyarország története”-ben foglaltakkal is, s úgyszintén mind a csehszlovák, mind a román, sőt egyes legújabb osztrák munkák értékelésével, nem beszélve arról, hogy pl. ellenkező Engelsnek a XVI–XVII. századi Habsburg-centralizációról írt értékelésével is.

Engels a Habsburg-centralizációt, az osztrák monarchiát a „*barbárság örök védőbástyájá*”-nak nevezte, s kifejtette: „Ausztia hozott bennünket abba a hirbe, hogy idegen nemzetek elnyomói, minden országban a reakció bérencei vagyunk.” (Engels: A vég kezdete Ausztriában. Karl Marx és Friedrich Engels Művei 4. k. Kossuth, Bp. 1959. 485.) Josef Maček megállapítása szerint Csehország történetében az 1620-tól 1780-ig terjedő időszak a „sötétség korszaka” volt. (Előadás a III. Csehszlovák Történészkongresszuson. 1959. Századok 1960. 1–3. sz. 351.) Stefan Pascu: A romániai feudális rendszer periodizációja című, elvi összefoglaló jellegű tanulmányában (1962) párhuzamot von az erdélyi Habsburg-uralom és a román vajdaságok török fanarióta rendszere között (L. Századok 1964. 5–6. sz. 1283.).

Az osztrák történetírásban Eva Priester 1946-ban megjelent munkájában éles különbséget tesz a Habsburg-centralizáció ausztriai és csehországi szerepe, jellege és hatása között. II. Ferdinánd centralizációs és ellenreformációs politikáját értékelve rámutat,

hogyan ez a politika Ausztriában „a brutális módszerek és az ellenreformáció ellenére” megmentette az államot a belső összeomlástól, akárcsak a nemesség leverése Franciaországban XIV. Lajos alatt, vagy a bojárok legyőzése Oroszországban Nagy Péter uralkodása idején. „Csehországban azonban a dolgok másként álltak. A kívülről rákényszerített centralizáció az ország nemzeti fejlődését megszakította... Egy olyan fejlett nemzetnek, mint a cseh volt, a centralizáció folyamatát saját magának kellett véghez vinnie, vagy ha azt idegen kéz hajtja végre, eltűrni a nemzeti élet ezer csírájának megsemmisítését.” A Habsburg-centralizáció jellegeről többek között megjegyzi azt is, hogy még a XVIII. század végén is „az osztrák birodalom lényegében a jobbágyság országa volt.” (Kurze Geschichte Österreichs. I. k. 160—162.) Hans Lentze is azt írja 1964-ben megjelent munkájában, hogy a Habsburg-monarchia még a XVIII. század elején sem volt más, mint rendi államok laza uniója, amelyeket csupán az uralkodó személyének közössége kötött egybe. (A Pragmatica Sanctio és az osztrák állam kialakulása. Der Donauraum. 1964. 1. sz. 3—12.)

Hasonló értékeléseket és állásfoglalásokat találunk a legújabbnak nevezhető hazai irodalomban is a Habsburgok XVI—XVII. századi centralizációjáról. Az MSZMP KB 1959-ben megjelent tézisei kifejezetten „Habsburg hódítók”-ról és a „Habsburg hódító törekvésé”-ről beszélnek. (Társadalmi Szemle 1959. 8—9. sz. 13.) Molnár Erik 1960-ban tartott akadémiai beszédében elemezve a magyar történetírás tízéves fejlődését, hiányként felvetette, hogy marxista történeti irodalmunk: „Mint hogy a Habsburg-rendszer gazdasági és politikai tartalmát részletesen nem elemezte, elmulasztotta annak ténybeli kimutatását is, hogy a Habsburg-rendszer egyes pozitív törekvései ellenére is alapjában haladásellenes volt.” (Századok 1960. 1. sz. 49.) Némiképpen e hiányosságot küszöbölte ki Makkai László az 1962-ben megjelent egyetemi tankönyvben, ahol széles körű tényanyag felsorakoztatása után a következőket szögezi le: „Az állami támogatással kibontakozó osztrák kapitalizmus így a 17. század folyamán még a manufaktúra-korszakba belépés előtt a kivitel és behozatal feletti ellenőrzés részleges megszerzésével megkezdte a magyarországi piac alávetését, s ezzel megalapozta a fejlődésnek azt a soron következő szakaszát, melyben Magyarország az osztrák ipar monopolizált fogyasztópiacává és nyersanyagbázisává vált. A század végén megkezdődött az osztrák manufaktúra-ipar kialakulása, s ezzel párhuzamosan Magyarország katonai leigázása. Az egymással kölcsönviszonyban erősödő gazdasági és politikai függés előkészítette *Magyarországnak osztrák gyarmattá válását.*” (I. m. 229. Kiemelés tőlem — N. L.)

Az 1964-ben Molnár Erik szerkesztésében megjelent „Magyarország története” a Habsburg-centralizáció értékelésekor nem beszél ugyan kifejezetten gyarmatosításról, de a következő — korántsem pozitív — értékelést adja a magyarországi Habsburg-uralomról: „A Habsburg-királyok Magyarországon, mint más országokban sem tudták kiépíteni az egységesen szervezett, erős központosított hatalmat. Politikájuk befulladásra vezetett harokba, a nemesi kiváltságok elvétele és megerősítése között ingadozó küzdelmekbe és egyre inkább kapkodás jellemezte kormányzásukat. Hatalmukat zsoldosok seregeivel őrizték, s országaikban a spanyol despotizmus módszereivel próbáltak rendet teremteni.” (I. m. I. k. 237.) R. Várkonyi Ágnes 1964-ben megjelent munkáiban „... az országot végromlásba döntő Habsburg-elynomás”-ról ír (Történelmi Szemle 1964. 2. sz. 343.), másik tanulmányában pedig egyértelműen leszögezi: A XVI. század második felében „... egyre nyilvánvalóbbá vált, hogy a királyi Magyarország kormányzásában az örökös tartományok uralkodó osztályának érdekei kezdenek érvényesülni.” (A magyar nacionalizmus kialakulása és története. Bp. 1964. 39.)

Hosszasan lehetne még sorolni mind a hazai, mind a külföldi legújabb történelmi irodalom értékeléseit a Habsburgok XVI—XVIII. századi magyarországi centralizációjáról, amelyek nem egyeznek a Heckenast Gusztáv által készített periodizációs-tervezetben alapelveként követett koncepcióval, sőt egyenesen ellentmondanak annak. Mindezek után felmerül a kérdés: ha Magyarországon Habsburg-hódításról, Habsburg-gyarmatosításról, spanyol despotizmusról stb. beszélünk, akkor hogyan lehet egy vonalba állítani a Habsburg centralizációs törekvéseket akár Hunyadi Mátyás, akár például az erdélyi fejedelmeknek hazai abszolútizmus kiépítésére irányuló törekvéseivel?

A marxizmus—leninizmus a feudális államok centralizációját, s az ezt kiteljesítő abszolút monarchia létrehozását még a legpozitívabb megnyilvánulási formáiban is csak *viszonylag haladó* lépésnek tekinti, amely nem ásta alá a feudalizmust, sőt célul tűzte ki gazdasági rendszere és mindenekelőtt a nagy földesúri birtokok minden oldalú erősítését. Az államhatalom az abszolútizmus idején is változatlanul a nemesség kezén maradt. Nem lehet tehát egy ország történetében a centralizációs abszolútista törekvések és a rendek harcát alapvető, minden mást háttérbe szorító periodizációs szempontként értékelni, még olyan centralizációs törekvések esetében sem, amelyek nem járnak együtt idegen elnyomással, sőt gyarmatosítással.

A periodizációs tervezet szerint Magyarország történetében pl. az 1608-as országgyűlés történelmi jelentősége mögött eltörpül a Bocskai-szabadságharcnak és Bethlen Gábor Habsburg-ellenes küzdelmeinek jelentősége, ami véleményem szerint egy másik helytelen véget a Habsburg-ellenes küzdelmek értékelésében.

Ami konkrétan az 1541-től 1683-ig terjedő alkorszak-beosztást illeti (amely a tervezet szerint kettéosztható 1606–1608 táján), egyik időpont-megjelöléssel sem tudok egyetérteni. 1541 helyett 1526-ot javaslom, ugyanazon indokok alapján, amelyeket előttem már többen elmondtak. Az alkorszak záró határaként 1683-at semmiképpen sem tartom elfogadhatónak. Heckenast Gusztáv tulajdonképpen következetlenné vált saját koncepciójához is, mert ha 1541-et javasolja alkorszak nyitónak, akkor 1686-ot kellene záró dátumnak tekinteni.

Benczédi László „A feudális kori magyar történelem periodizációs kérdései a magyar történetírásban” című referátumában elismerve azt, hogy a háborús viszonyoknak a gazdasági fejlődést gátló hatása 1526–1711-et egy korszaknak kívánná, az ellene szóló érveket mérlegelve elfogadhatónak tartja, hogy a korszakzáró határ 1683 vagy 1686 vagy 1690 legyen. Kifejti többek között azt is: „Az elmúlt években felvetődött újabb szempontok kétségtelenül relativizálták azt a felfogást, amely a Bocskai–Rákóczi-korszakot a függetlenségi eszme jegyében korábban egységesnek tekintette. — Megalapozottnak látszik tehát egy olyan korszakbeosztás, amely a Rákóczi-szabadságharcot már a török kiűzésével kezdődő új korszakban, a XVII. századi Habsburg-ellenes felkelésektől elkülönítetten tárgyalja.”

Benczédinek ez utóbbi érvelése elfogadható a Rákóczi-szabadságharcot illetően, amely küzdelem sok tekintetben valóban más, mint a XVII. századi Habsburg-ellenes küzdelmek. Egészen más kül- és belpolitikai feltételek között játszódik le azonban a Bocskai vezette szabadságharc is, mint például Bethlen Gábor vagy I. Rákóczi György Habsburg-ellenes küzdelmei, és megint más körülmények között a bujdosó mozgalomból kifejlődő Thököly-felkelés is. Nagyon nehéz lenne tehát ezen az alapon periodizálni. Szerintem sokkal inkább azt lehetne alapnak tekinteni, hogy mettől meddig érvényesül hasonló módon a háborús viszonyoknak a gazdasági és társadalmi fejlődést gátló hatása. Ezen az alapon viszont az 1526-os alkorszak kezdő évhez az 1718-as záró évszám kívánkozik, amely hosszú időre lezár egy többoldalú háborúktól terhes időszakot.

Az 1526-tól 1718-ig terjedő alkorszak-határon belül kisebb periodizációs határokként azokat az évszámokat javaslom, amelyekhez köthetők a török és a Habsburg veszély fontossági sorrendjének

váltakozásai, amelyeknek konkrét kül- és belpolitikai okai voltak. Ebből a szempontból javasolom figyelembe venni az 1541-es, 1571-es, 1603—1604-es éveket, 1664-es, 1686-os éveket és természetesen mint külön fejezetet az 1703—1711-es éveket.

Megállapításaimat és javaslataimat természetesen csak szerény vitaalaprak tekintem, főként az 1526—1711-es alkorszak-határon belüli periodizáló évszámok tekintetében. Magam is látom a kérdés bonyolultságát, a leghelyesebb mód megtalálásának nehézségeit, s örömmel tölt el, ha csupán egyetlen gondolatébresztő javaslattal is segíthettem a tízkötetes „Magyarország története” szerkesztő bizottságát fáradságos és rendkívül nehéz munkájában, amely munka egyik jelentős állomásának tekintem mind a periodizációs tervezteket, mind pedig a mai vitautulést.

BARTHA ANTAL KANDIDÁTUS FELSZÓLALÁSA

Az alappreferátum készítője és a felszólalók többsége azt a véleményt hangoztatta, hogy a magyar nép történetének tárgyalását a honfoglalástól kell kezdeni. Ezt az álláspontot nem azért tették magukévá az ily értelemben felszólalók, mintha a honfoglalást társadalmi-gazdasági vonatkozásban korszakolónak tartanák, hiszen a periódushatárt a széles értelemben vett X—XI. század fordulóján vonták meg.

A fenti álláspontot nem érzem megnyugtatónak, de mielőtt kifejteném talán nem indokolatlan aggályaimat, Perényi József érveléséhez szeretnék néhány gondolatot fűzni. Perényi József kollégám álláspontját a honfoglalás időpontja körüli és a X. század első felében létrejött társadalmi-gazdasági és politikai állapotokat illetően igen fontosnak tartom, hiszen ő az egyetemes történet egyik ismert hazai művelője. Véleménye eltér az általam vallottaktól, de a véleménykülönbségek gondolkodásra serkentenek. Perényi József a honfoglaló magyarság gazdasági állapotáról kialakított felfogásával sajnos nem tudok vitába szállni, mert nem ismerem a magyar törzsek gazdasági állapotának számszerű vonatkozásait sem a besenyő támadást megelőző, sem pedig az azt követő időpontot illetően. Azt azonban elfogadom, hogy a besenyő támadás következményei súlyosak, bár távolról se tragikusak lehettek, hiszen az etnikai megmaradásnak sőt konszolidációnak, az új haza politikai és társadalmi megszervezésének vitathatatlan vívmányai elképzelhetlenek egy teljesen szétzilálódott gazdaság alapján. A kalandozások okának magyarázata kapcsán ezúttal csak arra utalnék, hogy azok nem feltétlen a törzsszövetség szétzilálódását és teljes gazdasági romlását sejtetik, hiszen azoknak nem csupán gazdasági természetű okai voltak.

Hogy milyen terület felel meg a nomád vagy félnomád gazdálkodásnak — erről sokat lehetne beszélni. Gondoljunk csak a Mongol és Orosz Altáj nehezen járható hágóira és szorosaira, amelyeken keresztül évszázadok óta a mai napig is nomádok terelik állataikat. A fő kérdés a nomád népek földhasználatának lehetséges formái.

Polgári történetírásunk egyik fő fogyatékoságát abban látom, hogy a magyar törzsi szervezet, hatalmi címek, személynevek vizsgálatában nem mellőzte ugyan a különböző török nomád népek hasonló anyagát, de nem rendszerezte azokat az ismereteket, amelyek fényt derítenek arra a gazdasági bázisra, amelynek alapján a honfoglaló magyarság állapottaihoz hasonló képződmények kialakultak. Elképzelhetetlen — mert önmérsztő anarchiába fulladna — minden nomád gazdasági tevékenység a föld, a legelő, a teelők, az itatók területi körülhatárolása nélkül. Mindezek lehetnek közösségek és magántulajdonban állók; e két fogalom jelzi a nomád vagy félnomád népek fejlődését a közösségi tulajdonformától a magántulajdonig. Az állatállomány magántulajdona soha egyetlen nomád népnél se képezte a kizsákmányoló viszonyok egyetlen kizárólagos alapját, ezek a *legelő, a teelőszállás magántulajdonának bázisán* jöttek létre. A nagy mennyiségű állatállomány birtoklása nagy legelőt követel, ezt biztosítani kellett bármilyen eszközzel. Az állatállományon keresztül megfogható kizsákmányolási viszonyok másodlagosak.

Az persze más kérdés, hogy mennyire tarthatjuk a X. századi magyar népet teljesen nomádnak. Aligha járnánk el helyesen, ha figyelmen kívül hagynók már a kérdéses kort megelőzően kialakult földművelésre utaló szókinccsünket.

A gazdaságilag és katonailag erejük csúcspontján levő avarok képtelenek voltak megszilárdítani uralmukat hazánk földjén, és nyomtalanul eltűntek, míg a magyar honfoglalóknak sikerült szilárdan megvetniük lábukat ezen a földön. És ha magunkévá tesszük Nemes Dezső akadémikus javaslatát, hogy a honfoglalás előtti népek történetét is vegyük fel tízkötetes kézikönyvünkbe, akkor a különbség önként adódik, s ezt magyaráznunk is kell. Ennek a meglepő különbségnek a marxista elemzése mulaszthatatlan feladatunk, mert az olvasó ezt joggal várja tőlünk, hiszen a XIX. század elejétől a polgári történettudomány nem csekély erőfeszítéseket tett a honfoglalás előtti és annak következményeként kialakult helyzet összehasonlításának magyarázatában.

Ha csak a honfoglalástól kívánjuk tárgyalni a magyar történelmet, de ugyanakkor nagyon is helyénvaló fenntartásokkal élünk az illető esemény szakaszoló jelentőségét illetően, akkor bizonyos nehézségekkel találjuk magunkat szemközt. Nagyon helyesen azt mondjuk, hogy a X. század közepe táján bekövetkezett a pásztortársadalom válsága. De arra a kérdésre is feleletet kell adnunk, hogy mikor alakult ki ez a X. század közepén már válságba jutott társadalom. A X. század utolsó harmadától egyre intenzívebben folynak a térítések, sőt a központi fejedelmi hatalom megértő türe-

lemmel szemléli a térítéseket. De a térítések még e kezdeti sikereinek is előfeltételekre kellett épülni egy olyan társadalomban, amelyik megelőző gyakorlatában az „idegen” és „ellenség” azonos fogalmak voltak. Az idegen szemlélet befogadása legalább olyan konfliktusoktól terhelte, mint az új intézmények meghonosodása. Márpedig ezeket a konfliktusokat a korai magyar társadalom sikerrel leküzdötte.

Kosáry Domokos felszólalásában egy összefüggéseiben kevésbé feltárt jelenségre hívta fel a figyelmet, arra ugyanis, hogy a X. század utolsó évtizedétől a XI. század első évtizedéig roppant jelentőségű eseménysorozat zajlott le az akkori Európa peremén Norvégiától a Fekete-tengerig. Sorra kialakultak a kora feudális államok. De ezen államok kialakulását illetően egy igen hosszú, 150—200 éves fokozatos folyamat meglétére hívja fel a figyelmet a történettudomány. Ha mi a honfoglalástól számítjuk történetünket, akkor szándékunk ellenére is abból a feltételezésből indulunk ki, hogy a magyar társadalomnak alig 70—80 évre volt szüksége annak a történeti pályának a befutásához, amelyiknek végén az imént jelzett területek népeinél és nálunk is szinte egyidőben kialakult az állam.

Nem történhetik-e meg, hogy szándékunk ellenére történelmünk e korai s viszonylag rövid, néhány évtizedes szakaszában olyan — más népek esetében egy egész történeti korszakban *fokozatosan* érvényesülő — előnyös tényezők sűrűsödését tételezzük fel, amelyek, jól tudjuk, se nálunk, se más népeknél a korai középkor századaiban néhány évtized alatt nem érvényesülhettek. Szándékunk ellenére már történelmünk e korai, de sorsdöntő szakaszának megvilágításában elhinthetjük egy olyan koncepciónak a magvait, amelyik szerint a magyar történelem rövid, de rendkívüli energiáktól feszülő nekirugaszkodásokból, valamint hosszú, csaknem reménytelen ernyedtség évtizedeiből, századaiból tevődik össze.

Sorolhatnám azokat a nehézségeket, amelyekkel szembe találunk magunkat, ha magunkévá tennénk — racionális fenntartások hangoztatása ellenére is — azt az elvet, hogy csak a honfoglalástól tárgyaljuk a magyar történelmet. A kiutat a felmerült nehézségből abban a javaslatban látom, amelyet Székely György az ölelkező periódushatárok elveként terjesztett a vitaülés elé. Az arab geográfusok, a magyar közlésekre támaszkodó Biborbanszületett Konstantin, az orosz évkönyvek és a nyelvtörténeti kutatások közölté adatai a IX. századi magyar történet esetében valóban nem túl gazdagok, de nem is olyan jelentéktelenek, hogy figyelmünket ne fordíthassuk a honfoglalást megelőző korszak eseményeire. Ez annál is kevésbé lenne helyénvaló, mert Horváth István már 1817-

ben kétkedve fogadta, sőt az összehasonlító történeti módszer segítségével meg is cáfolta azt a felfogást, amelyik a X. század közepétől az erősödő magyar—német (bajor) kapcsolatoknak és kizárólag a nyugati feudális jogalkotások magyarországi alkalmazásának javára írta a magyar állam kialakulását. Mi Horváth Istvánnál jobban tudjuk, hogy a IX—X. század egészében az ősközösségi rendtől az osztálytársadalomba képezett átmenetet. A történész bármilyen régmúltról ír, a jelenkorhoz szól; a kortársnak, de még a jövő emberének is mondani akar valamit. Tudatában voltak ennek a XIX. század polgári liberális történészei is, éppen ezért hallatlan erőfeszítéseket tettek a IX—X. századi magyar történet egységes koncepciójának kimunkálása érdekében. Ez a polgári koncepció lényeges elemévé vált a nemzeti történeti felfogásnak és a polgári nemzeti tudatnak is. Ezért is *feltétlen* indokolt, hogy összegezzük a mi marxista koncepciókat azt a kort illetően, amikor valóban a még csak formálódó magyar nép egész léte elválaszthatatlanul összekapcsolódott Kelet-Európa népeinek sorsával, azoknak az igen bonyolult, minden részletükben távolról se idealizálható kölcsönhatásoknak a révén, amelyek kereszteződésében elődeink alakították saját és más népek sorsát is. — Az így felvázolt történeti folyamat szervesen kiegészítené a magyar föld honfoglalás előtti civilizációjának tárgyalását, amelynek felvételét a magyar történet kézikönyvébe Nemes Dezső akadémikus javasolta, akinek ilyen irányú javaslatához én is csatlakozom.

Egy-két szerény észrevételt szeretnék a periodizáció problematikájához hozzáfűzni.

1) Szerény megítélésem szerint a honfoglalás semmiképpen nem tekinthető főkorszak-határnak, mert bár ez a helyzetváltoztatás döntőbb jelentőségű a magyar nép szempontjából, mint a pász-tortársadalom népeinek rendszeresen ismétlődő helyváltoztatásai, alapvető fordulat mégsem kezdődik el, hanem a bomlás folyamata gyorsul meg. Az ősközösségi társadalom utolsó alkorszak-határának lehet tehát tekinteni, de a korai feudalizmus és az ősközösségi társadalom választópontját Géza fejedelem idejére kell helyezni és ezt a dátumot — 970 (972) — a legújabb eredmények teljesen elfogadhatóvá teszik. Sokkal elfogadhatóbbá, mint a honfoglalás vagy István halálának dátumát, vagy akár uralkodásának kezdetét. A feudális magyar állam szervezésének kezdetei ide nyúlnak vissza, a feudális társadalom csírajelenségeinek erőteljesebb feltűnésével egyetemben. Azt hiszem ma már nem lehet vitás, hogy Géza fejedelemségének korszakát éppen ebből a szempontból minden eddiginél nagyobb figyelemben kell részesíteni, és Istvánt már mint továbbépítőt kell — természetesen igen nagyra — értékelni.

2) A korai és érett feudalizmus közötti határvonal meghúzása — a mellékelt vitaanyagok is mutatják — igen nehéz feladat, s nagyon el kell gondolkodni azon a feltevésen, amit Benczédi László javasol, és amit valójában Székely György már követett, hogy itt csak öllekező periódushatárral lehet dolgozni, ha nem akarjuk a korszakot kissé erőltetetten — legalábbis valamilyen vonatkozásban erőltetetten — kettévágni. A magam részéről feltétlenül indokoltnak látom Székely György megoldását. Nevezetesen azt, hogy a XIII. század történetét teljes egészében óhajtja tárgyalni. Ezzel a XIII. század közepén, IV. Béla uralkodásának második szakaszában bekövetkezett változásokat nem kisebbiti, de nem helyezi fölébe azoknak a jelenségeknek sem, amelyek a század első felében a politikai, gazdasági és társadalmi életben bekövetkeztek (világi

nagybirtok, serviens-mozgalom stb.). IV. Béla is ezekkel a gazdasági és társadalmi jelenségekkel kerül szembe, és uralmának második periódusában a regnálása előtt induló folyamat fejlődését segíti elő. S ebben a folyamatban igen jelentős, hogy Béla a nagyon gyenge városi polgárságban felismeri azt a jelentkező erőt, melyre támaszkodni lehet, és ezért azt támogatni kell, de a városfejlesztő politika része ennek az egésznek, amidőn már nem akar útjában állni a nemesi megye és a világi nagybirtok kialakulásának.

3) Az érett feudalizmus végének, a késői feudalizmus vagy késői középkor kezdetének határkövét talán még ennél is nehezebben lehet megjelölni. Szólhatnak érvek az 1440-es időpont mellett, de igen erőteljesen lehet védelmezni 1526-ot is, mert nem csupán a mohácsi bukás történt ekkor, hanem igazában kezdetét vette az a két évszázadig tartó háborús periódus, melynek — mint Benczédi László rámutat — döntő jelentőséget kell tulajdonítani.

Mindamellet, ha 1440-től el is kezdődik a rendi képviselői monarchia kiépítésének korszaka, mégis vajon ez nyomja-e rá a bélyeget a további fejlődésre, vagy pedig a második jobbágyság rendszere, melynek kiépítése a XVI. század elején már kézzelfogható, továbbá a politikai életben bekövetkezett döntő változások: 1526; az ország két részre szakadása, 1541; a három részre szakadás stb. —, s amely társadalmi-politikai változás Mátyás halála után, 1490-nel indul útjára? ! Őszintén szólva csak Benczédi László anyagából értesültem arról, hogy az 1490-es periódushatár már komolyan szóba került. Szerény megítélésem szerint ehhez a gondolathoz nagyon komolyan vissza kell térni, mert úgy vélem, ez az a határköv, amidőn elindulunk azon az úton, ami végül is minden tekintetben az európai fejlődéstől való elkanyarodásunkhoz vezet.

Azzal messzemenően egyet lehet érteni, hogy ennek a periódusnak több csomópontja van — 1541, a XVI. század vége vagy 1608 —, de talán nem ezek az alkorszakok a leglényegesebbek, hiszen ezeket a további kutatások tudják majd — legalábbis precízebben — rögzíteni, hanem a végső időpont megjelölése, s ebben a kérdésben megint csak nem tudnék az egy évszám, Bécs ostroma (1683), a Thököly-mozgalom kilátástalanságának nyilvánvalóvá válása mellett állást foglalni. Mert 1683-mal még nem indulhat meg a termelőerők újjáteremtése, az ország politikai egységének helyreállítása — az erdélyi állam hanyatlása ellenére sem. A török 1683-as vereségével a hódító kiűzése kezdődött el, az új nagybirtokos osztály kialakítása, a politikai berendezkedés, a termelőerők országon belüli erőteljesebb migrációja, rendeződése valahogy 1690 körül — vagy ekkor — veszi kezdetét, és noha a nagy pusztulás korszaka még nem ért véget, hanem 1711-ig tartott, s mind a Habs-

burg-hatalom berendezkedése, mind a társadalmi erők elrendeződése, a termelőerők fejlődése ténylegesen 1711 után vehette teljes mértékben kezdetét, mégis 1690-ben, a magyar kormány-szervek újjászervezésének indulásával, a neoaquistica bizottság működésének kezdetével jelentkezett az a törekvés, ami csak 1711 után teljesedhetett ki. A magam részéről cseppet sem tartom véletlennek a régi 1711-es határt sem, mégis úgy gondolom, a hegyaljai felkelés és főként a Rákóczi-szabadságharc csupán megtorpanította azt a kezdetet, ami 1690-nel indult.

4) Nem kétséges, hogy Mária Terézia uralkodásának második fele a feudális abszolutizmus kiépítésének jegyében folyt — nem minden ellentmondás nélkül. Éppen ezért hová tehető a korszakhatár: 1756, 1767, 1777 — mind olyan dátumok, amelyek szóba jöhetnek. A legnagyobb hordereje 1767-nek van; úrbéri rendelet megszületése, nincs többé (1790-ig) rendi országgyűlés. De az úrbéri rendelet kibocsátásával az uralkodó még csak „szubjektív szándékában” lépett a nemes és jobbágy közé. Ténylegesen az úrbéri rendelet végrehajtásával vált a szándék valósággá. Persze ezzel nem akarom cáfolni a folyamat kétségkívüli elindulását, de bátorkodom jelezni, hogy Szlavóniában már 1756-ban közbelépett a királynő. Igen, de Szlavónia nem Magyarország, viszont akkor meg a rendi országgyűlések sora 1764-ben szakad meg... E felvetésekkel csupán azt szeretném jelezni, hogy bármennyire jelentkeznek is a feudális abszolutizmus jegyei Mária Terézia uralkodásának második felében, a határvonal egy évszámhoz kötése itt igen komoly problémákat vethet fel. Éppen ezért ebben az esetben valóban valóban csak az ölelkező, egymásba simuló korszakhatár-megvonást látom kivihetőnek, mert az egy évszámmal való jelölés, ha nem is lesz olyan indokolatlan és merev, mint az 1795-ös év volt, nem lesz és nem is lehet egyértelmű. Ez természetesen azt jelenti, hogy II. József uralkodását már egészében a következő történelmi korszak részének kell tekintenünk.

GYÖRFFY GYÖRGY KANDIDÁTUS FELSZÓLALÁSA

Mindenekelőtt szeretném elismerésemet tolmácsolni azoknak a munkatársaknak, akik vállalták azt a határtalan feladatot, hogy a vita alapanyagát elkészítik. Nem örömmel tették, mert tudatában voltak annak, hogy az elaborátum szükségszerűen bírálatot fog kiváltani. A cél azonban ez volt: megvitatható vázlatot adni, és munkájuk ezt a funkciót be is töltötte. Ami a periodizáció kérdését illeti, a lényegét a következőkben látom.

A periodizációkat a gazdasági, társadalmi és az ezzel együttjáró kulturális fejlődés menete határozza meg. A fejlődés nem robbanás-szerűen következik be, hanem fokozatosan; miközben új jelenség születik, a régi fokozatosan elhal. Éppen ezért vitatható minden fejlődési szakasz kezdete és vége. A történezsnek azonban gyakorlati célból ki kell jelölnie egy időpontot, évet, hónapot, napot, amikor két egymásba folyó szakaszt önkényesen elhatárol. Mint-hogy a társadalmi, gazdasági, kulturális fejlődés nem adhat naphoz köthető változást, egy olyan eseményt kell keresni, amely következményeiben vagy új irányba tereli a fejlődést, vagy meggyorsítja azt. A középkori magyar történet anyagával szerencsés helyzetben vagyunk, mert három jelentős köztörténeti eseményt ezt a funkciót betölti. Ezek: a honfoglalás, a tatárjárás és a mohácsi vész. Mindhárom esemény meggyorsította a fejlődést, így mindhárom esemény lezajlása egyben kínálkozik egy történelmi szakasz kezdetéül, melyet történezszeink amúgy is többé-kevésbé a fenti események után vagy körül határoltak el. A honfoglalást, a XIII. század közepét és 1526-ot több elhangzott javaslat megindokoltan állította egy-egy történeti periodizáció határául. Ami az első korszakhatárt illeti, e tekintetben a forrásanyag hiánya, illetőleg a gazdasági és társadalmi viszonyok hiányos ismerete 1000 előtt minden korszakhatárt vitathatóvá tesz. A Géza fellépését határköül állító nézet csak többé-kevésbé, a felépítmény oldaláról támasztható meg, mert nincs anyagunk, amelyben az 1000 előtti gazdasági és társadalmi viszonyok változását biztosan tudnánk megrajzolni. Még az is vita tárgyát képezi, hogy a magyarság a IX–X. században nomád vagy

félnomád életformában élt-e; arra pedig például, hogy 870 körül hány számos jószág vagy kisállat stb. esett egy családra, ill. egy nagycsaládra, vagy mi volt az egy főre eső gabonatermelés, egyáltalában nem tudunk választ adni; de ugyanúgy nem tudunk erre választ adni Géza korát illetően sem. Ami az állatállományt illeti, ugyancsak a honfoglalást illetően adatszerűen tudjuk bizonyítani, hogy komoly változást okozott: a besenyő támadás következtében az állatállomány zöme elveszett, mint erre Perényi elvtárs is utalt; ilyen változás viszont 970 körül nem mutatható ki. Ami a társadalmi fejlődést illeti, e tekintetben a törzsi szervezet bomlása a honfoglalással megindult; ugyanakkor a honfoglalás után kialakult társadalmi viszonyok magukban rejtik a későbbi fejlődés csíráit. Abban, hogy az alapon és a felépítményben egyaránt jelentős államalapítás helyett 896-ot ajánljuk, szerepe van gyakorlati szempontoknak is. A honfoglalás előadása kapcsán ugyanis mindenképpen a kronológiai visszalépést kell tenni, mert a magyar nép őstörténete után a Kárpát-medencében levő népek történetét kell ismertetni.

Ami a hozzászólók által kerülgetett 1250-es évszámot illeti, úgy vélem, nem akarták azt a látszatot kelteni, hogy az eseménytörténetnek adnak elsőbbséget, amikor nem beszéltek a tatárjárásról. Valójában a tatárjárásnak fejlődést meggyorsító hatása nem tagadható; azok a jelenségek pedig, amelyek 1250 körül feltűnnek, néhány évvel korábban is észlelhetők. Legyen szabad itt csak az 1242-től 44-ig kiadott városi szabadságlevelekre hivatkozni, amelyek mind gazdasági, mind jogi tartalmukban egy új szakasz előfutárai.

Ami Mohácsot illeti, arra nézve csak az előttem szólók véleményét ismétlem, amikor amellet foglalkozok állást, hogy Buda elfoglalása Mohács szükségszerű következménye.

Amikor ismétlem, hogy a javasolt három hagyományos évszám nem jelent a fejlődésben robbanásszerű változást, szeretném hangsúlyozni, hogy az egész magyar történelemre évszázadokra gyakorolt hatásuk nem becsülhető le.

HECKENAST GUSZTÁV KANDIDÁTUS FELSZÓLALÁSA

Nem összefoglalni akarom a vitát, erre nem is lennék illetékes. De szeretnék, mint a ma vitatott periodizációs javaslat készítője, köszönetet mondani a vita minden résztvevőjének, azoknak is, akik egyes kérdésekben egyetértettek javaslatommal, azoknak is, akik nem, hogy alapos és elmélyült hozzászólásaikkal sokoldalúan megvilágították azokat a periodizációs problémákat, amelyeket igyekeztem javaslatomban röviden megfogalmazni.

Periodizációs javaslatom első kidolgozását a régi magyar művészet periodizációs problémáiról 1964 októberében rendezett vitán ismerttettem. Ettől a ma vitára került javaslat annyiban tér el, hogy a késői feudalizmus korszakának lezárását az 1740-es évek közepéről az 1760-as évek közepére helyeztem. Periodizációs elképzeléseimet ezután sem tekintem végérvényeseknek. A mai vita hozzászólásai közül Klanczay Tibor és Pach Zsigmond Pál akadémikusok érvei alapján úgy látom, indokolt lenne a XVII. század elején, 1606 – 1608 körül egy újabb, az 1440-es és az 1760-as évekkal azonos vagy közel azonos súlyú korszakhatárt felvenni. Ettől a módosítástól eltekintve azonban periodizációs javaslatomat változatlanul fenntartom.

A tízkötetes „Magyarország története” periodizációjának kidolgozása a szerkesztő bizottság feladata lesz. Szeretném, ha a szerkesztő bizottság periodizációs javaslatomat magáévá tenné, és bízom benne, hogy a következő évtizedek kutatásai feltevéseimet igazolni fogják.

EMBER GYŐZŐ AKADÉMIKUS ZÁRSZAVA

Nem tartom feladatomnak, hogy összefoglaljam a vita eredményeit. Ez a tízkötetes „Magyarország története” szerkesztő bizottságának feladata lesz. Ennek a feladatnak a megoldásához a ma elhangzott vélemények, amelyek sok tekintetben megegyeztek egymással, sok tekintetben ellentmondottak egymásnak, hasznos anyagot szolgáltatottak. A szerkesztő bizottság feladata nem lesz könnyű, de mindenesetre könnyebb lesz, mint e vita nélkül lett volna. Éppen ezért köszönetet mondok mindazoknak, akik a vitában felszólaltak és hozzájárultak ahhoz, hogy ez a nagyszabású vállalkozás — Magyarország története tíz kötetben — elinduljon útján, és ezt az utat sikeresen tegye majd meg. Még egyszer köszönöm minden résztvevőnek részvételét, és a vitaülést bezárom.

ÉRTEKEZÉSEK A TÖRTÉNETI TUDOMÁNYOK KÖRÉBŐL

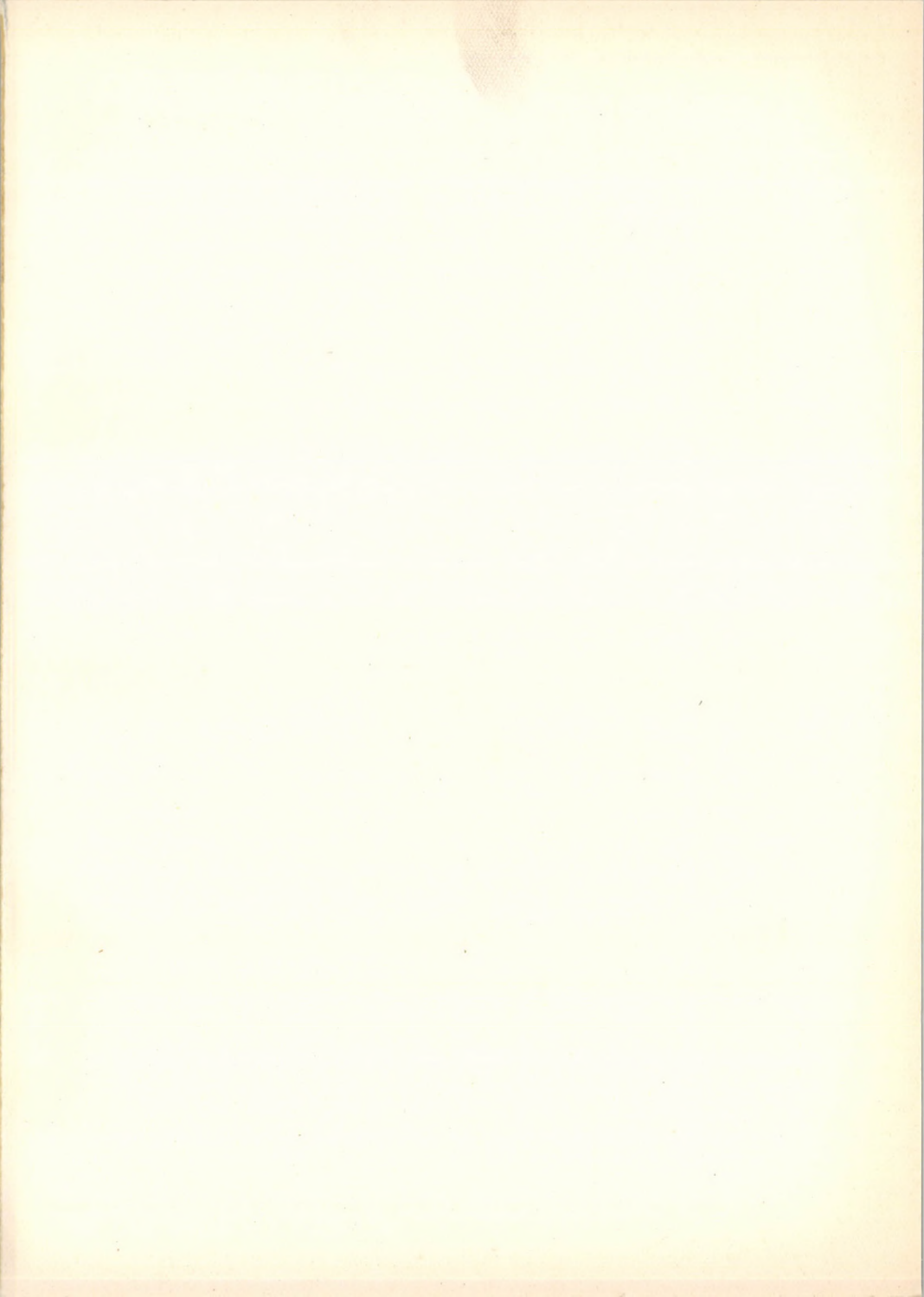
ÚJ SOROZAT

A sorozatban megjelent

1. HAJNAL ISTVÁN
A Batthyány-kormány külpolitikája
- 2—3. RÉVÉSZ IMRE
Fejezetek a Bach-korszak egyházpolitikájából
4. WITTMAN TIBOR
Az „árforradalom” és a világiapi kapcsolatok kezdeti mozzanata (1566—1618)
5. KOVÁCS ENDRE
Magyar—délsláv megbékélési törekvések 1841/49-ben
6. LACKÓ MIKLÓS
Adalékok a budapesti munkásság összetételéhez az 1920-as évek végén
7. MAKSAY FERENC
Parasztság és majorgazdálkodás a XVI. századi Magyarországon
8. V. WINDISCH ÉVA
Közlelőny (1848—1849)
9. MÁLYUSZ ELEMÉR
A konstanzi zsinat s a magyar főkegyúri jog
10. BERLÁSZ JENŐ
Az erdélyi jobbágytság gazdasági helyzete a XVIII. században
11. M. KONDOR VIKTÓRIA
Az 1875-ös pártfúzió
12. I. TÓTH ZOLTÁN
Az erdélyi és magyarországi román nemzeti mozgalom (1790—1848)
13. HECKENAST GUSZTÁV
Fegyver- és Úszergyártás a Rákóczi-szabadságharcban
14. TOKODY GYULA
Az Össznémet Szövetség (Alldeutscher Verband) és közép-európai tervei (1890—1918)
15. HAJDU TIBOR
Március huszonegyediké (Adatok a Magyar Tanácsköztársaság kikiáltásának történetéhez)
16. GONDA IMRE
Bismarck és az 1867-es osztrák—magyar kiegyezés
17. DOLMÁNYOS ISTVÁN
Mezőfi és a koalíció
18. MARKÓ ÁRPÁD
Egy elfelejtett magyar író-katona (Jakkó László huszárkapitány) (1781—1833)
19. MUCS SÁNDOR
A Magyar Néphadsereg megszervezése

20. JEMNITZ JÁNOS
Az 1926. évi angol általános sztrájk előzményeiről
21. HERMANN ZSUZSA
Az 1515. évi Habsburg—Jagelló szerződés
22. GERICS JÓZSEF
Legkorábbi Gesta-szerkesztéseink keletkezésrendjének problémái
23. DIÓSZEGI ISTVÁN
Ausztria—Magyarország és Bulgária a San Stefano-i béke után (1878—1879)
24. LUKÁCS LAJOS
Garibaldi magyar önkéntesei és Kossuth 1850—61-ben
25. G. SOÓS KATALIN
A nyugat-magyarországi kérdés (1918—1919)
26. BÓNIS GYÖRGY
Nagy György és az 1914 előtti köztársasági mozgalom
27. SZENTGYÖRGYI MÁRIA
Jobbágyterhek a XVI—XVII. századi Erdélyben
28. SÁRKÖZI ZOLTÁN
Az erdélyi századok a nemzeti ébredés korában (1790—1848)
29. PERJÉS GÉZA
Mezőgazdasági termelés, népesség, hadseregélelmezés és stratégia a 17. század második felében (1650—1715)
30. SERFŐZŐ LAJOS
A KMP tevékenysége a munkás kultúr- és sportmozgalomban (1925—1945)
31. IRINYI KÁROLY
A Neuman-féle „Mitteleurópa” tervzet
32. ORMOS MÁRIA
Az 1924. évi magyar államkölcson megszerzése
33. KANYAR JÓZSEF
Elsikkasztott földreform — megvalósult földosztás Somogyban (1920—1945)
34. TOLNAI GYÖRGY
A paraszti szöv- és fonóipar és a textilmanufaktúra Magyarországon
35. SZILÁGYI JÁNOS
Munkásosztályunk általános műveltségi helyzete 1919—1945 között
36. FARKAS DEZSÓ
A két forradalom Bihar megyei történetéhez 1917—1945
37. BÁCSKAI VERA
Magyar mezővárosok a XV. században
38. RÉVÉSZ IMRE
Bécs Debrecen ellen. Vázlatok Domonkos Lajos életéből
39. POGÁNY MÁRIA
Tőkés vállalkozók és kubikus bérmunkások a Tisza-szabályozásánál a 19. század második felében
40. PAULINYI OSZKÁR
A vállalkozás kezdeti formái a feudális kori nemesérbányászatban
41. VARGA JÁNOS
A jobbágyi földbirtoklás típusai és problémái 1767—1849
42. SZOKOLAY KATALIN
Az osztrák—magyar kormány lengyel politikája az első világháború idején
43. SZENDREY ISTVÁN
Egy alföldi uradalom a török hódoltság után
44. SOMOGYI ÉVA
Választófog és parlamentarizmus Ausztriában (1861—1907)

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója. Felelős szerkesztő
Zrinszky Lászlóné, műszaki szerkesztő Haiman Ágnes. A kézirat
beérkezett 1968. VII. 10. Példányszám 700. Terjedelem 11,5 A/5
ív. AK. 830 k. 6503, — 68.68052 Akadémiai Nyomda, Budapest.
Felelős vezető: Bernát György

Ára: 22,— Ft